

ประวัติสมเด็จพระพุทธมาจารย์ [โต]

จากบันทึกของ

มหาอำมาตย์ตรี พระยาพิชัยโกษา
[สอน โสโตนันตน]

อนุสรณ์ในงานฌาปนกิจศพ

นางสีน กลิ่นจตุรง

ณ เมรุวัดเตา อ.พระประแดง จ.สมุทรปราการ

วันเสาร์ที่ ๑๓ ธันวาคม ๒๕๑๔

คุณแม่สิน กัตนอดุง

ชาติ ๑๐ ตุลาคม พ.ศ. ๒๔๓๖
มรณะ ๑๕ มิถุนายน พ.ศ. ๒๕๑๔

ลูกทุกคนเมอสวดพระอภิธรรมที่บ้าน

ประวัติ

คุณแม่สิน กลิ่นออกุง เกิดเมื่อวันที่ ๑๐ ตุลาคม พ.ศ. ๒๔๓๖ ที่บ้านตลาดสามเสน อำเภอคูสิต พระนคร เป็นบุตรคนโตของคุณตาแดง คุณยายทรัพย์ กู้อำเภอ คุณตาแดง กู้อำเภอ มีภูมิลำเนาเดิมอยู่ที่บ้านเคอร์ อำเภอพระประแดง ไปตั้งร้านขายผ้าอยู่ที่ตลาดสามเสน ในสมัยนั้นเรือบรรทุกสินค้าต่าง ๆ ที่ขนส่งจากชายกับต่างจังหวัดทางภาคกลางและภาคเหนือ นิยมจอดเรือพกรับส่งสินค้าที่ท่าตลาดสามเสน เป็นส่วนมาก

คุณแม่มีน้องสาวร่วมบิดามารดาเดียวกันอีกสองคนคือ

คุณน้ำแสร้ แพรรค์มี

คุณน้ำสอน พรสมผล (ถึงแก่กรรม)

คุณแม่แต่งงานกับคุณพ่อ (นายแมน กลิ่นออกุง) ราวปี พ.ศ. ๒๔๕๙ แล้วจึงย้ายมาปลูกบ้านอยู่ที่บ้านเสาหิน ตำบลประเจ็ดเงิน อำเภอคูสิต อันเป็นบ้านเดิมของคุณพ่อ ต่อมาราวปี พ.ศ. ๒๔๖๒ คุณพ่อจึงลาออกจากราชการที่ท่าอยู่ทุกองยก-กระบัตร์ทหารบก ย้ายครอบครัวลงมาค้าขายอยู่ที่เรือนแถวที่คุณตาปลูกไว้ที่ริมคลองลัดหลวง อันเป็นบ้านที่อยู่ในปัจจุบันนี้

คุณแม่มีบุตรธิดารวม ๘ คน คือ

๑. นางสาว ชวัญชน (น.ต. ชอบ ชวัญชน ร.น.)
๒. นางจิตต์สมัย สนิททอง (กรต สนิททอง)
๓. นายสมาน กลิ่นออกุง (อัมพร บัญญัติสิน ถึงแก่กรรม)
๔. นายประหยัด กลิ่นออกุง (ทองพูน เตียวเชื่อนแก้ว)
๕. นายบรรยงค์ กลิ่นออกุง (ดาหวัน งามมข)
๖. นายประสงค์ กลิ่นออกุง ถึงแก่กรรม (สุนันท์ ไยเสถียร)
๗. นายประโยชน์ กลิ่นออกุง (คาร์ตัน พอค้า)
๘. ร.ท. สุธน กลิ่นออกุง

คุณพ่อถึงแก่กรรมเมื่อวันที่ ๑๗ เมษายน ๒๕๕๔ ขณะนั้นลูกบางคนยังเล็กอยู่ เช่น สุธนอายุเพียง ๔ ขวบ คุณแม่ได้พยายามเลี้ยงดู อบรม สั่งสอนให้ประพฤติแต่ความดีตลอดมา เมื่อลูกชายอายุครบบวช คุณพ่อคุณแม่ก็ได้จัดการบวชลูกทุกคน แม่ สุธนก็ได้บวชเมื่อคุณแม่ล้มป่วยแล้วเมื่อ เมษายน ๒๕๑๔ นอกจากนั้นญาติและผู้ใกล้ชิดที่ถือถือการบวช คุณพ่อคุณแม่ก็ได้ช่วยบวชให้อีกหลายคน

ในระยะหลังคุณแม่มีอาการปวดท้องและที่เท้าเดินไม่ไหวได้ จึงได้ย้ายมาพัก อยู่ที่บ้านพชอบและพสมร

คุณแม่ล้มป่วยเมื่อวันที่ ๒๑ มีนาคม ๒๕๑๔ เวลาประมาณ ๑๗.๐๐ น. พด และเคลื่อนไหวไม่ได้ แต่ประสาทและความรู้สึกยังดีอยู่ ลูก ได้พยายามช่วยกัน รักษาคุณแม่ทุกทางเท่าที่จะทำได้ แต่อาการของคุณแม่ไม่ดีขึ้น จนกระทั่งถึงแก่กรรม เมื่อวันที่ ๑๕ มิถุนายน ๒๕๑๔ เวลาประมาณ ๑๕.๓๐ น.

ลูกได้ตั้งศพสวดพระอภิธรรม ๕ คืนที่บ้าน โอกาสนมทานผู้รับเป็นเจ้าภาพสวด พระอภิธรรม คือ

- คืนวันที่ ๑๖ มิถุนายน ๒๕๑๔ บุตรีธิดาและญาติ
- คืนวันที่ ๑๗ มิถุนายน ๒๕๑๔ พนักงานบริษัทกรุงเทพอบพืชและไซโล จำกัด
- คืนวันที่ ๑๘ มิถุนายน ๒๕๑๔ พนักงานองค์การโทรศัพท์เขตนครหลวงที่ ๕
- คืนวันที่ ๑๙ มิถุนายน ๒๕๑๔ ข้าราชการไปรษณีย์โทรเลขเขตพระโขนง
- คืนวันที่ ๒๐ มิถุนายน ๒๕๑๔ ญาติบ้านเสาคิน ตำบลประจักษ์เงิน นำโดย คุณอาเฉลิม กลิ่นออก

รุ่งเช้าวันที่ ๒๑ มิถุนายน ๒๕๑๔ ทำบุญ ๗ วัน แล้วนำศพมาตั้งที่ศาลาวัด แด่ อำเภอพระประแดง ได้เปิดสวดพระอภิธรรมทุกคืนวันเสาร์ตลอดมา มีญาติและ ท่านที่เคารพนับถือหลายท่านร่วมรับเป็นเจ้าภาพสวดพระอภิธรรม ซึ่งลูกทุกคนขอ ขอบพระคุณไว้ ณ โอกาสนี้

ด้วยกรรมดีทั้งหลายที่คุณแม่ได้ปฏิบัติมา ลูกทุกคน ขออธิษฐาน ขอให้ดวง วิญญาณของคุณแม่จงประสบสุขในสัมปรายภพตามความปรารถนาทุกประการ

จากลูกหลาน

ขอขอบพระคุณทุกท่านที่ได้กรุณาให้เกียรติ
มาร่วมในงานฌาปนกิจ คุณแม่สิน กลั่นอดุง ในวันที่
หากมีสิ่งใดบกพร่อง โปรดได้ประทานอภัยให้
แก่ข้าพเจ้าด้วย

เจ้าภาพ

คำไว้อาลัย

การจากไปของคุณโยมสิน กลิ่นออกุ้ง เป็นการจากไปอย่างไม่มีวันที่จะกลับมาพบกันอีกทั้ง ร่างกายที่ไว้วินญาณหาประโยชน์มิได้ สูญสลายไปตามสภาวะธรรม การจากไปเช่นนี้เป็นธรรมดาของสัตว์โลก ซึ่งจะต้องเป็นอย่างนั้นทั้งหมด คนเราจะอยู่จะไป จะเกิดจะตาย อายุจะสั้นหรืออายุจะยืน ไม่ใช่เป็นเรื่องที่จะเอามาคิกคั่นเล่นเป็นเรื่องเหลวไหล หรือคิดเอาเองว่า คนนั้นควรจะเป็นอย่างนั้น คนนั้นควรจะเป็นอย่างนั้น ความตายเป็นผลสืบเนื่องมาจากการเกิด ถ้าไม่เกิดก็ไม่ตาย ถ้าเกิดก็ต้องตาย อายุจะสั้นหรืออายุจะยืนเป็นผลสืบเนื่องมาจากบุรพกรรมในชาติก่อน ไม่ใช่เรื่องที่จะเอามาคิกคั่นว่า เราควรจะมีอายุเท่านี้หรือคนนั้นควรจะมีอายุเท่านี้ เพราะคนเราทำกรรมอันเป็นเหตุมาไม่เหมือนกัน จึงต่างกันทั้งอายุ รูปร่าง สติปัญญา สิ่งที่เป็นรอนชีวิตมีอยู่มากมายหลายอย่าง มีทั้งภายในตัวเราเอง ทั้งภายนอกตัวเราเอง คือมาจากที่อื่น มาถึงตัวเอง "นคติ โลก อนามต" ทั้งโลกตรงไหนที่ไม่มีสัตว์ตายไม่มี โดยที่สุดจะใช้เข็มเย็บผ้าแทงลงไปในพื้นที่นั้น ไม่ว่าตรงไหน เป็นต้องถูกที่ ที่คน สัตว์ เคยตายมาแล้วทั้งนั้น

คุณโยมสิน กลิ่นออกุ้ง ในขณะที่มีชีวิตอยู่เป็นผู้มีศรัทธามั่นคงในพุทธศาสนา ได้มีจิตศรัทธาสละทรัพย์สร้างและปฏิสังขรณ์ถาวรวัตถุในวัดแกนนับอันมาก โดยเฉพาะอย่างยิ่ง ได้ปวารณาเป็นอุปฐากถวายภัตตาหารมาตั้งแก่หลวงปู่พระครูโนนิต อดีตเจ้าอาวาส มาจนถึงข้าพเจ้าในปัจจุบัน นับว่าท่านได้กระทำในสิ่งที่คนอื่น ๆ ทำได้ยาก และเป็นผู้มีอุปการคุณควรแก่การอนุโมทนาสาธุการ เป็นอย่างยิ่ง

การจากไปพร้อมกับทั้งร่างกายที่ปราศจากวิญญานอัน หาประโยชน์อันใดมิได้ ซึ่งจะต้องกลายเป็นเถ้าถ่านไปในที่สุด รูปร่างสูญสลายไปตามสภาวะธรรม แก้อะเสถียร และเกียรติคุณที่ได้สร้างสมไว้นั้น หาได้สูญสลายไปไม่ ยังคงฝังอยู่ในความทรงจำของผู้ใกล้ชิดเสมอ

(๖)

“รูป ชีรติ มจฺจนํ นามโคกฺกํ น ชีรติ” ร่างกายของสัตว์ทั้งหลายย่อมสลาย
ไป แต่ข้อสกุหลหาได้สลายไปไม่ ๖ บุญกุศลอันใดที่ข้าพเจ้าปฏิบัติดี ประพฤติชอบ
ด้วยกาย วาจา ใจ ขออุทิศส่วนกุศลทั้งหมดนี้ จงเป็นบ่กตทานมัย บัจจย ให้สำเร็จ
วิบูลย์ผลวิปากสมบัติอันเป็นที่เจริญใจ แก่คุณโยมสิน กสิ่นอกุง ตามสมควรแก่คติ
วิสัย ในสัมปายภพ จงทุกประการเทอญ ๖

พระลวธรรมวิธานปริชา

รองเจ้าคณะอำเภอพระประแดง

บรรณานุกรม

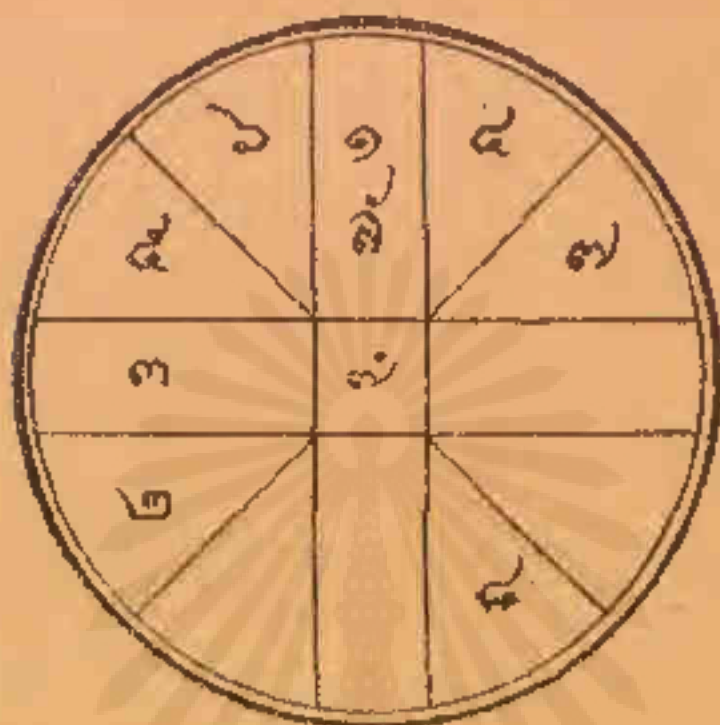
เนื่องในงานประชุมเพลิงศพ คุณแม่สิน กลิ่นอกุญ ณ เมรุวัดแค อำเภอพระ
ประแดง จังหวัดสมุทรปราการ ในวันที่เสาร์ที่ ๑๑ ธันวาคม ๒๕๑๕ นี้ ตามประเพณีนิยม
ที่ไตร่ตรองกันสืบมา เกยวกับงานเช่นนี้ นอกจากจะมีการบำเพ็ญกุศลอุทิศส่วนบุญ
ไป ให้แก่ท่านผู้วายชนม์ล่วงลับไปแล้ว ยังนิยมจัดสร้างสิ่งอนุสรณ์เช่นเพื่อเป็นที่
ระลึก และเป็นบรรณาการแด่ญาติมิตรที่กรุณาให้เกียรติมาร่วมในงาน สิ่งที่จะสร้าง
ขึ้นเป็นอนุสรณ์ดังกล่าวนี้ ส่วนมากมักจะนิยมจัดพิมพ์หนังสือที่พอจะมีประโยชน์สำหรับ
บุคคลทั่ว ๆ ไป เพื่อเป็นอนุสรณ์และเป็นบรรณาการในงาน

ฉะนั้น เพื่อที่จะอนุวัติให้เป็นไปตามคตินิยมที่กระทำกันสืบมา จึงได้มีความ
เห็นพร้อมใจกันในคณะเจ้าภาพ ให้จัดพิมพ์ประวัติเจ้าพระคุณ สมเด็จพระพุฒาจารย์
(โต พรหมรังสี) วัดระฆังโฆสิตาราม ฐานบุรี ชนแจกเพื่อเป็นอนุสรณ์ในงานนี้
เพราะเหตุที่เจ้าพระคุณสมเด็จพระคุณ จักว่าเป็นอาจารย์บุคคลท่านหนึ่งในกรุงรัตน-
โกสินทร์นี้ ผลงานที่โดดเด่นของท่านก็ได้แก่การสร้างพระผงสมเด็จ ฯ อันเป็นที่นิยม
นับถือกันโดยทั่ว ๆ ไปในประเทศไทย กาลเวลายังล่วงเลยไป ความนิยมเลื่อมใสใน
พระผงสมเด็จ ฯ ก็ยังทั่วคุณตามไปด้วย มีการเข้าซื้อด้วยราคาที่สูงมาก เหตุนี้คงมีท่าน
ผู้ท้ออยากทราบประวัติความเป็นมาของท่านอยู่มากน้อย ได้เคยมีผู้จัดพิมพ์ประวัติ
ของเจ้าพระคุณสมเด็จ ฯ ขึ้นมาแล้วเป็นหลายฉบับด้วยกัน เฉพาะฉบับที่จัดพิมพ์ขึ้น
เป็นฉบับบันทึกของ มหาอำมาตย์ตรี พระยาทิพโกษา (สอน โสพะนันท์) ซึ่ง
ต้นฉบับทั้งหมดนั้นได้ตกทอดมาอยู่ที่ข้าพเจ้า คุณสมาน กลิ่นอกุญ ซึ่งเป็นบุตร
คนหนึ่งของท่านผู้วายชนม์ ได้มาติดต่อขอต้นฉบับจากข้าพเจ้าเพื่อไปจัดพิมพ์ ข้าพเจ้า
ก็ได้มอบให้ด้วยความเต็มใจ และขอร่วมอนุโมทนาด้วยเนื่องในกุศลกิจครั้งนี้ ขอ
ความตามหนังสือที่จัดพิมพ์ขึ้นในเล่มนี้ อาจจะเป็นประโยชน์แก่ท่านผู้ที่สนใจใน
ประวัติของเจ้าพระคุณสมเด็จ ฯ ของคุณได้บ้างไม่มากนักน้อยตามสมควร

สมเด็จพระพุฒาจารย์ (โต)

ดวงชาตาสมเด็จพระพุฒาจารย์ (โต)

ราศีจักร

เจ้าพระคุณสมเด็จพระพุฒาจารย์ วัดระฆังโฆสิตาราม ธนบุรี ในสมัยรัชกาลที่ ๔ ท่านมีนามเดิมว่า "โต" นามฉายาว่า "พรหมรังสี" เกิดในรัชกาลที่ ๑ ณ ตำบลไถ่จัน แขวงท่าหลวง อำเภอท่าเรือ จังหวัดพระนครศรีอยุธยา ณ วันพฤหัสบดี ขึ้น ๑๒ ค่ำ เดือน ๕ ปีวอก ตรงกับวันที่ ๑๗ เมษายน พุทธศักราช ๒๓๓๑ เวลาประมาณ ๐๖.๕๔ น.

มีดาวเคราะห์สถิตในทวาราศรีจักร โดยองศาประมาณดังนี้

ดาวอาทิตย์	สถิตราศี	เมษ	๗	องศา
ดาวจันทร์	"	สิงห์	๑๔	"
ดาวอังคาร	"	กรกฎ	๓	"
ดาวพุธ	"	มีน	๑๐	"
ดาวพฤหัสบดี	"	เมถุน	๒	"
ดาวศุกร์	"	พฤษภ	๒๐	"
ดาวเสาร์	"	กุมภ์	๑๘	"
ราหู	"	พิจิก	๑๘	"
ลกนา	"	เมษ	๑๘	"

(๕)

หมายเหตุ ชาติะกาลของเจ้าพระคุณสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ เจ้าพระยาทิพโกษา (สอน โลหะนันท์) กับตามดวงชาติที่กล่าวไว้ข้างนี้ อาจจะมีการเคลื่อนคลาดกันอยู่ แต่ส่วนมากนั้นมักจะถือเอาดวงชาตานั้น เป็นชาติะกาลที่แน่นอนของเจ้าพระคุณสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ

๑ อธิษฐาน กตปุณณินธินา ด้วยอำนาจบุญคุณนิชิตกษิณานุปทานกิจ ที่บรรดาญาติมิตร ลูกหลาน ได้ตั้งใจบำเพ็ญอุทิศให้แก่ คุณแม่สิ้น กลิ่นอดุง ในครั้งนั้น หากท่านได้ทราบด้วยญาณวิถึอันใดก็ดี ขอจงอนุโมทนาเพื่อวิปาโกภาส อันโอฬารสุดพิเศษไพศาลในสัมปรายภพตามควรแก่ฐานะคตินิยม เทอญ ฯ

๑ รูป ชีวติ มจจวนี่ นามโคตตี่ น ชีวติ ฯ

แพทย์ สาริกบุตร

อุตสาหกรรมการพิมพ์

๕๗ ซอยหลังสวน เพลินจิต พระนคร

ชีวประวัติสมเด็จพระพุฒาจารย์โต

จากบันทึกของ

มหาอำมาตย์ตรี พระยาทิพโกษา (สอน โลทะนันท์)

๑ คำปรารภและอนุমানสันนิษฐานว่า ประวัติเรื่องความเป็นไปของสมเด็จพระพุฒาจารย์ (โต) ครั้นในรัชกาลที่ ๔ กรุงเทพฯ นานมีความเป็นมาประการใด เพราะเจ้าประคุณองค์นี้ เป็นที่อุชาปรากฏ เกียรติศัพทเกียรติคุณเกียรติยศ ขจรขจายไปหลายทิศหลายแคว มหาชนพากันสรรเสริญออกเชิงแซ่กก้องซ้องสาธุการ บางคนก็นำรำพรรณ ประสานขานประกาศร่ำกล่าวถึงบุญคุณสมบัติ จริยสมบัติ ของท่านเป็นนิตยกาลนานมา ทุกทิวาราตรีมีผู้มีความจะจิตจาง ฯ

๒ อนึ่งพระพุทธรูปของท่านสร้างไว้ในวัดเกตุไชโย ใหญ่ก็ใหญ่โตก็โต วัดหน้าตักกว้างถึงแปดวาเศษนิ้ว เป็นพระก่อกสูงสี่วา เป็นพระนั่งทรงศักดิ์สิทธิ์ ตูรับเรื่องกระเดื่องฤทธิมหิศรเทศานุภาพ พระองค์เป็นที่ทราบทั่วกันแล้วตลอดประเทศว่าเป็นพระที่มีคุณพิเศษสามารถอาจจะบันดาลค้ำบระงับทุกขภัยไขบ่วยช่วยบ่อนกันอันตรายได้ จึงกลอดกลใจให้ประชาชนคนเป็นอันมาก หากมาอภิวันทนาการ สักการบูชาพลีกรรม บรรณาการเส้นสรวงบวงบส บางคนมาเผเคียงเสียงสวดอธิษฐาน ก็อาจสำเร็จเสร็จสมปณิธาน ที่มุ่งมาตปรารธนา จึงเป็นเหตุให้มีสวณะเจตนาแก่มหาชนจำนวนมาก กว่าร้อยคน คิดใคร่จะรู้ประวัติของสมเด็จพระพุฒาจารย์ (โต) วัดระฆังโฆสิตาราม บ้างก็คบเที่ยวสืบตามความเป็นไปแต่หลัง ๆ แค่คราวกรุงดงเคิมเริ่มแรกต้นสกุลวงศ์เทือกเถาเหล่ากอ พงษ์พันธุ์ พวกพ้อง พันภูมิจาน บ้านช่อง ช่องแขว แควจังหวัด เป็นบุญคุณของ สมเด็จจัน เป็น ประการใด นานมาแล้วจะถามใคร ๆ ไม่ได้ความ หามิใครตอบตรงคำตามให้ต้องแท้ จึงได้พากันตรงแรวเข้ามาหา นายพร้อม สุกดีพงศ์ อ่อนวอนให้รับลงมากรุงเทพฯ ให้ช่วยเข้าสู่เสพย์สมาคม ตามเงื่อนไขเจ้าประคุณ สมเด็จพระพุฒาจารย์ (โต) จึงนายพร้อม สุกดีพงศ์ ตลาตไชโยเมืองอ่างทอง จึงได้

รับลองลงมาสู่หา ท่านพระมหาสว่าง วัดสระเกษ นมัสการแล้วยกเหตุขึ้นไต่ถาม ตาม
 เนื้อความที่ชนหมู่มาอยากจะรู้ จะดูจะฟังเรื่องราวแต่คราวครั้งต้นเดิมวงศ์สกุล ของ
 สมเด็จพระพุฒาจารย์ (โต) นั้นเป็นฉันทใจขอพระคุณได้สำแดงให้แจ้งด้วย ฯ

๑) ท่านมหาสว่าง ฟังนายพร้อมเผด็จถาม จึงพากันข้ามฟากไปวัดระฆัง ขึ้น
 ยังกุฏิเจ้าคุณพระธรรมถาวร (ข้าง) อันเป็นผู้เฒ่าสูงอายุศัมี ๘๘ ปี ในบั้นยังมีองค์
 อยู่ ทั้งเป็นผู้ใกล้ชิด ทั้งเป็นศิษย์ทรรุเห็น ทั้งเคยเป็นพระครูฐานา ของสมเด็จพระ-
 พุฒาจารย์ (โต) วัดระฆัง เคยอยู่ตั้งแต่เล็ก ๆ เมื่อเป็นเด็กเป็นชั้นเล่น ฯ

๑) นายพร้อมจึงประเคนสักการะ ถวายเจ้าคุณพระธรรมถาวรแล้วจึงไต่ถาม
 ตามเนื้อความที่ประสงค์ ฯ

๑) ฝ่ายเจ้าคุณพระธรรมถาวร ท่านจึงไต่อนุสรณ์ค่านึงนึกไปถึงเรื่องความแค้น
 หลัง ท่านไต่แล้วให้ฟังหลายสิบเรื่องล้วนแต่เป็นเรื่องน่าครุฑพิศวงมาก ลงท้าย
 ท่านบอกว่าอันญาติวงศ์พงษ์พันธุ์ ภูมิลานบ้านเดิม นั้น เจ้าของท่าน ได้ให้ช่างเขียน
 เขียนไว้ที่ผนังโบสถ์วัดอินทรวินัย บ้านบางขุนพรหมพระนคร ล้วนแต่เป็นเค้าเงื่อน
 ตามที่สมเด็จพระเจ้าโต ได้ผ่านพบที่นั่น ท่านเจ้าของบอกใบ้สำคัญด้วยกิริยาของรูปภาพ
 ขอจงไปทราบเอาที่โบสถ์วัดอินทรวินัยนั้นเถิด ฯ

๑) ครั้น ม.ล. พระมหาสว่าง เสนอวงศ์ กับนายพร้อม สุกดีฟังค์ ฟังพระธรรม
 ถาวรบอกเล่า และแนะนำจ้วงจมาทุกประการแล้ว จึงนมัสการลาเจ้าคุณพระธรรม
 ถาวร กลับข้ามฟากจากวัดระฆัง รุ่งขึ้นวันที่ ๑๖ กรกฎาคม พ.ศ. ๒๔๗๓ จึงขึ้น
 ไปหาท่านพระครูสังฆรักษ์เจ้าอธิการวัดอินทรวินัย บางขุนพรหม แล้วขออนุญาตดู
 ภาพเรื่องราวของสมเด็จพระพุฒาจารย์ (โต) ตามคำแนะนำของเจ้าคุณพระธรรมถาวร
 วัดระฆัง บอกให้ดูทุกประการ ฯ

๑) ส่วนท่านพระครูสังฆรักษ์ เจ้าอธิการก็มีความเต็มใจ ท่านนำพาลงไป
 โบสถ์พร้อมกันแล้ว เปิดหน้าต่างประตูให้ดูไต่ตามปรารถนา ฯ

๑) นายพร้อมจึงดูรูปภาพ ช่วยกันพินิจพิจารณา ตั้งแต่ฉากที่ ๑ จนถึงฉากที่
 ๑๒ นายพร้อมออกจะเต็มครอง เห็นว่ายากลำบากที่จะขบปัญหาในภาพต่าง ๆ ให้เห็น

ความกระจำแจ่มแจ้งได้ นายพร้อมชักจะนั่งงอท่อนำใจไม่ใคร่จะจดลงทำอินงงเป็น
ทงนั่นไป ฯ

๑ ม.ล. พระมหาสว่าง รู้ในอรรถาัยของนายพร้อมว่าแปลรูปภาพไม่ออก บอก
เป็นเนื้อความเล่าแก่ใครไม่ไ้ นายพร้อมก็อึดตันใจสลดคาคะเนทำท่าจะรวนเรสละ
ละการจกทำ ม.ล. พระมหาสว่างจึงแนะนำให้นายพร้อมอุส่าห์จกทำเอาไปทงหมดทุก
ทัวภาพ ไม่เป็นไร กงจะได้ทราบส้นทุกอย่าง กงไม่เหลวกว้างเหลือปัญญาหนักัน
จะช่วยค้มเตาตักให้เก้นเค็ดจงไ้ฉันจะคิดค้นรัชสมัยและ พระบรมราชประวัติและราช-
พงศาวดาร เทียบนิยายนิทานตำนานต่าง ๆ ตามที่ผู้เฒ่าผู้แก่บอกเล่าสืบกันมา เรื่อง
นกงสมมาตรปรารณอายวิตก ฉันจะเรียบเรียงและสาธกยกเหตุผลให้เป็นเบืองต้น
และเบืองปลาย ให้สมความมุ่งหมายไ้ใครรู้ในเรื่องประวัติสมเด็จพระพุฒาจารย์ ฯ

๑ แต่ขอสำคัญเกรงว่าจะซักกินเวลาหลายสิบวัน เปรียบเช่นกับช่างไม้ ฟันไม้
ทำข้อฟ้า จำต้องนานเวลาเปลืองหน้าไม้ ช่างตองบั้นทอนผ่อนไปจนถึงแงงอนกนก
ของทตองการเปรียบเทียบเท่าตำนานของสมเด็จจน กว่าจะเรียงความถูกต้องตามทรางข้อ
ตอศต ถอยคำทเชนชดกตองชุกคตตทอนทงหรือความขาดไม่พาดพิงพูดไม่ถูกแท้ ก็
ตกแต่มีแถมแก่แปลให้สอคคตองตองกับความจริง สิบหาสิ่งที่เป็นหลักมาพักพิงไม้ให้ผิด
สืบผสมให้กลมตักเป็นเนื้อเดียวไม่พลาพลาต ถึงจะเปลืองกระตาสเปลืองเวลา ฉันไม่
ว่าไม่เสียคายหมายจะเสาะค้นชวนชวยหาเรื่องมาประกอบให้ จะได้สมกิตติคใจมหาชน
จะได้ทราบเรื่องเบืองต้นและเบืองปลาย โดยประวัติปริยายทุกประการ ฯ

๑ นายพร้อม สดุดีพงค์ ไ้พังก้าบริหารอาษาของ ม.ล. พระมหาสว่างรับแข็ง
แรงจึงเขม่นขมคจกแจจกเพียรเขียนกิตบอกเป็นทวหนงสอมาพร้อม ทุกตำนานภาพใน
ฝาผนังทง ๑๒ ฉากแล้วกละพากนกลบมายังวดสระเกษ ต่อแ่แต่วันที่ ๑๖ กรกฎาคมศกน
มา พระมหาสว่างกตงหน้าตรวจตรา เสาะสืบหาและไ้ตตาม ไ้เนื้อความนำจกลงค้น
ราชพงศาวดาร รัชกาลราชประวัติบั้นทอนตคไ้รักกุม ไม่เตาสุ่มมีเหตุพอ ความไม่
ค่อไ้วิจารณ์ เป็นพยานอ้างตัวเองไปตามเพลงของเรื่องราวที่สืบสาวเรียงเขียนลง

เอาที่ตรงต่อประโยชน์ ไม่อุบายร้ายใคร ไม่หมิ่นไ้ธรรมเนียม โดยความเห็น
จึงกล้าเล่า ดังจะกล่าวเล่าให้ฟังดังนี้

๑ สมเด็จพระพุฒาจารย์ (โต) ท่านให้ช่างเขียน เขียนเรื่องของท่านไว้ในฝา
ผนังโบสถ์วัดอินทรวินัย บางขุนพรหมตั้งนั้น เขียนเมืองกำแพงเพชรเป็นเมืองว่างว่าง
ไม่มีคน มีแต่ชนนางชมาออก เขียนวัดบางลำภูบนติดกับเมืองกำแพงเพชร เขียน
บางขุนพรหม เขียนรูปเด็กอ่อนนอนหงายแบเบาะอยู่มุมโบสถ์วัดบางลำภู เขียนรูป
นางงุกกุกกุก เขียนรูปศาลาพระผลเขียนรูปอาจารย์แก้ววัดบางลำภูกำลังกวาดลาน
วัด เขียนรูปนายทอง นางเพียร นังยอ ยอง ยกมือทั้งสองไหว้พระอาจารย์แก้ว
เขียนรูปพระอาจารย์แก้วกำลังพูดกับศาลาบนกุฏิ เขียนรูปเรือเหินยอจอดที่ท่าบางขุน-
พรหม จึงต้องขอโอกาสแก่ท่านผู้อ่านผู้ฟัง ด้วยข้าพเจ้าตรวจดูภาพทราบได้ความพิจารณา
และคาดคะเนสันนิฐานแปลจากรูปภาพบนนั้นคงได้ใจความตามเหตุผลที่ปลายของ
สมเด็จพระพุฒาจารย์ (โต) วัดระฆัง ดังจะกล่าวต่อไปนี้ คือ

๑ แต่ครั้งเดิมเริ่มแรก ต้นวงศ์สกุลของสมเด็จพระพุฒาจารย์ (โต) ของคน
ตั้งกฤตสถานภูมิลำเนา สืบวงศ์พงศ์เผ่าพชพนธ์พวกพ้อง เป็นพี่เป็นน้องต่อแนวเนื่อง
กันมาแต่ครั้งเก่าบรรณนานมา ณ แดบแถวที่ใกล้โตเมืองกำแพงเพชร เป็นชนชาว
กำแพงเพชรมาช้านาน ครั้นถึงปีระกา สปีตศกจุลศักราช ๑๑๒๗ ปี จึงพระเจ้า
แผ่นดินองวะฤกามประเทศ ยกพลยกประเวสนสู่พระราชอาณาเขตประเทศสยาม
กองทัพพม่ามาราวี ตีหัวเมืองเอกโตตรึงจตุวาได้รุกเข้ามาทุกทิศทุกทางทั้งบกทั้งเรือ
ทั้งปากใต้ฝ่ายเมืองเหนือและทางตะวันตกยกเว้นไว้แต่ทิศตะวันออกหัวเมืองชนนอก ชน
กลางชนโต ต่อรบต้านทานทัพพม่าไม่ไหว ก็ต้องลี้ภัยหลบหนีซ่อนเร้นเอาตัวรอด
ราษฎรก็พากันทอดทิ้งภูมิลำเนาบ้านเรือน เหลยมลหนีหายพลัดพรากกระจ่ายไป คน
ละทิศคนละทางห่างห่างวันกัน ในปีระกาศกนั้น จำเพาะพระยาตาก(สิน) เจ้าเมือง
กำแพงเพชร ก็หาได้อยู่ดูแลรักษาเมืองไม่ มีราชการเข้าไปรับสัญญาบัตร เลื่อนทเป็น
พระยาวชิรปราการ แล้วยังมีไ้กลับมา พอทราบข่าวศึกพม่า เสนาบดีให้รอรบพม่า
อยู่ในกรุงนั้น ครั้นทัพหน้าพม่ารุกเข้ามาถึงกรุง พระยาวชิรปราการก็ต้องคุมพลรบพุ่ง

ท่านท้าวบรรบับทพพมา พม่าเข้าล้อมกรุงศรีอยุธยาแน่นไว้ กองทัพพม่ามาล้อมกรุงเก่า
คราวนั้นเกือบสามปี ฯ

๑ ครั้นถึงปีกุนนพทก จุลศักราช ๑๒๒๕ ปี ถึง ณ วันอังคารเดือนห้า แรม
เก้าค่ำเวลาบ่าย ๓ โมงเย็น พม่าจึงนำปืนใหญ่เข้าระดมยิงพระมหานคร พระมหานคร
ก็แตกเสียแก่พม่าในวันอังคาร เดือนห้า ขึ้นเก้าค่ำ ปีกุนศกนั้น ฯ

๑ ฝ่ายพระยาวชิรปราการเจ้าเมืองกำแพงเพชรได้ถือพล ๕๐๐๐ ช่วยป้องกัน
พระมหานคร ครั้นเห็นว่าชาวกรุงขาด ไม่สามารถจะต่อสู้พม่าได้ก็พาพล ๕๐๐๐ นั้น
ฝ่าฟันหนีออกไปทางทิศตะวันออก ซ้ำไปทางเพนียดคลองช้าง เดินทางไปเข้าเขต
เมืองนครนายก แล้วข้ามฟากไปแย่งเอาเมืองจันทบุรี ได้แล้วก็เข้าตั้งมั่นบำรุงพล
พาหนะลำเลียงเสบียงอาหาร สรรพศาสตราวุธทุกชนิด ไว้พร้อมมูลบริบูรณ์ เรียบร้อย
แล้ว ก็ตั้งตัวเป็นเจ้า ชาวเมืองเรียกว่าพระเจ้าตาก ตั้งอยู่เมืองจันทบุรีก็กั้นใน
คราวนั้น ฯ

๑ ครั้นถึงปีชวศสมฤทธิศกจุลศักราช ๑๑๓๐ ปี พระเจ้าตาก (สิน) ได้ยก
พลโยธีแสนยานุภาพเป็น กองทัพ เข้าบุกบั่นรบทัพพม่าตั้งแต่เมืองปากใต้ฝ่ายตะวันตก
วกเข้าตีกองทัพพม่ามาถึงกรุงเก่า กองทัพพม่าสู้มิได้ก็แตกฉานล่าถอยขึ้นไปทางหัวเมือง
ฝ่ายเหนือ แล้วก็เข้าชิงเอากรุงเก่าคืนจากเงอम्मอพม่าชาติก็ได้แล้ว ลอยชบวนลงมา
ตั้งราชธานีที่เมืองธนบุรี ตำบลท่าวัดมะกอกนอกเหนือคลองบางกอกใหญ่ ได้คล้องกุ
วักระฆังโฆสิตาราม ทรงขนานนามเมืองว่ากรุงธนบุรี พระนามาภิไธยว่าพระเจ้ากรุง
ธนบุรี แต่ประชาชนคนนั้นมา ฯ

๑ จึงหลวงยกกระบัตรเมืองราชบุรี ออกไปตั้งกฤหสถานบ้านเรือนครอบครอง
ทรัพย์สมบัติอยู่ ณ บ้าน อัมพวา แขวงเมืองสมุทรสงคราม ได้เข้ามาพร้อมด้วยเอกะ
ภรรยาและน้องแลบุตรทั้ง ๔ เข้ามารับราชการในพระเจ้ากรุงธนบุรี ฯ ได้ทรงตั้งให้
หลวงยกกระบัตรเป็นที่พระราชวรินทร์ เจ้ากรมพระตำรวจนอกขวา ถือศักดินา
๑๖๐๐ ไว้ จึงตั้งกฤหสถานบ้านเรือนอยู่เหนือพระราชวังหลวง ได้วัดบางว่าใหญ่

(คือว่าตระฆังในบั้งนั้น) ในปีชวดศกนนั้นเองพระเจ้ากรุงธนบุรี พระราชทานเกียรติยศ
เป็นแม่ทัพผด้ออาญาสิทธิ์ ยกทัพขึ้นไปปราบเจ้าพมามชยชานะกลับลงมา ทรงพระ-
กรุณาเลื่อนขึ้นเป็นทพระยาอภัยรณฤทธิ จางวางกรมพระตำรวจซ้าย ทรงศักดินา
๓๐๐๐ ไร่ ครั้นถึงปีชวดโทศก ๑๑๓๒ ปี พระเจ้ากรุงธนบุรีรับสั่งให้พระยา
อภัยรณฤทธิ ถ้ออาญาสิทธิ์เป็นแม่ทัพ ยกกองทัพขึ้นไปปราบเจ้าพระฝาง เมือง
สวางคบุรี ตักกองทัพเจ้าพระฝางแตก จับตัวเจ้าพระฝางได้ พร้อมทั้งช่างพงเผือกกับ
ลูกค้า จับตัวและพรรคพวกและช่างลงมาถวาย ส่วนพระยาอภัยรณฤทธิ รังหลังเพื่อ
จัดการบ้านเมืองฝ่ายเหนือป่าร้องให้อาณาประชาราษฎร์ที่แตกฉานชานเซ็น ให้รวม
เข้ามาเป็นหมวดหมู่ตั้งอยู่ตงเก่า ตามภูมิลำเนาเดิมของตน ทชคขวางยากจนก็แจกจ่าย
ให้ปัน พอเป็นกำลังสำหรับให้ตั้งตัวต่อไป ในภายหน้า เมื่อขณะนั้นเองชาวเมืองเหนือ
จึงได้พากันนอมสวามภักดีต่อท่านพระยาอภัยรณฤทธิ รักใคร่สนิทแต่คราวนั้นเป็นต้น
เป็นเดิมมา เมื่อกองทัพกลับแล้ว พวกราษฎรชาวเมืองเหนือบางครัว จึงได้พากันลง
มาอยู่ในกรุงเก่าบ้าง เมืองอ่างทองบ้าง เมืองปทุมบ้าง เมืองนนทบุรีบ้าง เมือง
พระประแดงบ้าง ในกรุงธนบุรีบ้าง ในบางซวนพรหมบ้าง ต่างจับจองจำนองของตน
ช้อหา ตามกำลังและวาสนาของตนๆ เป็นต้นเหตุ ทมผู้คนคับขันชนทั้งในกรุงและ
หัวเมืองแน่นหนาชนกว่าแต่ก่อนเป็นลำดับมา ฯ

๑ ส่วนพระเจ้ากรุงธนบุรี จึงเลื่อนทให้พระยาอภัยรณฤทธิ ขึ้นเป็น เจ้าพระยา
ยมราชเสนาบดีทจตุสดมภ์ กรมพระนครบาล ทรงศักดินา ๑๐๐๐๐ ไร่ พรรษาอายุกาล
ได้ ๓๕ ปี ในปลายปีชวดศกนนั้นเอง พระเจ้ากรุงธนบุรี ทรงพระกรุณาโปรดเลื่อนท
เจ้าพระยายมราช ขึ้นเป็นเจ้าพระยาจักรี ทสมุหนายก อรรคมหาเสนาบดี กระทรวง
มหาดไทย ทรงศักดินา ๑๐๐๐๐ ไร่ ฯ

๑ ครั้นถึงปีเถาะตรีศกจตุศกกราช ๑๑๓๓ ปี พระเจ้ากรุงธนบุรี มีรับสั่ง
โปรดเกล้า ฯ ให้เจ้าพระยาจักรีเป็นแม่ทัพผด้ออาญาสิทธิ์ต่างพระองค์ ยกกองทัพใหญ่
ออกไปปราบปรามเมืองเขมรกัมพูชา ประเทศกัมชยชานะเรียบร้อยกลับมา ได้รับ
พระราชทานรางวัลพิเศษ ฯ

๑ ครึ่งถึงยี่มะเมียฉก จุลศักราช ๑๑๓๖ ปี มีพระราชโองการโปรดเกล้าฯ ให้เจ้าพระยาจักร เป็นแม่ทัพถืออาญาสิทธิ์ ยกกองทัพใหญ่ขึ้นไปล้อมเมืองเชียงใหม่ที่ พม่ารักษาอยู่นั้น พม่าซึ่งรักษาเมืองเชียงใหม่ ได้ความออกขากยากแค้นเข้า ก็พากัน ละทิ้งเมืองเชียงใหม่เสียแล้วหนีไปสิ้น ก็ได้เมืองเชียงใหม่โดยสะดวกง่ายดาย ใน ปลายปีมะเมียฉกตนเอง อะแซห่วนก็ แม่ทัพพม่าอายุ ๗๒ ปี เป็นเสนาบดีผู้ใหญ่ ในพระเจ้ามังระ กรุงอังวะ ครึ่งนั้น พระเจ้าอังวะ มีพระโองการ รับสั่งให้ อะแซห่วนก็ ถืออาญาสิทธิ์ยกทัพใหญ่ เดิน กองทัพเข้ามาถึง ค่ายเมืองตาก แล้วให้ พม่าลามาตาม นายท่านว่า พระยาเสือ อยู่รักษาเมือง หรือไม่ นายท่าน ตอบว่า พระยาเสือ ไม่อยู่ยังไม่กลับ ฯ

๑ อะแซห่วนก็ จึงให้หยุดกองทัพหน้าไว้ นอกค่าย แล้วประกาศว่า ให้เจ้าเมือง เขากลับมารักษาเมืองเสียก่อน จึงจะยกเข้าตีค่าย เลยเข้าเมืองพิษณุโลกทีเดียว ฯ (เขียนตามพงศาวดารพม่า)

๑ สมเด็จพระเจ้ากรุงธนบุรี ทรงทราบข่าวศึก จึงกรีธาทัพหลวงขึ้นไปรักษา เมืองพระพิษณุโลกไว้ แล้วให้พาดกองทัพกลับจากเมืองเชียงใหม่ ครั้นเจ้าพระยาสุรสีห์ ทราบว่ากองทัพมาอยู่ปลายค่ายเมืองตาก และทราบว่าพระเจ้าอยู่หัวเสด็จกรีธาทัพหลวง ขึ้นมาประทับอยู่เพื่อบองกนรักษาเมืองพระพิษณุโลกด้วย จึงรีบยกกองทัพกลับ ครั้น ถึงเมืองพระพิษณุโลกแล้วเข้าเฝ้าถวายบังคม เจ้าพระยาจักรอยู่จัดการเมืองเชียงใหม่ เรียบเรียบร้อยแล้ว ได้เลยส่งข้าหลวงไปพุดจาบลอบโยนขแจ้งแนะนำเจ้าเมืองแพร์ เจ้าเมืองน่าน เจ้าเมืองลำปาง เจ้าเมืองลำพูน เป็นต้นเหล่านี้ ยอมสวามิภักดิ์ต่อกรุงเทพฯ ขอพึ่งพระบรมโพธิสมภารเป็น ข้าขอบขัณฑสีมาสืบไปตลอดกาลนาน เจ้าพระยาจักร จึงได้เลิกทัพพาเจ้าลาวและพระยาลาวทั้งปวง ลงมามาถึงเมืองพิษณุโลก เข้าเฝ้ากราบบังคมทูลพร้อมกัน ณ เมืองพิษณุโลกนั้น ฯ

๑ สมเด็จพระเจ้ากรุงธนบุรี ทรงพระโสมนัสนัก จึงพระราชทานฐานันดรศักดิ์ จ้าวลาว พระยาลาวทั้งปวงนั้น ให้กลับขึ้นไปรักษาเมืองดงเก่า แล้วจึงพระราชทาน

รางวัลเป็นอันมากแก่เจ้าพระยาสุรสีห์นั้น ได้ออกไปรักษาค่านหน้ามืองตากโดยแข็งแรง
กวัดขั่นมั่นคงทุกประการ ฯ

๑ ฝ่ายอะแซห่วนก็แม่ทัพใหญ่พม่า ทราบว่าเจ้าพระยาเสือกกลับมาแล้ว ออกมา
รักษาค่านอยู่ จึงส่งให้มังเรยางแม่ทัพหน้าพม่าเข้าตาค่าน ฝ่ายทหารรักษาค่านคานทาน
ทหารพม่าไม่ไหวก็รีบเข้ามา กองทัพพม่าก็ตรุกเข้าไปแล้วตั้งค่ายมั่นลงภายในคานถึง

๓๐ ค่าย ฯ

๑ ฝ่ายเจ้าพระยาจักรีทราบข่าว กองทัพเจ้าพระยาสุรสีห์เสียด่านรบเข้ามา จึงกราบ
บังคมทูลรับอาสาช่วยเจ้าพระยาสุรสีห์ สมเด็จพระเจ้ากรุงธนบุรีพระโองการรับสั่งว่า
ข้าก็อยากเห็นความคិតสติปัญญาของเจ้าและฝีมือของเจ้าว่าจะเข้มแข็งสักเพียงใด ข้าจะ
ขอศก้วย จึงรีบออกไปช่วยสุรสีห์เดี๋ย

๑ เจ้าพระยาจักรีกราบบดาวยบังคมลา ออกมาจัดขบวนทัพพร้อมสรรพ แล้วยก
ออกไปถึงค่ายเจ้าพระยาสุรสีห์ แล้วจึงเจรจาว่า เจ้าถึงแม่ว่าจะเป็นผู้ใหญ่ก็
จริงอยู่ แต่เจ้าเป็นขุนนางบ้านนอก อะแซห่วนก็แม่ทัพพม่ามัน เขาเป็นเสนาบดี
ผู้ใหญ่อยู่ในเมืองหลวงพม่าทางเขากอบกู้ความคិតสติปัญญาเขมยยังอยู่ ความรักพอตัว
พึงจะรบเอง ต่อแค้นหมา เจ้าพระยาจักรีก็จกทัพออกรุกกับกองทัพอะแซห่วนก็
เป็นหลายครั้ง ผลคกันแพ้ผลคกันชนะ ล่วงวันและเวลาชานานมา จนถึงเดือนห้า
เดือนหก ปีมะแมสัปตศกจุลศักราช ๑๑๓๗ ปี เป็นปีที่ ๘ ในรัชสมัยพระเจ้า-
กรุงธนบุรี

๑ ฝ่ายอะแซห่วนก็แม่ทัพพม่า กคิตขยากระอัคระฮา ทงทางเมืองพม่ากชกจะ
วุ่นวายชน ทงเสบียงอาหารคบกพรองจวนเจียนแม่พ้อจาย จึงคคเพทุบาย ถรมว่า
ใครผู้ใดออกมาเป็นแม่ทัพใหญ่บัญชาการ ทหารไทยบอกไปว่าเจ้าพระยาจักรีเป็นแม่ทัพ
อะแซห่วนก็ จึงประกาศหย่าทัพ ขอศก้วยแม่ทัพไทย ฯ

๑ ฝ่ายเจ้าพระยาจักรี กคองสงบชววันกาหนด เจ้าพระยาจักรี กคจัดขบวนยื่น
ทัพเสวจสวณ เจ้าพระยาจักรีก็แ่งทวอย่ง จอมโยธาเคิมท ชมาสแกง เน้นบกระบ
กนกรค ล้วนแล้วแต่เป็นสงของทไ้รับพระราชทานทงนน ฯ

๑ เวลานั้น สมเด็จพระเจ้ากรุงธนบุรี เสด็จทอดพระเนตร อยู่ในกำยนั้นด้วย
 ได้ทรงทอดพระเนตรเห็นภริยาทำทรางสุภาพองอาจ และทวงที่รูปโฉมของเจ้าพระยาจักรี
 เมื่อแต่งตัวออกยันทพระบอระแซห่วนกกราวนน สมเด็จพระเจ้ากรุงธนบุรี ทรงพระ-
 เกษมสันต์โสมนัสปราโมทย์ ถึงกับออกพระโอษฐ์รับสั่ง ชมว่า งามเป็นเจ้าพระยา
 กษัตริย์ศกเจียวหนอ แค้นนมานานอนน จึงเป็นนามทแม่ทัพนายกองแลทหารทั้งปวง
 พากันนิยมเรียกว่า เจ้าพระยา กษัตริย์ศกแต่คราวนนมา ในกองทัพพม่าก็พลอยเรียกว่า
 เจ้าพระยา กษัตริย์ศก ตลอดไปจนถึงทางราชการฝ่ายพม่า ก็ได้จดหมายเหตุลง
 พงศาวดารไว้ว่า เจ้าพระยา กษัตริย์ศกเป็นแม่ทัพฝ่ายไทยได้รบกับบอระแซห่วนกแม่ทัพ
 พม่า ที่เมืองพระพิษณุโลก เมื่อปีมะเมียถึงปีมะแม สปีศกจุลศักราช ๑๑๓๗ ปี
 ครนเมื่อทอดพระเนตรแลทรงชมเชยแล้ว ก็ยাত্রากระบวนออกยันทหน้าพลเสนา ๘
 สนามกลางหน้ากายทั้งสองฝ่าย ฯ

๑ ฝ่ายบอระแซห่วนกกจกกระบวน แต่งตัวเต็มทอย่างจอมโยธา ออกยันทหน้า
 กระบวน ๓ กลางสนาม หน้ากายทั้งสองฝ่ายเช่นเดียวกัน (ตอนกุตวันความพิศการ
 มีแจ้งอยู่ในพระราชพงศาวดาร) ครนบอระแซห่วนก ได้เห็นได้เจรจาชมเชย พุดจา
 ประเปรยคามชนเชิงพิชยสงครามแล้วกันครบต่อไป แต่บอระแซห่วนก คิดจะล่าทัพถอย
 กลับกรุงองวะเป็นอย่างมากกว่าจะคิดเชิงใจรบเอาเมืองพิษณุโลก แต่แตกแล้วกรนถอย
 ล่าไปออกทางพระเจดีย์ ๓ องค์ ทำภริยาททางเหมอนจะไปชิงเอาเมืองกาแพงเพชร
 ทำให้แม่ทัพฝ่ายไทย ต้องแบ่งออกเป็นหลายกองติดตามทัพพม่า ก้าวสกัดหน้าตัวกหลัง
 ตามเชิงกลยุทร ฝ่ายสมเด็จพระเจ้ากรุงธนบุรี ก็เสด็จกลับเข้ากรุงธนบุรี บ้องกัน
 พระราชธานต่อไป ฯ

๑ ฝ่ายเจ้าพระยาจักรีกรนน ครนส่งเสด็จแล้วจจกกองทัพออกติดตามสกัดจับ
 พม่าตรุกหลังพม่าแตกฉาน เป็นหลายทัพ จับได้รพลข้างมาเป็นอนมาก ทั้งตัว
 เจ้าพระยาจักรีเองก็ยกทัพหนุนไปด้วย จนถึงเมืองกาแพงเพชร แล้วจกการพทกษรรักษา
 เมืองโดยกวดฉน ส่วนตัวของทานเจ้าพระยาเอง ก็ออกขมาสำรวจตรวจตรากองทัพ
 น้อย ๆ ทั่วไป เพราะใส่ใจต่อหน้าทราชการจนพม่าไม่กล้าหาญชิงเอาเมืองเหนือได้

ต้องส่งออกไปทางด่านชนนอกพิน เขตแดนสยามกองทัพไทยไล่จับพม่าที่ลัว หลังได้ไว้
เป็นกำลังราชการเป็นอันมาก ทักษะแห่งขุนกล้าทัพออกพินประเทศอาณาเขตสยาม
ในคราวนี้ ตามกำหนดมีว่าเดือน ๗ ปีมะแม สัปตศก จุลศักราช ๑๑๓๖ ปี ๗

๑ ครึ่งนนาเจ้าพระยาจักรี ตั้งทัพอยู่ ณ เมืองกำแพงเพชร เวลาเช้าวันหนึ่งออก
ลาดตระเวนกองทัพทางป่าพงเพอบัญชาการ และซึกมาวกลดเพื่อตรวจทาง มากเลยพาทาน
เข้าป่าฝ่าพง จำเพาะมายังบ้านปลายนาใต้เมืองกำแพงเพชรเป็นเวลาเย็น จึงแลเห็น
โรงหนึ่งตั้งอยู่ปลายทุ่งนาเจ้าคุณแม่ทัพผู้หนึ่งจึงได้ซึกมาไปถึงโรงนั้นไม่เห็นมีคนผู้ใหญ่
อยู่ ได้เห็นแก่หญิงสาวคนหนึ่งเดินออกมา เจ้าคุณแม่ทัพผู้หนึ่งจึงบอกแก่นางสาว
คนนั้นว่า ข้ากระหายน้ำ เจ้าจงตักน้ำมาให้ข้ากินสักหนึ่งแก้ว นางสาวคนนั้นจึงวิ่งกวน
เข้าไปในห้อง หยิบได้ขันลึ่งน้ำใบหนึ่งแล้วจ้วงตักน้ำในหม้อกลั่น แล้วล้วงไป
ที่คอกบัวหลวงในหนองน้อยข้างโรงนั้นสองสามดอก แล้วฉีกกลีบเด็ดเอาแต่เกษร
บัวโรยลงไปในขันน้ำนั้นจนเต็ม แล้วนำไปส่งให้รับหลังม้า เจ้าคุณแม่ทัพรับเอามา
เป่าเกษรเพื่อแหวกหาชองน้ำแล้วตองเอาริมฝปากเบองบนเม้มเกษรไว้ แล้วตักคิม
จนหมดขันด้วยกำลังอยากกระหายน้ำ ครั้นคิมน้ำหมดแล้ว เจ้าคุณแม่ทัพจึงถามนางสาว
คนนั้นว่า เราอยากกระหายน้ำสุดสำหรับปากหน้ามาขอณาเจ้ากิน เหตุไฉนจึงแกล้งเรา
เอาเกษรบัวโรยลงส่งให้ เราคนน้าของเจ้าลาบวากนัก เจ้าแกล้งทำเล่นแก่เราหรือ ฯ

๑ นางสาวคนนั้นตอบว่า ดิฉันจะได้คิดแกล้งท่านน่ะหากไม่ ทดิฉันเอาเกษร
บัวโรยลงในขันน้ำให้เต็ม เพราะดิฉันเห็นว่าปากแกล้งแฉดลมเห็นอยมา และ
กระหายน้ำด้วย ก็เพื่อจะบองกนเสียซึ่งอันตรายแห่งท่าน เพื่อจะกนสาละกนาและ
สะอีกน้า และกนจุกาแน่นแห่งท่านผู้คิมน้ำของดิฉัน ถ้าท่านไม่มีอันตรายในการคิมน้ำ
แล้ว น้าจะได้ทำประโยชน์แก่กระหายแห่งท่าน ดิฉันจะพลอยได้ประโยชน์เพราะ
ให้น้ำแก่ท่าน ท่านสมปรารถนาแล้วก็จะ เป็นบุญแก่ดิฉัน เหตุนี้ดิฉันจึงโรยเกษร
เจ้าคุณแม่ทัพฟังกานางสาวตอบอย่างไพเราะอ่อนหวาน ถ้อยคำทให้การมานนถัพพอง
จึงลงมาจากหลังมาแล้วถามว่า ตัวของเจ้ากเป็นสาวเต็มเนื้อแล้วมีใคร ๆ มาหมนหมาย
ผูกสมักรรักใคร่ เจ้าบ้างแล้วหรือยัง นางสาวบอกว่ายังไม่เห็นมีใคร ๆ มารักใคร่
หมนหมายคิมน และดิฉันก็ยังไม่ไ้ไปเที่ยวบอกใครว่าเป็นสาว มัวแต่หลบหัวซ่อน

ตัวอยู่ ด้วยบ้านเมืองเกิดยุ่งยุ่งมานานจนกาลสัปดน จึงมิได้มีใครเห็นว่าตนเป็นสาว
เจ้าคุณแม่ทัพว่า ถ้ากระนั้นเราเองเป็นผู้ที่ใครมาเห็นเจ้าเป็นสาวก่อนคน เจ้าต้องยอม
ตกลงเป็นคู่รักของเรา เราจะต้องเป็นคู่ร่วมรักของเจ้าสืบไป เจ้าจะพร้อมใจยินยอม
เป็นคู่รักของเราโดยสุจริตหรือว่าประการใด ๆ

๑ นางสาวตอบว่า การที่ท่านจะมาเป็นคู่รักของดิฉันนั้น ก็เป็นพระเดชพระคุณ
ยิ่งอยู่แล้ว แต่ว่าการจะมีผัวเมียกันตามประเพณีนั้น ดิฉันไม่ทราบเรื่อง จะว่า
ประการใดแก่ท่านก็ไม่มีอะไรจะว่า เรื่องการผัวการเมียหนท่านต้องเจรจากับผู้ใหญ่
จึงจะทราบการ เจ้าคุณแม่ทัพถามว่า ผู้ใหญ่ของเจ้าไปไหน นางสาวตอบว่าไปรคนาถ
จวนจะกลับแล้ว เจ้าคุณแม่ทัพขยับเขินเข้าให้ไกล นางสาวโพล่วิ่งป้อออกแอบที่หลัง
โรงเลยไม่เข้าหา ท่านเจ้าคุณแม่ทัพก็ต้องนั่งเฝ้าโรงคอยทำบิดามารดาของนางสาว
ต่อไป จนเกือบตะวันตกดินจวนค่ำ ๆ

๑ ฝ่ายตามผล ยายลา กลับมาถึงโรงแล้ว เจ้าคุณแม่ทัพได้เห็นแล้วจึงยกมือ
ขึ้นไหว้ท่ายกน้อมตัวก้มลงไหว้ตอบ ท่านเจ้าคุณแม่ทัพก้มลงไหว้ให้ต่ำลงไปอีก
ท่ายกน้อมบลงไปไหว้อีก ท่านเจ้าคุณแม่ทัพก้มบไหว้อยู่หนึ่ง ท่างคนต่างหมอบ
แคว้นอยู่นั้นทั้งสองฝ่าย ฝ่ายยายแก่เป็นคนปากเร็ว แกล้งขื่นและประหลาดใจแก่จึง
เปิดปากถามออกไปก่อนว่า นี่ท่านเป็นขุนนางมาแต่บางนาบางกอก เหตุไฉนจึงมา
หมอบกราบไหว้ข้าเจ้า เป็นชาวบ้านนอกเป็นชาวทุ่งชาวป่า เป็นคนยากจน ท่าน
จะมาหมอบไหว้ข้าพเจ้าทำไม เจ้าคุณแม่ทัพบอกว่า ดิฉันจะสมัครเข้ามาเป็นลูกเขย
ท่านทั้งสองจะชะ ๆ

๑ ยายถามว่าท่านเห็นดีเห็นงามอย่างไร เห็นลูกสาวฉัน เป็นอย่างไรท่านจึง
จะมายอมตัวเป็นลูกเขยเล่า เจ้าคุณแม่ทัพว่า ดิฉันเห็นบุตรสาวท่านดีแล้วพอใจแล้ว
จึงเข้ามาอ่อนน้อมยอมตัวเป็นลูกเขยท่าน แล้วเจ้าคุณแม่ทัพเล่าถึงกาลแรกมาขอ
และนางเอาเกษรวบัวโรยลงและได้ตื้อว่า นางได้ไต่กอบถ้อยกำน้าพังก้านับถ้อยจึงทำให้
เกิดความรักความปรานชน และตั้งใจจะเลี้ยงดูจริง ๆ จึงต้องทนอยู่คอยท่า เพื่อ
จะแสดงความรักและขอเป็นเขย ขอให้แม่พ้อมีเมตตากรุณาเห็นแก่ไมตรีที่ใครมา
อ่อนน้อมพุดจาโดยเต็มใจจริง ๆ ไม่ได้มีแบายลอะไร ตั้งใจช่วยทนต์บำรุงนางสาวกับ

พ่อแม่ให้บริบูรณ์พลุกเบิกไม่เรืกร้างจริง ๆ ตามวาจาที่ความนทุกอย่าง ขอพ่อแม่ได้
 ไปรคอนุญาตยกนางสาวลูกนั้นให้เป็นสิทธแก่ฉันในวันนี้ ยาย ตาแกระองชนค้วยความ
 ตกใจว่า โอค้ายจริงขัวเจ้าเป็นกนยากจนชนแค่นและตาคกต ทงผาผอนทหลบทนอน
 กเหม็นตคเหม็นสาบ ทงเครื่องเยามาเรอนกขคชววง ทงถวยขามรวมใหม่ทตงามกไม
 ฉบหายบหนบแตกรนบานเมืองเกคยุงนงนง หลายกรงหลายความา แลค้วนางหนูแล้ว
 กยงไมเบนภาษา ทงจรตกรียากยงบาเถอน ไมเหมือนชาวไต จะไผ่สูงเกินศกค
 เกนสมควรไปละครมั่งพอกคุณ ฯ

๑ เจ้าคุณแม่ทพว่า ขอนนพ่อแม่อยามความวิคคหวากกลวอะไรเลย ขอสำคัญ
 กคือแม่พอยกให้เป็นกรรมสิทธแก่ฉันเดกชาติแล้ว ทอไปเ็นหน้าทของฉนผ่ายเดียว
 ตามทแม่พอยกชนเ็นทางปรารมกนนั้น เ็นธูระของฉนหมคตทุกอย่าง ขอคแต่ว่าอย่า
 เกยงอนชคชววงตฉนนเลย ฯ

๑ ยายลา ตาผล ขอทเลาถามเจ้าค้วว่า ฉนจะอยากมีผวหรืออย่างไรไมทราบ
 แลวก็ออกไปตามหาทหลังโรง ตายายพุดจา กับลูกสาว ลูกสาว พุดกับ กับพ่อแม่
 ไคยินแต่กระจุกกระจิกกระเส้าๆ กระชึมกระชาบอยู่ครู่หนงแลวกกลับมา แลวหนงลงถามว่า
 ในเวลานทานกมาแต่ทวกับมาทวหนง ถ้าหากวาคฉนทงสองจะพร้อมใจก้องคลูกสาว
 ฉนให้เป็นเมียทาน ทานจะจ้กการประการไคเกคฉนเพื่อให้เป็นมวงคส จงว่าให้คฉน
 ฟังก่อนเถคเจ้าชะ ฯ

๑ เจ้าคุณแม่ทพ ถอคแหวนออกขากนแล้วบอกวว่า แหวนเวงนมวากาสุงดว่า
 ทานบิคามารคายันยอมพร้อมใจกัน ยกเมงคให้เป็นเมียเบนสิทธแก่ฉนแล้ว ฉน
 จะยกแหวนวงน คราคาทำสัญญาให้ไว้เบนสินถาย ๒๐ ช่ง คคคป็นทุนเบนค้ำทองหมน
 ชนหมากผ้าไห้อยู่ใน ๒๐ ช่ง ทงค้ำเครื่องเ้าเครื่องเรอนเบยเลยงค้ำคคคค ค้ำ
 เครื่องเสนวกคกกระแคนเสรีจในราคา ๒๐ ช่ง ค้วยแหวนวงน สองค้ายายไค้ฟังค้ใจ
 เคิมใจพร้อมใจ คคคลงยกคลูกสาวให้ตามปรารคณา เจ้าคุณแม่ทพก็จ้กแจงยิมพาน
 ปากกระจ็บทองเหลืองมาแล้วเขียนสัญญาถายแหวนแล้วเ้าไปคองรองกันพาน แล้ว
 วางแหวนทวฉนลงบนใบคองรองในพาน เชิญเ้าไปคูกเ้าส่งให้ค้ายาย ๆ ก็ให้คค
 ให้พร เ็นคฉนว่าขอให้พ่อแม่มีความเจรีญชนค้วยลาภและยศ ให้เป็นเจ้าคณนายคณเถค

แล้วจุดแจงหูชาวทมิฬแกงพลาซาตามาฟริกตามผกเผาปลาเทียบสำหรับตามบ้า ๆ แล้วเชิญ
ให้อาบน้ำทาคนสีพอง ยายตากอาบนา ลูกสาวก็อาบนา ตาคักนาให้มากขึ้น พาไปเลี้ยง
ให้กินหญ้า ครั้นเจ้าคุณแม่ทัพอาบนาทาคนสีพองแล้ว ลูกสาวทาขมิ้นแล้วยายก็ยกสำหรับ
ปูเสื่อลำแพน แล้วเอาผ้าขาวมาปูบนเสื่อลำแพน ยายเชิญเจ้าคุณแม่ทัพให้รับประทาน

๑ ยายตากรับประทานพร้อมกัน นางงุทนให้กินภายหลัง ครั้นรับประทาน
อาหารแล้วต่างคนนั่งสนทนากัน ครั้นเวลา ๔ โมงจึงพาลูกสาวออกมารตนาารคทำ
เสร็จแล้วก็ส่งตัวมอบหมายฝากฝังตามธรรมเนียมของชาวเมืองกำแพงเพชร อันเคยทำ
พิธีมาแต่ก่อน ฯ

๑ ส่วนเจ้าคุณแม่ทัพรับตัวแล้ว ก็หลับนอนอยู่ด้วยนางงุทนในกระท่อมโรงนา
จนรุ่งสางสว่างฟ้าแล้ว ตนชนอาบนา รับประทานอาหารแล้วกลาตายขนมามับัญชา
การที่กองทัพ พอเวลาค้างการเสร็จสรรพแล้ว ห่อเงิน ๒๐ ชั่งมาสู่โรงบ้านปลายนา
ถวายแหวนคนสัญญาแล้วก็หลับนอน เขาก็กลับไปหา เป็นนิมมมาดิ่งน แม่ทัพนายกอง
ทั้งปวงจะได้ลวงรู้และรำลือให้ออฉวากเป็นอันว่าห้ามได้ แต่บุตรชายของเจ้าคุณแม่ทัพ
ซึ่งนอนอยู่ในค่ายมีอายุ ๘ ขวบโดยปี จะรู้ก็เข้าใจว่าไปกุแผลตรวจตราบัญชาการ แต่
เป็นอยู่ถึงนานประมาณเดือนเศษ ตามสังเกตรู้ว่านางงุทนตั้งครรภ์ ต่อแต่นั้นก็เพียง
แต่ไปมาตามข่าว ฯ

๑ ครั้นเมื่อทรงตรวจหากองทัพกลับ เจ้าคุณแม่ทัพก็ไปรำลาและสั่งสอน กำชับ
กำชาโดยน่านับประการ จนนางเข้าใจราชการตลอดรับคำทุกประการ แล้วท่านก็คุม
กองทัพกลับกรุงธนบุรี ฯ

๑ ครั้นนางงุทนได้แต่งงานแล้ว เมื่อเดือนแปด ปีมะแมสัปตศก แล้วก็ตั้งครรภ์
เมื่อครครภยงตอน ๆ อยู่ นั้น นางงุทนไปปรึกษาหารือด้วยตาผล ยายลาผู้เป็นบิดามารดา
ว่าจะคิดการชนล่องคำชายกรุงธนบุรีและเมืองเหนือ นั้น ครั้นคนทั้งสามปรึกษาตกลง
เห็นชอบพร้อมใจกันแล้ว คนทั้งสามจึงได้รวบรวมเงินต้นทุนที่ไต่ไว้บนสวนออกเป็น
คำเรือ คำสินค้า คำรองสินค้า คำจ้างคนค้าช่อมแซมอุคยาเรือมั่นคงเรียบร้อยแล้ว
จึงละโรจนานนเสีย ส่วนนาและไรผกก็ให้เขาเช่าเสียแล้วพวกมันลงอยู่ในเรือใหญ่ จัด
การซื้อสินค้าบรรทุกเรือนั้นเต็มระวาง ฯ

๑ ครั้นถึงกำหนดคลองารุงธนบุรี จึงเรียกคนแจวออกเรือ ล่องลงมาที่บ้านบางขุนพรหม ผิงตะวันออกแห่งกรุงธนบุรีแล้ว เจ้าจอกเรืออาศัยทำหน้าบ้านนายทอง นางเพ็ญบางขุนพรหม เป็นคนเคยอยู่เมืองเหนือแต่ก่อน และนายทองนางเพ็ญได้ลงมาอยู่บางขุนพรหม ครั้นตามผลจัดการจอกเรือเรียบร้อยแล้ว จึงผ่อนสินค้าขายส่งจนหมดแล้ว จึงจัดซื้อสินค้าบางกอกและสินค้าเมืองบักขี้ไต บรรทุกเรือตามระวางแล้ว พอถึงวันกำหนดจึงแจวกลับขึ้นไปปากน้ำโพจำหน่ายในตลาดเมืองเหนือ ตั้งแต่เมืองนครสวรรค์ขึ้นไป จนถึงเมืองกำแพงเพชร ครั้นคนทั้งสามซื้อและขายหมดเสร็จแล้วก็กลับบรรทุกสินค้าเมืองเหนือกลับล่องเรือลงมาจอกทำหน้าบ้านนายทอง นางเพ็ญบางขุนพรหม ถ้าขายมาโดยนิยมถึงวันล่องวันและราตรีมาถึงเก่าเดือน ได้กำไรมากพอแก่การปลูกรือนแล้ว จึงเหมาช่างไม้ให้ปลุกเป็นเรือนแพสองหลังแฝด มีชานสำหรับผิงแดดพร้อมทั้งครัวไฟ บันไดเรือนบันไดนา จำนวนที่ติดลงในดินบางขุนพรหมเหนือบ้านนายทอง นางเพ็ญขึ้นไปสัก ๔ วาเศษ เพื่อเหตุจะได้อาศัยตลอดฤดูและใช้ผูกพักผ่อนหย่อนสินค้า เห็นเป็นการสะดวกที่สุด ๆ

๒ ครั้นถึง ๗ วันพุธ เดือนหก ปีวอก อัฐวิศก จุลศักราช ๑๑๓๘ ปี นางงุคขึ้นบ้านครรถเป็นสำคัญรู้กันว่าจะคลอดบุตร จึงจัดแจงห้องนางงุคให้เป็นที่คลอดบุตรโดยฉับไว บนเรือนที่ปลุกใหม่บางขุนพรหมนั้น ครั้นได้ฤกษ์ยามยามดี นางงุคก็คลอดบุตรเป็นชายที่ลาสนัน หมู่นาคีมิตรภักได้มาพร้อมกัน ช่วยอภิบาลบำรุงรักษาพยาบาล ๆ

๓ ครั้นบุตรนั้นเจริญวัยมาการประมาณ ได้สักเดือนเศษ นาคีมิตรภักนั้นมาสังเกตตรวจตราจับต้อง ประคองทารกน้อยจนเชยชม บางคนกล่าวอุกกระตุกแซนเห็นเป็นแก่นกระดูกเป็นท่อนเคี้ยวกัน ก็พากันเฉลียวใจไจทยกันไปไจทยกันมา ครั้นชอนทารกขน นอนบนอาเพื่อจะอาบน้ำจึงพากันเห็นปานดำที่กลางหลังอยู่หนึ่งดวงต่างคนต่างก็หักท้วงกันไปทากันมาพุกไปต่าง ๆ นานาเป็นว่าจาท่าข้างสูงบ้างเป็นความเห็นของคนหมู่มาก ทักทายหลายประการ จึงทำความรำคาญให้แก่นางงุคไม่

สบายใจ เกรงไปว่าวาสนากันน้อย จะไม่สามารถคอยเลี้ยงลูกคนนียาก นางงูตจึง
ออกปากอ้อนวอนบิดา นายทองและนางเพ็ญ ให้ช่วยสืบเสาะหาให้รู้ว่าพระสงฆ์องค์-
เจ้ารูปใดอยู่วัดไหนที่อย่างนี้มีอยู่บ้างในแถบนี้ เห็นพระสงฆ์เทศน์ มีศีลธรรมวิชาภูมิรู้
ปฏิบัติเคร่งครัดอยู่ในวัดใด ขอให้ช่วยพาบุตรไปถวายเป็นลูกท่านองค์นั้นในวัดนั้น
ด้วยเถิด ฯ

๑ นายทองนางเพ็ญจึงพากันนั่งนิกตรกตรวาทไปทุกวัดในแถบนั้น จึงคิดถึงหลวง
พ่อแก้ว วัดบางลำภูบน จึงบอกแก่นายผลว่า หลวงพ่ออาจารย์แก้ว วัดบางลำภูบน
ท่านศิโรตถ์ทุกสิ่งงามทุกถาวมานัน ทั้งเป็นพระสำคัญเคร่งครัด ปฏิบัติ ปฏิบัติดี
วิชาดี มีผู้คนไปมานับถือขนานมาก ถ้าพวกเราไปออกปากฝากถวายเจ้าหนูแก่ท่าน
เห็นท่านจะไม่ขัดข้อง เพราะท่านเมตตาศรัทธากว้างขวางดี เมื่อคนทั้ง ๕ นั่งปรึกษา
หารือตกลงเห็นพร้อมใจกันแล้ว จึงได้พากันลงเรือช่วยกันแจวล่องมาวัดบางลำภูบน
เมื่อเวลาบ่าย ๔ โมงเย็น ถึงแล้วพากันขึ้นวัด นางงูตจึงอุ้มเบาะลูกอ่อนพาไปนอน
แบบเบาะไว้มุมโบสถ์วัดบางลำภู ตอนข้างใต้หน้ากุฏิพระอาจารย์แก้ว แล้วนายทอง
นางเพ็ญ จึงไปเที่ยวตามหาพระอาจารย์แก้ว เวลาเย็นนั้นท่านพระอาจารย์แก้วเคย
ลงกระทำกิจกวาดลานวัดทุก ๆ วันเป็นนิจนิตรมิได้ขาด ฯ

๒ นายทอง นางเพ็ญ หามาพบหลวงพ่อ กิ่งแก้วกวาดลานข้างตอนเหนืออยู่
นายทองนางเพ็ญจึงทรุดตัวนงของยอ ยกมือทั้งสองชนประนมไหว้แล้วออกวาจา-
ปราศรัยบอกความตามทนต์ประสงค์มาทุกประการ ฝ่ายหลวงพ่ออาจารย์แก้ว พึงคำ
นายทอง นางเพ็ญแล้ว ตรวจนวมือศรัทธาขยำตามตำรา ท่านจึงพึงกวาดไว้ทั้งาม
กันไม้ แล้วกลับมาขนกุฏิ ออกนางทสี่สำหรับรบแขกบ้านทนต์ ฯ

๓ คานผล นางงูต ก็ประคองบุตรน้อยชนกกุฏิ เข้ากราบกรานพระอาจารย์แก้ว
แล้วจึงกล่าวคำว่า กระผมเป็นตาของอายหนูน้อย อีแม่มนนเป็นลูกสาวของกระผมๆ
กับอแม่มนนมีความยินยอมพร้อมใจกันยกอายหนูน้อยถวายหลวงพ่อเป็นศิษย์ขาดแควน
ขอหลวงพ่อได้ปรานีโปรดอนุเคราะห์ รับอายเจ้าหนูน้อยเป็นลูกของหลวงพ่อกด้วยเถิด

กะตะ ครนกล้าวกำเขนนแล้ว จึงพร้อมอุ้มเบาะทารกขวางบนตักหลวงพ่
พระอาจารย์แก้ว แล้วกลอยมานั่งอยู่ห่างตามที่นั่งอยู่เดิมนน ฯ

๑ ฝ่ายพระอาจารย์แก้ว ทั้งใจรับเด็กอ่อนไว้แล้ว ท่านก็ตรวจตราพิจารณา
ท่านก็รู้ด้วยการพิจารณา รู้ว่าเด็กคนนี้มีบุญญาสามารถ ทั้งเฉลียวฉลาดในการรำเรียน
ทั้งประกอบด้วยความเพียรและความอดทน ทั้งจะเป็นบุคคลที่เป็รื่องปราชญ์อาจหาญ
ทั้งจะเป็นคนที่เชี่ยวชาญวิทยาคม ทั้งจะมีแต่คนนิยมภาชาวปรากฏ ทั้งจะเป็นคนกอปร
ด้วยอิสริยยศบริวารยศมาก ทั้งจะเป็นคนประหลาดแปลกกว่าคน ทั้งจะเจริญฤทธานุภาพ
มีอายุยืนนาน ครนพระอาจารย์แก้วตรวจพิจารณาชะตาราศีแล้วจึงผูกข้อมือเสกเข้า
ปากนวดนวดด้วยนิ้วของท่านเพื่อรักษาเหตุการณ์กาลทรง หละ ละลอก ทรัพย์สินม ไม้ให้
มีฤทธิมารบกวนแก่กุมารน้อยต่อไป แล้วท่านก็ฝากให้นางงุคช่วยเลี้ยงกว่าจะได้สามขวบ
เป็นค่าจ้างกำน่านมข้าวบ่อนเสร็จบิลละ ๑๐๐ บาท แล้วท่านประสาทส่งข่าวว่า อย่า
ให้มารคากินของนมและของเผ็ดร้อนและของบูดแฉะเกรงชั้ระรธาราคจะเสีย แล้วท่านก็
กำชับส่งนายผลให้เอาใจใส่ระไวระวังคอยเตือน อย่าให้นางแม่มันเล่นเลื้อเหม่อประมาท
คอยชู้ตวาดนางแม่มันอย่าให้กินของแสลงตามที่เราห้าม จงทำตามทุกประการ ฯ

๑ ฝ่ายตามล นางงุค พนมมีอุปปฏิญาณแล้วกราบกรานลา รับเบาะลูกน้อย
มาแล้วลงกุฎี พากันมาลงเรือบุ้แหระ ช่วยกันแจวแจะแจะมาจนถึงเรือใหญ่ท่าหน้า
บ้านบางขุนพรหม แล้วกรออยู่พอหายเหนื่อย จนอายุเด็กเจริญขึ้นได้ ๓ เดือน จึงหา
ฤกษ์โกนผมไฟในเดือน ๙ ปีวอก จศกนนั้น ครนกำหนดวันฤกษ์แล้วจึงนายผลออก
ไปวัดบางลำภูบน นิมิตท่านพระอาจารย์แก้ว แล้วขอเผด็จสงฆ์อีก ๔ รูปรวมเป็น
๕ เข้ามาเจริญพระปริตพุทธมนต์ในเวลาเย็น รุ่งขึ้นฤกษ์โกนผมไฟ แล้วนิมนต์รับ
อาหารบิณฑบาตร ฯ

๑ ครนนายผลทราบว่า พระอาจารย์ทราบแล้ว จึงนมัสการลากลับมา เทียบอก
งานและจัดหาเครื่องบูชา เครื่องใช้สอย โถกถาตภาชนะ ทั้งเครื่องบูชาคอาสนะ
พร้อมแม่ครัว เมื่อดงวนกำหนด พระสงฆ์มาพร้อม จึงเผด็จขณสู่โรงพิธีบนเรือนแพ

ที่ปลูกใหม่นั้น แล้วพระสงฆ์เริ่มการสวดมนต์ ครั้นสวดมนต์แล้ว พระสงฆ์กลับแล้ว
จึงจัดการเลี้ยงดูกัน ฯ

๑) ครั้นรุ่งเช้าพระสงฆ์มาพร้อมนงอาสน์ จึงนำเต็กออกมาฟังพระสวดมนต์
พระสงฆ์สวดชัยมงคลคาถาแล้ว โคนผมไฟกัน ไปเรื่อย แล้วจัดอาหารบิณฑบาตร
อังกาสแก่พระสงฆ์แล้ว พระสงฆ์ทำภคตกิจ อนุโมทนาแล้วกลับ จึงจัดการประพรม
เย้าเรือนจุดเจิมเรือและเรือนเสร็จ ฯ

๑) ครั้นจัดการทำบุญให้ทานเสร็จแล้ว พวกพ่อค้าขายเหน้อย จึงจัดสรรพสินค้า
เมืองบักซ์ไต ไต่เต้มระวางแล้วจึงออกเรือไปเมืองเหนือ จำหน่ายสินค้า ก็จัดรอง
สินค้าเมืองเหนือมาจำหน่ายในบางกอก กระทำพานิชกรรมสัมมาอาชีพอย่างในเสมอ
มา ก็บังกาลผลให้เกิดหุนภูสเถาเม้งคิงสมบูรณชนหลายสิบเท่า พ่อค้าแม่ค้าทางปวง
กรูจกมกกันมากขนเบนล่าตบมา ตาผล ยายลา นางงูต จึงได้ละถิ่น ถาน ทางเมือง
กำแพงเพชรเสี้ย ลงมาจับจองจำนองหาที่ดินเหนือเมืองพิจิตร ปลูกกฤหสถาน
ตระหง่านงามตามวิสัย มีเรือนอยู่ หอนั่ง ครัวไฟ บันไดเรือน บันไดน้ำ โรงสี
โรงกระต๋อง โรงพักสินค้า โรงเรือ รัวล้อมบ้าน ประตูหน้าบ้าน ประตูหลังบ้าน ได้ทำบุญ
ให้ทานทั่วไหญ่ในเมืองพิจิตรนั้น จึงได้มีความชอบ ชิลสนิทกับท่านพระครูใหญ่
วัดใหญ่นั้น มีฐานะบ่งอันใดก็ได้ส่งสรรไปมา ทายกแจกฐีกาไม่ว่าการอะไร มาถึง
แล้วไม่ผลก ยินดีรักในการทำบุญการกุศล เลยเป็นบุคคลมีหน้าปรากฏในเมืองพิจิตร
สืบไป ฯ

๑) ท่านพระครูใหญ่ วัดใหญ่ในเมืองพิจิตรนั้น ท่านองค์นี้ดมากในทางความรู้
วิชาคาถาอาคมก็ขลังมาก วิชาฝ่ายนักเลงต่าง ๆ พอใช้ เป็นที่เคารพยำเกรงของหมู่
นักเลง ชนนเกรงกลัวท่านมาก ท่านพระครูใหญ่วัดใหญ่พระองค์นี้ เชี่ยวชาญชำนาญ
รอบรู้ในคัมภีร์มูลประกรณทง ๕ คัมภีร์หาผู้มีเปรียบเทียบเท่าท่านในเมืองนั้นในคราว
นั้นมิได้ใช้แต่ท่านนท่านขลังในอาคมทางอยู่ยงคงกระพันชาตรี ทางภูตทางผี ทางปีศาจก็

แก่งพร้อม ห้ามเสือห้ามจระเข้ ห้ามสัตว์ร้ายกัดเคี้ยว เบ้าเสกให้คนและสัตว์รายอ่อนเพลีย
 เสียกลาง ยืนงง นงจงงงกทำได้ พระสงฆ์ในเมืองพิจิตรเกรงกลัวท่านมากตลอด
 แขวงตลอดคุ่ม ไม่มีวัดไหนล่วงบุญตักตักกสิณญาณาบศเลย ทงเจ้าเมืองกรมการ
 กียาเกรงขามท่านพระครูวัดใหญ่มาก ใช้แต่ท่านน ท่านกอบด้วยเมตตากรุณาอนุกุล
 สัปบุรส อุบาสิก สานุศิษย์ มิตรญาติ สงเคราะห์อนุเคราะห์ อารีอารอบทั่วไป มี
 อธิษาศรียกว้างขวางเผื่อแผ่เอื้อเฟื้อเกื้อกูล คนที่ควรสงเคราะห์ไม่จำเพาะบุคคล ชมช
 ชัคเกลากิเลสด้วยไม้โลกโมหโทสันต์ ชนติธรรมก็พอใช้ วินัยก็พอชม มีผู้นิยมลู่หามา
 ไปมิได้ขาด ทั้งฉลาดในข้อปฏิสันฐาน การว่าก็จัดจ้านเอาใจใส่ การปฏิสังขรก็เข้าใจ
 ปะติปะตอก่อปรุณาวรรตอุกรรม แนะนำภิกษุสามเณรและอุบาสกอุบาสิกา ให้รู้จัก
 ถิจัดอพระพุทธานุสาสนาให้ก่อปรุท้วยประสาทะศรัทธามั่นคง จ้านงแน่นในพระรัตนตรัย
 หมั่นเอาใจใส่สอนศิษย์ให้รู้ทางประโยชน์ ฯ

๑ เมื่อตาผล ยายลา นางงูก จะลองลงมาค้าขาย ก็ต้องออกไปรำลารคนนำมนต์
 รับนำมาพรมสินค้า และพรมเรือ พรมคนแจว พรมบ้านเรือน เพื่อให้พนักยอันตราย
 ให้ชองายขายคล่อง เวลาตาผลนางงูกกลับ ก็ต้องชนสกกการะท่านพระครู จึงบรรดาลให้
 มผู้นิยมรักแรงแข็งชอบไปทงเมืองเหนือเมืองใต้ มีคนเกรงใจเชื่อหน้าต่อตา เมื่อจะค้าก
 ไม่ต้องลงทุน ได้ผอนทรวัยออกไปหมุนหาถอกอกเบย และบัวเบยเขาหุ่กับพอก้าใหญ่ๆ
 ก็ได้กำไรออกงาม ตามประวัติการแห่งพาณิชย์กรรม ว่ามาด้วยประการดังนี้ ฯ

(เรียบเรียงตามเค้ารูปภาพในฉากร์หนึ่ง คงได้ความเพียงนี้)

เรื่องที่ว่า ตาผล ยายลา นางงูก ค้าขายเกิดหนุนพุลเถา ได้กำไรมั่งมี ถึงกับ
 ย้ายถิ่นฐานภูมิลำเนาเดิมมาตั้งหลักฐานอยู่ในแขวงเมืองพิจิตรนั้น เรียงความตามเค้า
 รูปภาพในฝาผนังเป็นฉากร์ที่ ๒ เจ้าของท่านเขียนเป็นรูปเมืองพิจิตร เขียนรูปเจ้าเมือง
 พิจิตรกำลังมีงานเขียนรูปวัดใหญ่ในเมืองพิจิตร เขียนรูปท่านพระครูใหญ่ เขียนรูป

ตามเนรโศเรียนหนังสือ เขียนรูปสามเนรโศทดลองวิชาที่เรียนจากท่านพระครูใหญ่
วัดใหญ่ เขียนบ้านเรือน ศาล ยายลา นางงูต เขียนหนูโต ๗ ขวบ พิจารณาแล้ว
ลงสันนิษฐาน อนุมาณแปลออกจากใบในรูปภาพประวัติฉากที่ ๒ ของท่าน คงได้
เรื่องไต่ความ คงจะกล่าวเล่าสู่กันฟังดังนี้.

๑ ครั้นถึงปีชวด จัตวาศก จุลศักราช ๑๑๔๔ แผ่นดินพระเจ้ากรุงธนบุรี
สิ้นอำนาจแล้ว เป็นปีที่สมเด็จพระนารายณ์มหาราชทรงเสด็จสวรรคตโดยเสด็จด้วยราชย์ปราบดา-
ภิเษกเปลี่ยนเป็นปฐมบรมจักรีพระองค์แรก และย้ายพระมหานครมาข้างฝั่งตะวันออก
แห่งกรุงธนบุรี ทรงหัวแหลมระหว่างวัดโพธิ์และวัดสลัก เป็นวัดเก่ามากทั้ง ๒ วัด
เป็นคราวผลัดแผ่นดินใหม่ ทรงขนานนามพระนครใหม่ว่า กรุงเทพมหานคร ฯลฯ
พระบรมราชนามาภิไธยว่า สมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก รัชกาลที่ ๑ กรุงเทพ ฯ
ทรงตั้งเจ้าพระยาสุรสีห์น้องชาย เป็นสมเด็จพระอนุชาธิราช เจ้าฟ้ามหาสุรสีหนาท
กรมพระราชวังบวรสถานมงคล ทรงตั้งพระมหาดเล็ก เป็นสมเด็จพระอมรินทราบรมราชินี
ทรงตั้งพระราชโอรสที่ ๔ อัมเม็พระชนมพรรษาได้ ๑๖ พรรษา เป็นสมเด็จพระเจ้า
ลูกยาเธอ เจ้าฟ้ากรมหลวงอิศรสุนทร ทรงตั้งสมเด็จพระเจ้าหลานเธอเจ้าฟ้ากรมขุน
อนุรักษ์เทเวศร์ ขึ้นเป็นสมเด็จพระเจ้าภคินีเธอ เจ้าฟ้ากรมขุน
พระราชมังคลาภิเษก พระราชโอรสที่ ๕

๑ ฝ่ายหนูโตบุตรชายของนางงูตเมืองพิจิตรนั้น มีชนมายุได้ ๗ ขวบ ครั้น
การบ้านเมืองสงบเรียบร้อยเป็นปกติแล้ว นางงูตจึงได้นำหนูโต อายุ ๗ ขวบ นั้น
เข้าไปถวายท่านพระครูใหญ่ เมืองพิจิตร ให้เป็นศิษย์เรียนหนังสือไทยหนังสือขอม
และวิริยามารยาท และขนบธรรมเนียมการวัด การบ้าน การเมือง การโยธา การเรือน
การค้าขาย เลขวิธี การของผู้อยู่การของผู้ไป การรับการส่ง การที่เจ้าจะใช้นายจะ
วาน การไว้ทำวางทาง ทำท่วงทำทสำหรับผู้ลากมากดี ในสำนักนั้น ท่านพระครูใหญ่
วัดใหญ่นั้น ฯ

๑ ครั้นถึงบวออกสมณภิศก จุลศักราช ๑๑๕๐ ฝ่ายหนูโตได้ ๑๓ ขวบ
เป็นคราวที่จะทำการโกนจุกแล้ว ตามล นางงูตจึงรับเข้าพักอยู่ที่บ้าน เพื่อระว่างเหตุ

การนี้ แล้วจึงจับบ้านช่องคางจุนหนุ่เตาหม้อ ก่อเตาไฟ ซ่อมบันได เตรียมเครื่อง
 ครว้พร้อม กำหนดวันฤกษ์งามยามดี หนักาพกัณเฑาะวิธีโหราจารย์บุราณประเพณี
 ได้วันดีแล้วในเดือน ๖ ช่างชั้น จึงเผด็จท่านพระครูใหญ่พระอาจารย์พระเจ้าอริการ
 วัด. พระสุภานุ พระที่เป็นญาติและพระที่เป็นมิตรรวม ๑๑ รูป กำหนดวันเวลาแล้ว
 เผด็จสวตมนต์ฉันเช้า และเชิญท่านเจ้าเมืองกรมการผู้ใหญ่ พ่อคำ แม่คำ กฤหบดี
 กฤหปตานี เจ้าภาษีนายอากร อำเภอกำนัน พันทะนายบ้าน นายกองขุนตำบล และ
 คณะญาติผู้ใหญ่ผู้น้อยรอบคอบแล้ว จัดกระจายใบบัวบรรจุขนมของกินและผลาผลกับ
 บิยจรรหรมัจฉมังสาหาร เป็นเครื่องไทยทาน ถวายแถมพกดอนเช้า ผ้าไตรจีวร
 ถวายตอนเย็นหาเสภามารับตลอดกลางคืน हालครสมโภชในตอนทำขวัญ แล้วบูชา
 มงบัง ปู่ ปัด จัดตั้งพร้อมทุกสิ่งทุกประการ ฯ

๑ ครั้นถึงวันกำหนด พระสงฆ์มา แยกที่มา จัดบุคคลที่สมควรรับรองเข้าเชิญ
 นั่งลงตามขนบธรรมเนียมอย่างชาวเหนือในเวลานั้น เริ่มการสวตมนต์ตั้งหม้อเตา
 สังฆมั่งสี มีทโกนตามสามกษัตริย์ บัทรบายศรีพร้อมในโรงพิธี บนห้องเป็นที่เอก
 เกरिक สวตมนต์แล้วพระสงฆ์จัดแจงเลี้ยงคูกนอมหน้าสวารัญ พอกกพลบค่ำ ก็จุด
 ตามประทีปโคมไฟไสวสว่างมีเสภาว่าต่อไป ฯ

๑ ครั้นเวลาเช้าวันรุ่งขึ้น พระสงฆ์มาพร้อมตามเวลา แยกที่เชิญมานั่งพร้อม
 ตามกำหนดนัด นำหนูโตออกจากเรือน มานั่งในโรงพิธีที่ห้อง ฟังพระสงฆ์สวด
 ชัยมงคลคาถาแล้วได้เวลากำหนดฤกษ์ พระสวดชะยันโต ท่านเจ้าเมืองหยิบกรรไกร
 ยกกระบัตร์แหวกจุกสามจอมเรียกว่า ไตรสังขร พระสวดถึง (บัลลังเกสเส) ท่าน
 เจ้าเมืองลงกรรไกรก็บจุกขาดออกทั้งสามจอม แล้วโกนด้วยมีดคามนาค ค้ำเงิน
 ค้ำทอง เรียกว่ามคสามกษัตริย์

ถามว่า เหตุไฉนจึงทำกันอย่างนี้

ตอบ เดิมเป็นทางมาตามคัมภีร์ไสยศาสตร์ก่อน

ภายหลังพราหมณ์นำมาเชื่อมกับพุทธศาสตร์ (แต่ผู้เรียบเรียงมีความเห็นว่า ท่าน
 บุราณคณาจารย์คงจะคิดเห็นตามศัพท์ว่า สัพเพเต อนัตตาราย ฯลฯ ชะรอยท่านจะ
 แปลคำว่า เต ว่า ๓ ท่านจะไม่แปลว่า เต ว่า เหล่านั้น จึงทำ ๓ แหวมเป็นปฤษฎ)

๑) ครั้นพนักงานโกนผมที่ศีรษะหนูโตหมดแล้ว จึงอุ้มหนูโตออกไปนั่งเตียง
เบญจาท่านเจ้าเมืองรัตนามนต์ด้วยสังข์ก่อน แล้วบรรดาแขกที่เชิญมาและคณะญาติมิตร
ก็ช่วยรตนาหล่นก้นลงไป เสร็จการคนาแล้วก็อุ้มหนูโตเข้าเรือนจกแจงเปลี่ยนเสื้อผ้า
ต่อไป ฯ

๑) ฝ่ายพนักงานยกสำรับยกมา พวกใส่บาตรก็ใส่ ไปเสร็จแล้วก็ยกประเคน
พระ พระลงมือฉัน ครั้นพระเสร็จจากภักตักจกแล้ว เจ้าของงานก็จัดแจงถวายเครื่อง
ไทยทานตามที่จัดไว้และเพิ่มเติมค่าจตุปัจจัยตามสมควร พระอนุโมทนาแล้วกลับไป ฯ

๑) ฝ่ายเจ้างานก็จัดแจงเลี้ยงกุฎุเสือกนเสร็จ แล้วจึงตั้งระเบียบบายศรี แวน
เวียนแวนล้อมญาติมิตรคนเชิญขวัญก็มานั่ง จึงอุ้มหนูโตออกมานั่งกลางห้องให้ค้อยฟัง
คนเชิญขวัญราราพรรณ พรรณนาสนวาระ ๓ จบแล้ว ก็ออกเทียบ แวนทมิรูปหอย
ออกก่อน เวียนเป็นทักษิณาวฏ ๓ รอบแล้ว ผู้ช่วยพรกัรบมาเศกวิเศษเวทย์มนตรา
คมน์ เป่าลมแล้วระบายควนดับเทียนนั้นเป่าควนให้กุมารได้รับสัมผัส แล้วผจงผลัดผ้า
หุ้มคลุมบายศรี หยิบเครื่องพลี มีกุ่มพลาและปลาฆ่า สี่ละคำคุกเข้าบ่อน เป็ดมะพร้าว
อ่อน ซ่อนถักน่านาให้ชด จุณจันท์นบทกระแจจะเจิม เสกส่งเสริมสวัสดิ์ตามพิธีไสย-
ศาสตร์ พวกพิณพาทย์บรรเลงเพลงกรนเกรงครึกโครมเสียงส่งสำเนียงให้สนั่น เมื่อ
ทำขวัญกุมารโตเป็นทะเลหิรากรเป็นเอื่ออีก อักกระธิก ที่ระลึกทั่วไปสำหรับให้เป็น
ตัวอย่างคนกลางบางในภายหลัง จะได้ฟังเป็นการดี ครั้นทำพิธีทำขวัญแล้ว เป็นที่
แล้วผู้องภิญโญ กุมารโตจึงส่งผ้าให้มารดาจับไว้ เก็บเข้าไปในเรือนพลัน พวกลงขัน
ยืมเงินตราให้เสื้อผ้าตามฐานะ ไม่เกณฑ์กะเป็นอัตราเคยมีมาแต่โบราณ ฯ

๑) ครั้นการนั้นเสร็จแล้ว โดยสะดวกเรียบร้อยทุกประการ พวกละครรำก็ไหม
โรงเล่นไปวันหนึ่งจึงเลิกงาน แล้วเลี้ยงกุกันสำราญในเวลาเย็นอีกคราวหนึ่ง ครั้น
ล่วงมาอีก ๗ วัน นางอุจจึงนำกุมารโตบุตรออกไปมอบถวายท่านพระครูวัดใหญ่ในเมือง
พิศตรอก แล้วให้ท่านสอนสามเนตรสิกขา นาสะนังกะให้รู้ข้อปฏิบัติในวัตรทางสามเนตร
ภูมิต่อไป ฯ

สัมพันธบริบูรณ์ ครนถึงเดือน ๑๒ ปีจอโทศกนนี้ สามเณรโตเกิดกระสันไกรเวียน
คัมภีร์พระปริยัติศาสนาเป็นกำลัง ทนความกระหายการเรียนรู้พระปริยัติธรรมนั้นไว้ไม่
ได้ จึงคลานเข้าไปนั่งพนมก้มกราบไหว้ท่านพระครูผู้เป็นพระอุปัชฌาย์ แล้วอ่อนวอน
ขอเรียนคัมภีร์พระปริยัติศาสนาต่อไป ฯ

๐ ฝ่ายท่านพระครูได้ฟังคำสามเณรโต เข้ามาร้องขอเรียนคัมภีร์พระปริยัติธรรม
อีก ท่านก็นอกอกอกอกกอดวยคัมภีร์พระปริยัติไตรจักรกระจายตกเรี่ยเสียหายบนบมา
แต่ครึ่งพม่าเข้ามาตกรุง ซ้ำสงฆราชเรื่อง เผยอตงตวชนเป็นเจ้าแผ่นดิน ทำให้สมบัติ
ของวัดวาอารามเสียหายหมดอีกเป็นกำรบ ๒ ซ้ำรายพวกผู้รายเข้าปล้นพระพุทธรศาสนา
กว่าเอาพระคัมภีร์ปริยัติ สำหรับวัดคนไปจนหมดสิ้นเป็นกำรบ ๓ และวัดแถบนอกหายาก
หาตำราหยาบยืมกันยาก ถึงจะมีบ้างก็เล็กน้อยสกวดละผูกสองผูก ก็จะไม่พอแก้สติปัญญา
ของออสสามเณรโต จะเป็นทางกระดกกระเค็ด ครนก็จะบีตบึงเณรเพื่อหวังเห็นยว
ชักนำไปทางอื่นก็จะเป็นโทษมากถึงอเวจี กวรกูจะต้องซซองนำมรรคาจึงจะชอบด้วย
พระพุทธรศาสนาแบบพระอรหันตาสีณาสพแต่ก่อน ๆ ท่านโตก็อุบลบุตรที่คัมภีร์ปัญญา
วิสาระทะแกลวกล่า สามารถจะทำกิจพระศาสนาได้ตลอด ท่านกมโตทงทอดหวังห้าม
กักขังไว้ ท่านย่อมส่งอุบลบุตรนั้น ๆ ไปสู่สำนักพระมหาเถระเจ้าซึ่งเชี่ยวชาญต่อ ๆ ไป
เป็นลำดับ จนตลอดอุบลบุตรนั้น ๆ ลุล่วงสำเร็จกิจตามประสงค์ทุก ๆ พระองค์มา ก็
กาลนสามเณรโตเธอกมปริชาวองไว มีอุปนิสัยยินดีต่อพระบวรพุทธรศาสนามากอยู่
ไม่ควรตัวกูเป็นอุปัชฌาย์อาจารย์จะทานหักขัดไว้ ฯ

๐ ครนท่านคำริเห็นแจ่มแจ้งน้ำใจที่ถูกต้องตามคลองพระพุทธรศานานิกมณฑล
ฉะนแล้ว ท่านจึงมีเถระบัญชาแก่สามเณรโตดังนี้ ฯ

เออเนาะ สามเณรโต ตัวกูนมคัมภีร์มูล กุชอบและกุสอนอุบลบุตรได้ตลอดทุก
คัมภีร์ แต่กุกมแต่คัมภีร์มูลครบครัน เหตุว่ากูรักกุนิยม กูรวบรวมรักษาไว้ ถึงว่าจะ
ขาดเรี่ยเสียหายกระจัดกระจายไป ก็จัดงานซ่อมแซมขึ้นไว้จึงเป็นแบบแผนพร้อมเพรียง
อยู่ เพราะกุนิสัยรู้แต่เรื่องมูลและไวยากรณ์เท่านั้น แต่คัมภีร์ปริยัติธรรมนั้นเป็นของ
สุกวิสัยกู กูจึงไม่ได้สะสมสำหรับตำรา ไม่มีคัมภีร์ฎีกาอะไรไว้เลย ในตู้หอไตรเล่า

กัมแต่หอยและที่อยู่เปล่า ๆ ถ้าหากว่ากูจะเที่ยวขึ้นมาแต่อารามอื่น ๆ มาบอกมาสอนเธอ
 ไต่บ้าง แต่กูไม่ใคร่จะไว้ใจตัวกู ก็คงบอกไต่แต่ก็คงไม่คืบ เพราะกูไม่สู้ชำนาญใน
 คัมภีร์พระปริยัตนิก จะกักเธอไว้ ก็จะไม่พาเธอไปไกลไปด้วย เพราะครูโง่ลูกศิษย์
 ก็ต้องโง่ตาม กูเองก็เป็นเพราะเหตุนี้จึงได้ยอมโง่ แต่ครั้นมาถึงเธอเข้า จะทำให้เธอ
 โง่ตามนั้นไม่ควรแก่กู และว่าถ้าเธอมีศรัทธาอุทิศสาธุเคราะห์ไต่ในทางเรียนคัมภีร์พระ-
 ปริยัตนิกแน่นอนแล้ว กูจะบอกหนทางให้ กูจะแนะนำไปตั้งท่านพระครูวัดเมือง
 ไชยนาท ท่านพระครูเจ้าคณะพระองค์นี้มาก ทงท่านก็คงแก่เรียน ทั้งเป็นผู้เอาใจใส่
 หมั่นตรวจตราสอบสวนศัพท์แสงถ้อยคำบทบาทพระศาสนาเสมอ ทงบอกพระบอกแนว
 เสมอ จึงเรียกว่ามีความรู้กว้างขวางทางคัมภีร์พระพุทธานุศาสน์ อรรถกถาฎีกาก็มีมาก
 ทงท่านเอาใจใส่ตรวจตรารวบรวมหนังสือไว้มาก ถึงนักปราชญ์ในกรุง ท่านก็ไม่
 หวนหวาดสยดสยอง

๑ ถ้าเธอมีความอุตสาหะจริง ๆ เธอก็พยายามหาหนทางไปเรียนกับท่านให้ได้
 เธอจะรู้ธรรมคัมภีร์ทีเดียว ๆ

๒ ฝ่ายสามเณรโต ได้สดับคำแนะนำของท่านพระครูผู้เป็นพระอุปัชฌาย์ตั้งนั้น
 เธอยังมีกระแสน้ำเกิดกระหายใจใคร่เรียนรู้อย่างยิ่ง จึงกราบลาท่านพระครู เลยเข้าไปบ้าน
 อ่อนวอนมารดาและคุณตาโดยเอนกประการ เพื่อจะให้นำไปถวายฝากมอบกับท่าน
 พระครูจังหวัด วัดเมืองไชยนาทบุรี ๆ

๓ ฝ่ายคุณตาผล นางงูตโยมผู้หญิง ฟังสามเณรโตมาออกแอดออ่อนวอนก็คิด
 สงสารไม่อาจขัดขวางห้ามปรามได้ จึงได้รับคำแนะนำว่าจะพาไปฝากให้ ขอรอ
 ให้จืดเรื่อจืดคนจืดเสบียงอาหารก่อนสัก ๒ วัน จะพาไป สามเณรโตได้ฟังก็ตั้งใจกลับ
 มาสู่อารามเดิม ๆ

๔ ครั้นรุ่งขึ้นเวลาเย็น ๆ นางงูต ตาผล จึงออกไปกราบเรียนบอกความประสงค์
 ของสามเณรโตแก่ท่านพระครูวัดใหญ่ทุกประการ แล้วขอลาพาเณรไปส่งตามใจใน
 วันรุ่งเช้าพอรุ่งขึ้น ท่านพระครูก็ยินยอมอนุญาตตามประสงค์ ทง ๒ ผู้ใหญ่นั้นก็ลากลับมา
 บ้าน จืดเรื่อจืดคนจืดเสบียงอาหารไว้พร้อมเสร็จบริบูรณ์ ครั้นได้เวลารุ่งเช้าสามเณร
 โตเข้าไปนันทบ้าน ครั้นนั้นเช้าแล้ว ก็ออกเรื่อแจวออกไปทางแม่น้ำไชยนาทบุรี ๆ

(สั้นข้อความในรูปภาพประวัติสมเด็จพระเจ้าโกที่ฝานั่งฉากที่ ๒)

๑ ที่นจะไ้แปลจากรูปภาพที่ฝานั่งโบสถ์วัดอินทรวีหาร สมเด็จพระเจ้าโก ท่านให้ช่างเขียนประวัติของท่าน เมื่อท่านได้ผ่านมาเรียนพระปริยัติธรรมในสำนักนี้ ท่านพระครูวัดเมืองไชยนาทบุรี เจ้าของท่านเขียนไว้ดังนี้ ฯ

เขียนท้าววัดเมืองไชยนาทบุรี เขียนเรือท่านจอดอยู่ที่ท้าววัด เขียนจรเข้ชนทางหัวเรือของท่าน เขียนคนหัวเรือของท่านนอนหลับ เขียนคนที่สองตกใจตื่นลุกขึ้นโยงโย่ดูคนหัวให้ถอยเข้ามาเพื่อให้พ้นปากจรเข้ เขียนคนแจวคนที่สามนั่งไขว่ห้างหัวเราะ เขียนคนบนบ้าน ๓ คนแม่ลูกยายเหนียวรังกันชนบ้านเรือนกระโตงกระแตงกระต๋องกระแตงเพื่อหนีจรเข้ เขียนตาผลนายเรือออกมาขึ้นตัวแข็งอยู่ที่อุดเรือ เขียนรูปสามเณรโตเรียนคัมภีร์กับท่านพระครูจังหวัด วัดเมืองไชยนาทบุรี

ผู้เรียงจึงอนุมาน สันนิษฐาน ตามลักษณะภาพพร้อมกับเหตุผลแล้วแปลเป็นเรื่องความดังนี้:-

๑ ครนคนแจว แจวเรือเบื่อกมาสู่กระยะทาง ๒ คณก็ถึงท่าเรือวัดเมืองไชยนาทบุรี จึงได้จอดเรือเข้าที่ท่าในเวลากลางคืน คนแจวเรือจอดเรือเรียบร้อยแล้ว จึงอาบน้ำท่าเกล้าแล้วพักผ่อนในเรือทั้ง ๓ คน ฯ

๑ ครนเวลารุ่งเช้าสว่างแล้ว เจ้าจรเข้ใหญ่ในน่านน้ำหน้าท่านน ก็ขึ้นเสือกตัวมาตรงหัวเรือเบื่อกของตาผลนน คนบนเรือเริ่มตลิ่ง ๓ คน แม่ลูกและหญิงผู้ใหญ่ลงอาบน้ำหน้าบันไคบ้านแค้เข้า ครนเห็นจรเข้ชนจะคาบคนนอนหลับที่หัวเรือใหญ่ จึงพากันตกใจกลัว แล้วร้องบอกกล่าวกันไว้วายชน คนแจวที่ ๒ นอนถึกเข้ามา ได้ยินเสียงคนบนบ้านเรือนนหรือเออะอะไว้วายจึงตกใจตื่นขึ้น เห็นจรเข้ชนตรงหัวเรือลุกขึ้นโยงโย่จับบนเอวคนนอนหลับหัวเรือ เพื่อจะให้พ้นจากปากจรเข้ ส่วนคนแจวเรือคนที่ ๓ ก็ตื่นชนนั่งไขว่ห้างหัวเราะคนบนบ้านทก็วางลงหนีจรเข้ชนบันไคผ้าผอนหลุดลุ่ยลอนจอน ลูกเด็กหญิงเหนียวขาแม่ นางแม่เหนียวขายาย ยายผ้าลุยหมคก้าวขาต้อไปทก้าวไม่ออก ตาผลอยู่ในเรือก็โผล่ออกมาขึ้นคู้ยู่หน้าอุดเรือเฉย จะว่าอย่างไรก็ไม่ว่า

ดูชอบกล ฯ

๑ ฝ่ายสามเณรโตก่ลุกขึ้นนั่งภาวนาอยู่ในประทุนเรือ จรดเขนมาแล้วก็อาปาก
ไม่ออกจมน้ำไม่ลง และไม่ว่ายไม่ฟาดหางทั้งนั้น ดูอาการอ่อนมาก คนบนบ้านกึ่ง
คนในเรือกึ่งนั่งอยู่ท่าเดียว ฯ

๑ ครั้นเวลาเช้า โยมของสามเณรโต ก็จัดแจงหุงต้มอาหารอยู่ตอนท้ายเรือเป็น
นนครั้นได้เวลากจัดแจงเลี้ยงคุณ ถวายอาหารให้เณรชบนั้นเสร็จแล้วพอถึงเวลา ๓ โมง
เช้ากพาเณรชนจากเรือ เณรเดินหน้า ตามผลตามเณร นางงุดโยมผู้หญิงพากันเดิน
ตามเป็นแถว ชนกุฎีท่านพระครู ครั้นถึงท่านพระครูแล้วต่างคนต่างปูผ้าลงกราบกัน
เป็นแถว เณรก็ย่นวันทาแล้วลงกราบท่านพระครูแล้วนั่ง ฯ

๑ ฝ่ายท่านพระครูเจ้าวัดเมืองไชยนาทบุรี จึงมีปฏิสันฐานปราศรัยไต่ถามถึง
เหตุการณ์ที่มา ถ้ามถึงบ้านช่อง และถามความประสงค์ ฯ

๑ ฝ่ายตามผลจึงกราบเรียนท่านว่า เณรหลานชายของเกล้ากระผมบวชอยู่ใน
สำนัก ท่านพระครูใหญ่ เจ้าคณะวัดใหญ่ ในเมืองพิศิตร ได้ร่ำเรียนบาลีไวยากรณ์
ทั้ง ๕ คัมภีร์จบแล้ว เณรใคร่จะเรียนคัมภีร์ใหญ่ต่อไป จึงขอเรียนที่ท่านพระครู
วัดใหญ่ แต่ท่านไม่เต็มใจสอนเณร และท่านพระครูวัดใหญ่ได้แนะนำเณรให้ไปมาสู่
สำนักพระเดชพระคุณ เพื่อเล่าเรียนคัมภีร์ใหญ่กับพระเดชพระคุณแล้ว จะมีความรู้
ดีกว่าเรียนกับท่าน ๆ แนะนำมาดังนี้ เณรดีใจเต็มใจใคร่เรียนในสำนักของพระเดช
พระคุณ เณรจึงมารบเร้าเกล้ากระผมและมารดาเณร ขอร้องให้เกล้ากระผมเป็นผู้นำ
พามาสู่สำนักพระเดชพระคุณ ในวันนี้เกล้ากระผมพร้อมด้วยมารดาเณร ขอถวายเณร
ให้เป็นศิษย์เรียนพระคัมภีร์กับพระเดชพระคุณต่อไป ฯ

๑ ครั้นกล่าวสுகด้อยคำแล้ว จึงบอกให้เณรถวายดอกไม้ธูปเทียนต่อท่านพระครู
ฝ่ายท่านพระครูผู้รู้พระปริยัติธรรมวัดเมืองไชยนาทบุรี จึงรับเครื่องสักการะแล้ว
พิจารณาคุณเณรผู้ช่วยการพิจารณาว่า สามเณรนี้มีวาสนาบารมีธรรมประจำอยู่
สรรพอวัยวะสมบูรณ์โตพร้อมไม่บกพร่องต้องตามลักษณะ ท่านก็ออกวาจาว่า รูป

จะช่วยแนะนำเรียนสอนให้มีความรู้ในคัมภีร์ต่าง ๆ ตามวัยและภูมิของสามเณรทั้งที่โยม
ทั้ง ๒ ใ้ถือคู่สำหรับมาทางไกล ไม่เป็นไรรูปจะช่วยให้สมตั้งประสงค์ทุกประการ ฯ

๑) ตามผลและนางงุดกก็ตั้งใจ กราบไหว้แล้วมอบหมายฝากฝังทุกสิ่งอัน แล้วถวาย
กับบิษัณจรรหรรณมจะม่งสาหารท่งปวงแล้ว พระสมุห์ของท่านก็เรียกคนมายกถ่ายทันที
แล้วจัดห้องหับให้พักอาศัยสำราญ ตามผลและนางงุดกก็ยกบริวารของสามเณร เข้าบันจุจัด
ปูอาสน์เรียบเรียงต่งไว้ตามตำแหน่งแห่งที่ แล้วออกมากราบลาท่านพระครูลงไปพัก
ในเรือ กางคินคอยปรนนิบัติสามเณรกุลาคลา การอยู่การขบฉันบิณตนาตรายาตนา
เห็นว่าสควกก็ไม่คับแค้นเคอตรอน พอเป็นที่ไว้วางใจได้แล้ว จึงขนนมสการลาท่าน
พระครูกลับมายังบ้าน ณ แขวงเมืองพิชิตร ฯ

๑) ตั้งแต่สามเณรโตโตได้เข้าสู่สำนักท่านพระครูวัดเมืองไชยนาทบุรีแล้ว เป็น
ปรกคิกหมั้นทำกรณยกิจตามหน้าที่และอนุโลมตามชอกตกาไม่ฝิ่น ชะอ้อนอ่อนน้อม
ต่อพระลูกวคมิให้ชค้อชฉฉาสัย เพื่อนศิษย์เพื่อนเณรเหล่านักปราชญ์ปราชญ์อมกัณพร้อม
หน้า ไม่ไว้ท่า ไม่ถือตัว ไม่หัวสูง อคเอาเบาสู ระวังไม่หาเหตุแข่งคิกว่าเพื่อน ไม่
สอเสียดสอพลอพรอย เรียบร้อยหงิบเสงยมเจียมตัวหมั้นเอาใจใส่รับใช้รับปฏิบัติท่าน
พระครู ระแวงระวางหน้าหลัง ท่านมกกิจธุระจะไปไหน ก็จัดการสิ่งของที่จะต้องเอาไป
ไม่เกียงงอนเพื่อนศิษย์ เวลาท่านจะกลับ ก็รับรองเก็บง่าสมาเสมอตลอดมา ครนถึง
เวลาเรียนก็เข้าเรียน ถึงคราวพักก็พัก ต่งสคตสมปชญญะ ส่าเหนยกล่าเนาเสมอ เรียน
แล้วจคจำคกแต่หมกกำหนดกกฎหมาย กลางคินก็เข้ารับโอวาทปริยายของท่านพระครู สิ่ง
ใดที่ไม่รู้ก็ถาม รู้เท่าไม่ถึงความภักค ที่ตรงไหนขคของไม่ตองกันก็หารอ ตามบาฬี
ทมมาในพระคัมภีรนน ๆ ถ่าบทไหนบารูไหนเป็นนิริคิ ไม่ชอบด้วยเหตุผลไม่เข้ากัน
เชอคยังไมลงมติไม่ถือเอาความคิคเห็นความรู้ของคนเป็นประมาณ คังใจวิจารณ์จน
เห็นถองแท้แน่นอนตามพระบาฬี ในธรรมบทที่ปะนี ทคชะชาติ (๑๐ ชาติ) สาราตถ์
สามนค ฎีกาโยชนาคณฐี ในคัมภีร์พระไตรปิฎกธรรมนั้ ทุกวันทุกเวลาเรียนแปล
เป็นภาษาลาวบ้าง แปลเป็นภาษาเขมรบ้าง แปลเป็นภาษาพม่าบ้างตามเวลา คริง
ล่วงมาได้ ๓ ปีเรียนจบถึงแปลคบบาฬี สามเณรโตไม่มีอุปสรรคคิกคิน ไม่มีอาการ

เจ็บป่วยไข้ สดวกดีทุกเวลาทั้งไม่เบื่อไม่หน่าย นิยมอยู่แต่ที่จะหาความจริงซึ่งยัง
บกพร่องภูมิปัญญาอยู่รำไป ฯ

๑ ครองถึงเดือน ๑๒ ปีชลู เบญจศกจุลศักราช ๑๑๕๕ สามเณรโตมีความ
กระหายใคร่จะลองลงมาร่ำเรียนในสำนักราชบัณฑิตยน์ักปราชญ์หลวงบ้าง ใคร่จะเข้าสู่
สำนักพระเถระเจ้าผู้สูงศักดิ์อรชรฐานในกรุงเทพพระมหานครโดยความเต็มใจ ฯ

๑ ครนสามเณรโต อายุได้ ๑๘ ปี ย่าง ปลงใจแน่วแน่แล้วในการที่จะละถิน
ฐานญาติโยมได้ จะทนทานในการรอนาถาในกรุงเทพฯ ได้แน่ใจแล้ว จึงได้กราบ
กราบท่านพระครูจังหวัด บรรยายแถลงยกย่องพิทยาคณและความรู้ของท่านพระครู
เมืองไชยนาทบุรีพอเป็นที่ปลื้มปราโมทย์ ปราศจากความลบหลู่ดูหมิ่น ด้วยระเบียบ
ถ้อยคำอันดีพอสมควรแล้ว ขอลาว่าเกล้ากระผมขอถวายนมัสการลาผ้าท้าวเพื่อจะลง
ไปสู่สำนักราชบัณฑิตยน์ักปราชญ์ผู้สูงศักดิ์อรชรฐานให้เป็นการเชิดชูเกียรติคุณของผ้าท้าวให้
แพร่หลายในกรุงเทพฯ ขอบารมีผ้าท้าวจงกรุณาส่งเกล้า กระผมให้ถึงญาติโยม ณ
แขวงเมืองพิชิตร์ด้วย ฯ

๑ ฝ่ายท่านพระครูเจ้าคณะเมืองไชยนาทบุรีได้ฟัง ซึ่งมีความพอใจอยู่แล้วใน
การที่จะแสวงหาศิษย์ที่คัมภีระทะเลกว้างไกลอาจ ฉลาดเฉลียวรอบรู้คัมภีร์ คติจะ
ส่งศิษย์อย่างใดเข้ากรุงเทพฯ เพื่อช่วยเผยแพร่ให้ความรู้และความดีของท่านนั้นโด่งดัง
ปรากฏแพร่หลายไปในกรุงเทพฯ บ้าง แทนคำประกาศโฆษณา ก็พอดีที่สามเณรโต
ขอลากลับไปบ้านเพื่อให้ญาติจัดการส่งเข้ากรุงเทพฯ อนึ่งสามเณรเองคนก็เป็นคนดี
มีความรู้รอบรู้ด้วยคติสติปัญญา ความเพียรก็กล้าไม่ถอยย่อทอดถอยเลย หัวใจก็จกจ่อ
อยู่แต่การเล่าเรียนหาความรู้คู่ฟุ้งทั้งใจจริง ไม่เป็นคนโง่งมซมเซา พอจะเข้าเทียบเทียบ
เมธที่กรุงเทพฯพระมหานครได้ ท่านพระครูเห็นสมควรจะอนุญาตได้ ท่านจึงกล่าวเถระ
วาทสุนทรภักดาเป็นทางปรุปรุกผูกอาลัยแก่สามเณรพอสมควรแล้ว ท่านก็ออกวาจา
อนุญาตว่า "ดีแล้วนิมนต์เถอะจ๊ะ" เราขอรอผลัดจัดการส่งสัก ๓ วัน เพื่อเตรียมตัว
เตรียมการส่งให้เป็นที่เรียบร้อยตามระเบียบแบบธรรมเนียมการ สามเณรก็กราบถวาย
นมัสการลามายังกุฎที่อยู่ แล้วก็จัดการเตรียมเก็บสรรพสิ่งเครื่องอุปโภคต่าง ๆ ที่
ควรจะนำไปใช้สอยข้างหน้า จัดบรรจุลงหีบสนักบุญแจ่มกรคัมภีร์หนังสือคัมภีร์ต่าง ๆ

ส่งกินเขาคตามเดิม คมภรทยงเรียนค้างอยู่ ก็ทำใบยืมๆ ไปเรียนต่อไป สิ่งของที่
เหลือบริโภคอุปโภคแล้ว ก็แบ่งปันถวายเพื่อนสามเณรที่อยู่ที่เคยเป็นเพื่อนกันไว้ใช้
สรวอยพอเป็นทางผูกอาลัยทำไมตรี ฯ

๑ ครั้นเวลารุ่งเช้า สามเณรโตก็ออกพายเรือสามปั้นบิณฑบาตร ไปถึงบ้านที่สุก
เหนือน้ำและไต้หน้า สามเณรก็บอกกล่าวรำลาแก่ญาติโยมอุปฐากและที่ปวารณา และผู้
ทมิวสาสะทวหนากนทงสองฝั่ง ที่อยู่บ้านคอนชนไปก็บอกลาฝากชนไปทั่วกัน ฯ

๑ ฝ่ายเจ้าพวกเด็กๆ ลูกศิษย์วัดทั้งปวงรู้ว่าหลวงพี่เณร ของ เขา จะลง ไปอยู่บาง
กอก พวกเด็กทั้งหลายก็พากันเสียดาย ใจเขาหาย เขาทำได้แต่หน้าแห้ง ทำตาแดงๆ
เหตุเขามีความคุ้นเคยรักใคร่อาลัยหลวงพี่สามเณรโต เขาเคยกินอยู่สำราญด้วยอาหาร
เกิดทิวชน เพราะอำนาจบารมีศีลธรรมของสามเณรโต จนเข้าช่องแปลกปลาตเหลือ
เพื่อเอื้อเอาใจเขามาช้านานประมาณ ๓ ปีล่วงมา ฯ

๑ ฝ่ายแม่รุ่นสาวๆ กราวกันกับพ่อเณร ซึ่งมีใจโอนเอนไปข้างฝ่ายรัก ก็ทำ
อ้ออ้อพะอืดพะอมกระอักกระอ่วนรัญจวนใจ ด้วยพ่อเณรเธอจะไปอยู่ไกลถึงบางนา
บางกอก ต่างก็ถอนใจไม่อาจออกจากรำพรามเพราะความอาลัย รักก็รักเสียดาย
ก็เสียดาย ทั้งความยึดถือมุ่งหมายก็ยังมีอยู่มั่นคงจงใจ ทั้งเกรงผู้หลักผู้ใหญ่จะล่วงรู้ดู
แคลน แส่นกระตาคทำกระตือรือร้นล้มใจพ่อเณรโต แอบไพล่หน้าต่างตามมอง
แลรอดตสอดตามช่องรั้วหวบ้านแสงนลับนัยตา เสียวชานถึงโสภาเช็กนาตาอยู่ก็มี ฯ

๑ ฝ่ายพวกเด็กๆ พอกลับถึงวัด เขาก็ตะโกนบอกเพื่อนกันว่า ค้อแต่นั้นพวก
เราจะอดกันละไว้อยๆ ฯ

ครั้นพระเณรนั้นเข้าแล้ว ท่านพระครูเจ้าคณะจังหวัด จึงเรียกพระปลัดพระสมุห์
มาสั่งการว่า แน่ะพระปลัดเจ้า ฟรุ้งนี่เธอต้องส่งเลขวัด ให้เขาจัดเรือแก่ง ๔ แจว
คนแจวประจำพร้อม และจัดเสบียงทางไกลให้พร้อมมูลด้วย ให้พ่อเลี้ยงกันทั้งเวลาไป
และมาด้วย ส่วนเธอและพระสมุห์ช่วยพาสามเณรโตเข้าไปส่งให้ถึงญาติโยมเณร ณ
เมืองพิศตรในวันรุ่งฟรุ้งนแทนตัวฉันด้วย ฟรุ้งนมารับจดหมายส่งของฉันก่อน ฯ

๑ ฝ่ายพระปลัด ๑ พระสมุห์ ๑ รับเถระบัญชาแล้วออกมาเรียกร่องกะเกณฑ์
เลขวัด ส่งให้จัดเรือจัดเสบียงให้พร้อมทั้งเครื่องต้มเครื่องแกง หม้อน้อยหม้อใหญ่

กระทะ หม้ออวย จัก จี๋ว กระจกใหญ่ กระจกเล็ก ไม้ตีพริก กระชอน แฉงลวคอง
เกลือ กะปิ น้ำปลา ข้าวเหนียว น้ำตาล มะขามเปียก พริกสด พริกแห้ง หอม
กระเทียม ขิง ข่า กระทือ พริกไทย ให้พร้อมไว้ เวลาเที่ยงแล้วมาจอตไว้ที่ท้าวคน
ตามที่ท่านพระครูสงฆ์ ฯ

๑ ครั้นรุ่งขึ้นวันที่ ๓ พระปลัดฉันเช้าแล้วเข้าหาท่านพระครู รั้งจดหมายแล้ว
กราบลาออกมาแล้วนัดหมายพระสมุห์และสามเณรโตว่าเที่ยงแล้วลงเรือพร้อมกัน
ครั้นเวลาเพลฉันเพลแล้ว ขอแรงศิษย์วัดและเพื่อนเณร ๒-๓ คนช่วยขนบริวารหีบ
ตะกร้า กระจ่า กระจับ กระจับที่บรรจุของของสามเณรโตลงท่าวัดพร้อมกัน สามเณรโตก็
เข้าไปสักการวันทา ลาท่านพระครูด้วยความเคารพ ฯ

๑ ส่วนท่านพระครูก็ประสิทธิ์ ประสาทพรให้วัฒนาถาวรภิญโญภาวะยิ่ง ให้
สัมฤทธิ์สมความมุ่งหมาย จงทุกสิ่งทุกประการเทอญ

๑ ครั้นเวลาเที่ยงทุกสิ่งทุกอย่างเรียบร้อยแล้ว พระปลัด พระสมุห์ และสาม-
เณรโต พร้อมด้วยคนแจวก็ลงเรือ ได้เวลาบ่ายโมงก็ออกเรือทางแม่น้ำ บ่ายหัวเรือ
ไปเมืองพิจิตรในวันนั้น ฯ

๑ ครั้นแจวมา ๒ คั่นก็ถึงท่าบ้านสามเณรโต ฝ่ายท้าวผล ยายลา นางงูต เห็น
เรือเบ็ดแกงมาจอดท่าหน้าบ้าน ต่างก็ออกมาดู รู้ว่าท่านปลัด ท่านสมุห์และสามเณรโต
มาก็คงใจลงไปตั้งในเรือต้อนรับแล้วนิมนต์ขนเรือน แล้วขนมาปูตาควาสน์ ตกน้ำเย็น
ต้มน้ำร้อน จัดเกสรเพลลา ยาสูบใส่พานแล้ว ครั้นพระปลัด พระสมุห์ สามเณรขนมา
อาราธนาท่อนั่ง ประเคนหมาก น้ำ ยาสูบ แล้วก็กราบ ฯ

๑ ครั้นพระปลัดเห็นเจ้าบ้านนั่งปรกติเรียบร้อยแล้วจึงปฏิสันฐาน และนำ
จดหมายของท่านพระครูเมืองไชยนาทบุรี ส่งให้ท้าวผลฯ รับมาอ่านได้ทราบความตลอด
แล้วด้วยความพอใจ เมื่อสนทนาเสร็จจึงพาพระปลัด พระสมุห์และสามเณรออกไปยัง
วัดใหญ่เข้าหาท่านพระครูใหญ่ แล้วถวายลาขีตของของท่านพระครูวัดเมืองไชยนาทบุรี
ออกให้ท่านพระครูใหญ่วัดเมืองพิจิตรทราบ ฯ

๑ ครนทานพระครูอ่านคัมภีร์ขอความตลอดแล้ว ก็เห็นดี เห็นชอบด้วย ทกลงก็เห็นดีเห็นงามด้วยกันทั้งครูอาจารย์และคณะญาติโยมพร้อมใจกันหมด ครนได้เวลาพระปลัด พระสมุห์ ตาผลและนางงุกก็ลาท่านพระครูใหญ่กลับบ้าน แล้วก็จัดแจงอาหารเลี้ยงพระเลื่องแฉร และคนแจวเรือจนอมน้ำสำราญแล้วทั้ง ๓ เวลา ส่วนพระปลัดและพระสมุห์เมื่อได้ทำสิ่งที่ได้รับมอบหมายมาเสร็จและสมควรแก่เวลา ก็ลาเจ้าบ้าน ๆ ก็จัดการส่งพระปลัดและพระสมุห์ให้กลับไปยังวัดเมืองไชยนาทบุรี ฯ

๑ ส่วนทางบ้านเมื่อได้กำหนด นางงุกก็จัดเรือจัดคนจัดลำเลียงเสบียงอาหารจัดของแจกของให้ของฝากชาวกรุงเทพฯ ทั้งของถวาย ของกำนัลท่านผู้ใหญ่ในกรุงเทพฯ ลงบรรทุกในเรือเรียบร้อยเสร็จแล้ว ก็เกณฑ์ตาผลให้เป็นผู้นำพร้อมด้วยคนแจวส่งสามแฉรไปกรุงเทพฯ ฯ แต่ต้องให้แฉรมัสการบูชาพระพุทธชินราชในวันกลางเดือน ๑๒ ก่อน และพ่อทองอ่อนวอนขอหลวงพ่อชินราชให้ช่วยคุ้มกันกำกับรักษาส่งพ่อแฉรอย่าให้มีเหตุการณ และอย่าให้บวชใช้ไต่จับอย่าให้มีภัยอันตราย คงแต่วินจันทราบเท่าจนเฒ่าจนแก่ และขอให้แฉรว่าเรียนลุสำเร็จทุกสิ่งทุกประการ กับขอบารมีหลวงพ่อชินราชช่วยป้องกันศัตรูหมู่ธพาล อย่าผจญและอย่าเบียดเบียนพ่อแฉรได้ขอพ่อจงแฉรให้บูชาอันวอนว่าคามคำข้าส่งนอยาหลงลืมเลย ฯ

๑ ฝ่ายตาผลรับคำลูกสาวแล้ว ก็ลงเรือออกเรือจากท่าหน้าบ้าน และให้แจวออกทางแม่น้ำพิษณุโลก ล่องมาหลายเพลาก็มาถึงวัดพระชินราชในวันขึ้น ๑๔ เดือน ๑๒ ปีฉลู เบญจศก จุลศักราช ๑๑๕๕ ปีนั้น ฯ

๑ ครน ณ วันที่ ๑๕ ค่ำเดือน ๑๒ ศกนั้น ตาผลนิมนต์สามแฉร โคขึ้นไปโบสถ์พระชินราช เดินประทักษิณรอบแล้ว เข้านมัสการทำสักการะบูชา สามแฉรยืนชนวันทาแล้วตั้งสักการะ โดยสักกัจจะเคารพแก่พระพุทธชินราช ตาผลจึงพรั่ำรำพรรณถวายแฉรแก่พระชินราช และวิงวอนขอฝาก ขอความคุ้มครองป้องกัน ขอให้พระพุทธชินราชบันดาลคลั่งเสริมแก่สามแฉร คามค่านางงุกโยมของแฉรส่งมาทุกประการ ฯ

บันฑาลให้มิผู้ช่นถวายเป็นและเพลและที่ปวารณาก็ กลายเป็น โภชนะ สบายของ โยคะ
บุคคล ทุกเวลา ฯ

๑ ฝ่ายพระอาจารย์แก้วเมื่อเห็นเวลาฤกษ์ดีแล้ว จึงได้นำพาสามเณรโตไปฝาก
พระโหราธิบดี, พระวิเชียร กรมราชบัณฑิต ให้ช่วยแนะนำสั่งสอนสามเณรให้มี
ความรักในคัมภีร์ พระปริยัติธรรมทั้ง ๓ ปีฎก พระโหราธิบดี, พระวิเชียรก็รับและ
สอนตั้งแต่วันนั้นเป็นต้นมา ฯ

๑ พระโหราธิบดี พระวิเชียร อยู่บ้านหลังวัดบางลำภูบนเสมียนตราดวัง บ้าน
บางขุนพรหม ท่านขุนพรหมเสนา บ้านบางขุนพรหม ปลัดกรมท บ้านบางลำภูบน
เสมียนบุญและพระกระแสน์ ทั้ง ๗ ท่านเป็นคนมั่งคั่งหลักฐานดีทั้งมีศรัทธาความ
เชื่อมั่นในบวรพุทธศาสนา เมื่อได้เห็นจรรยาอาการ ของสามเณร โต และความ
ประพฤติดี หมั่นเรียนเพียรมาก ปากกอล้นคาง กล้องแกล้วไม่ซัดเขิน เกร็งครัด
ศิรูปรางกายก็ผ่องฉายของค้อาง ดูอาการมิได้น้อมไปในกามคุณ มรรยาทเณรก็ละมุน
ละม่อม เมื่อบำเรียนธรรมะในคัมภีร์ไหนก็เอาใจใส่ใตตามให้รู้ลักษณะ จะเดินประโยค
อะไร ก็ถูกต้องตามในของรูปประโยคแบบอย่าง ถูกใจอาจารย์มากกว่าผิด ท่านทั้ง
๗ คนจึงออกนามมารวมกันเข้าเป็นโยมอุปัฏฐากช่วยกันอุปถัมภ์บำรุง หมั่น ไป
มาหาสู่ที่วัดบางลำภูเสมอ และสัปบุรุษอื่น ๆ ต่างก็เลื่อมใสใส่บาตรอย่าง บริบูรณ์
บางคนก็นมกต์แสดงธรรมเทศนา ถึงฤดูหน้าเทศน์มหาชาติตามวัดแถวนั้น คนก็ชอบ
นิมนต์สามเณรโตเทศน์ หิมพานบ้าง เทศน์ทานกัณฑ์บ้าง เทศน์วันประเวศน์บ้าง
เทศน์ชูชกบ้าง เทศน์จุลพนบ้าง เทศน์มหาพนบ้าง เทศน์กุมารบรรพบ้าง เทศน์มัทรี
บ้าง เทศน์สกกะบรรพบ้าง เทศน์มหाराชบ้าง เทศน์ฉกษัตริย์บ้าง เทศน์นคร
กัณฑ์บ้าง ตกลงเทศน์ได้ถูกต้องทั้ง ๑๓ กัณฑ์ ทำเสียงเล็กแหลมก็ได้ ทำเสียง
หวานแจ่มใสก็ได้ ทำเสียงโหกซวกก็ได้ กลเม็ดมหาพนและแหล่สระแหล่ราชสีห์ ว่า
กลเม็ดแพรวพราว ที่หยุดที่ไป ที่หายใจขึ้นลงเข้าออกสนิททุกอย่างทุกกัณฑ์ กระ
แสเสียงเสนารนำฟังทุกกัณฑ์ ท่านเองเป็นหมกไม่ว่ากัณฑ์อะไรเทศน์ได้ทุกกัณฑ์ จึงหว่า
กัณฑ์เสมอแต่สามเณรโตมิได้มีวมาหลงไหลในการรวยเรื่องเทศนามหาชาติ และมีได้

มีวมาหลงใหลด้วยอุบรูฐากมาก เอาใจใส่แต่การเรียนการปฏิบัติทางเพลึกเพลินเจริญ
สมณธรรมเป็นเบื้องหน้า จึงได้เป็นที่รักที่นับถือของท่านโหราธิบดี, พระวิเชียร,
เสมียนตราแก้ว, ปลัดกรมขุน, ขุนพรหมเสนา, และท่านขรัวยายโหลง, เสมียนบุญ,
พระกระแสร, ท่านยายวันและใคร่ใคร่อีกเป็นอันมากจนจกไม่ไหว ฯ

๑ ครั้นถึงวันเดือนห้า ปีชวด ฉศกจุลศักราช ๑๑๕๖ เป็นปีที่ ๑๓ ใน
รัชกาลที่ ๑ กรุงเทพมหานคร ฯ พระชนมายุกาลแห่งสมเด็จพระเจ้าลูกยาเธอ
เจ้าฟ้ากรมหลวงอิศรสุนทรย่างชนโต ๒๘ พระพรรษาโดยจันทรคตินิยม อายุสามเณร
โตก็ได้ ๑๘ ปีบริบูรณ์ในเดือน ๕ ศกนั้น ฯ

๑ จึงท่านพระโหราธิบดี, พระวิเชียร, และเสมียนตราแก้ว ได้พิจารณาเห็น
กิริยาทำทาง และจรรยาอาการสติปัญญาอย่างเยี่ยมแปลกกว่าที่เคยได้เห็น มาแต่ก่อน
ทรงมรคประคค หนามขนุนกาศด้วย จะทักถามและพยากรณ์เองก็ใช้เหตุ จึงปรึกษา
เห็นตกลงพร้อมกันว่าควรจะนำเข้าถวายตัวแด่สมเด็จพระเจ้าลูกยาเธอ เจ้าฟ้ากรมหลวง
อิศรสุนทรให้โตทรงทอดพระเนตร อนึ่งพระองค์ท่านก็ทรงโปรดพระและเณรที่
ร่าเรียนรู้อยู่ในธรรมทั้ง ๒ คือ คณฤชระและวิปัสสนาธุระ บางที่พอเณรมีวาสนาค
ก็อาจจะเป็นพระหลวง เณรหลวงก็ได้ ครั้นท่านขุนนางทั้ง ๓ ปฎิษยาคกลงเห็น
พร้อมใจกันแล้ว จึงแนะนำสามเณรโตให้รู้ตัวว่า จะนำเข้าเฝ้าสมเด็จพระเจ้าลูกยาเธอ
เจ้าฟ้ากรมหลวงอิศรสุนทร ในวันเดือน ๕ ชน ๕ ค่ำ ศกนั้นเป็นแน่ ฯ

๑ ฝ่ายสามเณรโตรู้ตัวแล้วจึงเตรียมตัวสุม่ายอมเฝ้า และสุม่ามรคประคคหนาม
ขนุนของโยมผู้หญิงให้มานั้น ซึ่งโยมผู้หญิงกระซิบส่งสอนเป็นความลับกำกับมาด้วย
พอกยอมรคประคคสายนนจนใหม่เอี่ยมดี ฯ

๑ ครั้นถึงวันกำหนด จึงพระโหราธิบดี, พระวิเชียร และเสมียนตราแก้ว
ได้ออกมาทักบางล้าๆ เรียนกับท่านอาจารย์แก้ว ให้รู้ว่าจะพาสามเณรโต, เข้าเฝ้า
ถวายตัวแด่สมเด็จพระเจ้าลูกยาเธอ เจ้าฟ้ากรมหลวงอิศรสุนทร ฯ พระอาจารย์แก้วก็
อนุมุติตามใจ แล้วท่านจึงเรียกสามเณรโต มาชำระสอนทางขนบธรรมเนียมคณน
พูดจากับเจ้าใหญ่ นายโตใช้ถ้อยคำอย่างน่น ๆ เมื่อจะทรงถามอะไรมาให้มีสติระวางระไว

พูดมากเป็นขีเมาก็ใช้ไม่ได้ พุคน้อยจนต้องชกต่อกก็ใช้ไม่ได้ ไม่พูดก็ใช้ไม่ได้ พูดเข้า
 ถั่วก็ใช้ไม่ได้ จงระวังตงสติสัมปชัญญะไว้ในถ้อยคำของตน เมื่อพูดอย่าจองหน้า
 หน้าตรงพระพักตร์ เมื่อพูดอย่าเหม็นเหม่อไปอื่น ตงอกตงใจเพ็ดทูลให้เหมาะ ถ้อย
 เหมาะคำ ให้ชดถ้อยชดคำ อย่าหัวเราะ อย่าตกใจ อย่ากลัว อย่ากล้า จงทำหน้า
 ให้ดี อย่ามีความสะทกสะท้าน จงไปห่มผ้าครองจีวรให้เรียบร้อย ไปกับคุณพระ
 เติยาน ฯ

๑ สามเณรโตน้อมค่านับรับเดโรวาทใส่เกล้าแล้ว ไปเข้าห้องครองผ้า กาครัต-
 ประกตเสร็จแล้ว จุครูปเทียนอาราธนาพระบริกรรมภาวนาประมาณอีกใจหนึ่ง แล้ว
 ก็ออกเดินมาหาพระโหราธิบดี พระวิเชียร เสมียนตราตัวง ท่านทั้ง ๓ จึงนมัสการ
 ลาพระอาจารย์แก้วแล้วพาสามเณรโตนลงเรือแหวก ๔ แฉว คนแจวลงลงมาจอด
 ที่ท่าค้ำหนักแพหน้าพระราชวังเดิม แล้วนำพาเณรขึ้นไปบนท้องพระโรงในพระราช
 วังเดิม ณ มุ้งนบุรีไต่ตัวระมิ่งน ฯ

๑ ฝ่ายพนักงานหน้าท้องพระโรง นำความขึ้นกราบทูลว่า พระโหรา-
 ธิบดี พาสามเณรมาเฝ้า จึงเสด็จออกท้องพระโรง ทรงปราศรัยซักถามพระโหราธิบดี
 พระวิเชียร และเสมียนตราตัวงแล้ว ได้ทรงสดับคำพระโหราธิบดีกราบทูลเสนอคุณ
 สมบัติของสามเณรชนก่อน เพื่อให้ทรงทราบ ฯ

๑ จึงทอศพระเนตรสามเณรโตน ทรงเห็นสามเณรโตนเปล่งปลั่งรังษีรัศมีกายออก
 งามมีราศี เหตุด้วยกำลังอำนาจศีลละคุณ สมานีคุณ บัญญาคุณหากอบรมสมกับผ้า
 กาสาวะพัทร์ และมีรัศมีประกศหนามขนุน อย่างของขุนนางนายตำรวจใหญ่ กาคเป็น
 บริขารมาด้วย ฯ

๑ สมเด็จพระเจ้าสุทนต์เจ้าฟ้ากรมหลวง ฯ พระองค์นั้น ทรงพระเกษมสันต์
 โสมนัสยิ่งนัก จึงเสด็จทรงเข้าจับมือสามเณรโตนแล้ว จูงมาให้หนึ่งพระเกี้ยวเคียงพระองค์
 แล้วทรงถามว่า อายุเท่าไร ฯ ทูลว่า ฯ ขอถวายพระพรอายุได้ ๑๘ เต็มในเดือนนี้ ฯ
 ทรงถามว่า เกิดปีอะไร ฯ ทูลว่า ขอถวายพระพรเกิดปีวอกอัฐศก ฯ รับสั่งถามว่า บ้าน
 เกิดอยู่ที่ไหน ฯ ทูลว่าขอถวายพระพร ฯ บ้านเดิมอยู่ใต้เมืองกำแพงเพชร แล้วย้ายลง

มาตั้งบ้านอยู่เหนือเมืองพิจิตร ขอถวายพระพร ฯ รับสั่งถามว่า โยมผู้ขายชื่ออะไร ฯ
ทูลว่า ขอถวายพระพร ไม่รู้จัก ฯ รับสั่งถามว่า โยมผู้หญิงชื่ออะไร ฯ ทูลว่า ขอ
ถวายพระพร ชื่อแม่มุก ฯ รับสั่งถามว่า ทำไมโยมผู้หญิงไม่บอกตัวโยมผู้ชายให้เจ้า
กูรูกับบ้างหรือ ฯ ทูลว่า โยมผู้หญิงเป็นแต่กระซิบบอกว่าเจ้าของรัทประคตนั้นเป็นเจ้า
คุณแม่ทัพ ขอถวายพระพร ฯ

๑ กรณได้ทรงฟัง ตระหนักพระเหตุภัยแล้ว ทรงพระปราโมทย์เอ็นดูสามเณร
ยิ่งจนจึงทรงรับสั่งทักท้วงว่า แน่ะ คุณโหรา เณรองค์นี้ พี่จะทักเอาเป็นพระโหรา
นำข้างเผือกเข้ามาถวาย จึงเป็นเณรของพี่ต่อไป พี่จะเป็นผู้อุปถัมภ์บำรุงเอง แต่
พระโหราต้องเป็นผู้ช่วยเลี้ยงช่วยสอนแทนพี่ ทั้งพระวิเชียรและเสมียนตราตัวง ช่วย
พี่บำรุงเณร เณรก็อย่าสีกเลยไม่ต้องอนาทรอะไร พี่ชอบใจพระโหรามากทีเดียว แต่
พระโหราอย่าทอศ ธุระทั้งเณร ช่วยเลี้ยง ช่วยสอน ต่างหูต่างตา ช่วยดูแล ให้ดีด้วย
และเห็นจะต้องย้ายเณรให้มาอยู่กับสมเด็จพระสังฆราชมี จะได้ใกล้ชิดๆ กับพี่ ให้อยู่
วัดนิพพานารามจะดี (วัดนิพพานาราม คือวัดมหาธาตุยุวราชรังสฤษฎิ์เดี๋ยวนี้) ฯ

๑ กรณรับสั่งแล้ว จึงทรงพระอักษรเป็นลายพระราชหัตถเลขาหมอบสามเณรโต
แก่สมเด็จพระสังฆราช (มี) แล้วส่งลายพระราชหัตถเลขานั้นหมอบพระโหราธิบตีให้
นำไปถวาย พระโหราธิบตีนั้นอมเคี้ยวกำนับรับมาแล้วกราบถวายบังคมลา ทั้งพระ
วิเชียรและเสมียนตราตัวง สามเณรโตก็ถวายพระพรลา แล้วก็เสด็จชน ฯ

๑ ฝ่ายขุนนางทั้ง ๓ ก็พาสามเณรลงเรือแจวข้ามฟากมาชนท่าวัดมหาณิพพานา
รามตามรับคำสั่ง พาเณรเดินชนบนตึกสำนักสมเด็จพระสังฆราช (มี) กรณพบแล้วต่าง
ถวายนมัสการพระโหราธิบตีก็ทูลถวายลายพระราชหัตถเลขาแก่สมเด็จพระสังฆราชเจ้าฯ
คัลลายพระหัตถ์ออกอ่านดู รู้ความในพระกระแสรับสั่งนั้นแล้ว จึงรับสั่งให้พระครู
ใบฎีกาไปหาตัวพระอาจารย์แก้ว วัดบางลำภูบน ซึ่งเป็นเจ้าของสามเณรเค็มนั้นชน
มาเฝ้า กรณพระอาจารย์แก้วมาดั่งแล้วจึงรับสั่งให้อ่านพระราชหัตถเลขา พระอาจารย์
แก้วอ่านแล้วทราบบว่าพระยุพราชนิยมก็มีความชื่นชม อนุญาตถวายเณรให้เป็นเณรอยู่
วัดนิพพานารามต่อไป ได้รับนิตย์แก่สมเด็จพระสังฆราชด้วยแต่วันนั้นมา ฯ

๑ สามเณรโตนันท์ก็อุทิศสำหรับทำวัตรปฏิบัติแก่สมเด็จพระสังฆราชเจ้า และเข้าเรียนคัมภีร์ พระปริยัติธรรม จนทราบลัทธินิวัตรของสมเด็จพระสังฆราชเจ้าจนชำนาญชำนาญดี และเรียนกับพระอาจารย์เสมวคณิพพานารามอีกอาจารย์หนึ่งด้วย ฯ

๑ ครั้นถึงเดือน ๖ ปีมะเส็ง นพศก จุลศักราช ๑๑๕๙ เป็นปีที่ ๑๖ ในรัชกาลที่ ๑ กรุงเทพมหานครฯ จึงสมเด็จพระเจ้าลูกยาเธอ เจ้าฟ้ากรมหลวงอิศรสุนทร ทรงพระกำหนดวันปีเกิดของสามเณรโตนันท์ เป็นกำหนดครบ ๒๑ ปีบริบูรณ์ควรอุปสมบทได้แล้ว จึงรับสั่งให้หาพระโหราธิบดีกับเสมียนตราดวงมาเฝ้า แล้วทรงรับสั่งไปรทว่า พระโหราฯ ต้องไปบวชสามเณรโตนันท์แทนฟ้า ต้องบวชที่วัดตะไกร เมืองพิษณุโลก แล้วทรงมอบกิจการทั้งปวงแก่พระโหราธิบดี พร้อมทั้งเงินที่จะใช้สอย ๔๐๐ บาท ทั้งเครื่องบริวารพร้อม และรับสั่งให้ทำขวัญนาค เวียนเทียนแต่งตัวนาคอย่างแบบนาคหลวง การชู้ช่าแห่แห่นอนอนุญาติความใจญาติโยมและความกตัญญูของเมืองแล้วรับสั่งให้เสมียนตราดวง แต่งท้องตราบัวแก้วขึ้นไปวางให้เจ้าเมืองพิษณุโลก ให้เจ้าเมืองเป็นธุระช่วยการบวชนาคสามเณรโตนันท์ ให้เรียบร้อยตั้งตาม ตลอดจนการเลี้ยงพระเลี้ยงคน ให้มอบหน้าสาราณทั่วถึงกัน กับทั้งให้ขอแรงเจ้าเมืองกำแพงเพชร เจ้าเมืองพิจิตร. เจ้าเมืองพิษณุและเจ้าเมืองไชยนาทบุรี ให้มาช่วยกันดูแลการงาน ให้เจ้าเมืองพิษณุโลกจัดการงานในบ้านในจวนนั้นให้เรียบร้อย และให้ไต่บวชภายในข้างขึ้นเดือน ๖ ปีนี้ แล้วแต่จะสะดวกด้วยกันทั้งฝ่ายญาติโยมของเณร ฯ

๑ รับสั่งให้ส่งขมาในพระราชวังบวร วังภูเกลาอาราธนาสมเด็จพระวันรัตวัตรระฆังให้ขึ้นไปบวชนาคที่วัดตะไกร ให้ขึ้นไปแต่ข้างขึ้นก่อน ๆ ให้สำเร็จกิจบรรพชาอุปสมบทภายในกลางเดือน ให้ไปนัดหมายการงาน คือเจ้าเมืองพิษณุโลกพร้อมด้วยญาติโยมของเณร และตามเห็นดีของเจ้าเมืองด้วย

พระโหราธิบดี เสมียนตราดวง รับพระกระแสรับสั่งแล้วถวายบังคมลา ออกมาจัดกิจการตามรับสั่งทุกประการ ฯ

๑ ฝ่ายข้างญาติโยมของสามเณรโตนันท์ ทราบพระกระแสรับสั่งแล้ว จึงจัดเตรียมเข้าของไว้พร้อมสรรพ แล้วไปนิมนต์ท่านพระอาจารย์แก้ววัดบางลำภูบนให้เป็นพระ

กรรมวาจาจารย์รับขึ้นไปพร้อมด้วยตน แล้วนิมนต์ท่านเจ้าอธิการ วัดตะไกรเป็น
อนุสาวนาจารย์ จะเป็นวันไหนก็ได้แต่สมเด็จพระอริยวงศาคตญาณสมเด็จพระสังฆราช
พระสงฆ์อื่นกับ ๒๕ รูป ในวัดตะไกรบ้าง วัดที่ใกล้เคียงบ้าง ให้คอยฟังกำหนด
วันที่ๆ สมเด็จพระอริยวงศาคตญาณจะกำหนดให้ ฯ

๑ ฝ่ายพระโหราธิบดี เสมียนตราตัวง จึ่งจัดเรือญวนใหญ่ ๖ แจว ๑ ลำ,
เรือญวนใหญ่ ๘ แจว ๑ ลำ, เรือกรั่ว ๑ ลำ คนแจวพร้อม และจัดหาผ้าไตรคู่สวด
อุปัชฌาย์ จัดเทียนอุปัชฌาย์คู่สวด จัดเครื่องทำขวัญนาคพร้อมฝ่ายกตลอมพอกแวน
เทียน ชันถม ผักลุม บายศรีเสร็จแล้ว เอาเรือ ๖ แจว ไปรับสมเด็จพระวันรัต
ลาเนรจากสมเด็จพระสังฆราช แล้วนำมาลงเรือ ๖ แจว ส่วนพระโหราธิบดี เสมียน
ตราตัวง ไปลงเรือ ๘ แจว ฯ

๑ เรือสมเด็จพระวันรัตและสามเนรโต เรือพระโหราธิบดี เสมียนตราตัวง
ออกเรือแจวขึ้นไปทางแม่น้ำเจ้าพระยา ตามกันเป็นแถวขึ้นไปรอนแรมค้างคืนตามหน
ทาง ล่วงเวลา ๒ คืน ๒ วัน ก็ถึงเมืองพิษณุโลก ตรงจุดที่กำหนดว่าจวนพระยาพิษณุโลก
เสมียนตราตัวงจึงให้คนขึ้นไปเรียนท่านผู้ว่าราชการเมือง ให้เตรียมตัวรับท้องตราบัว
แก้ว และรับรองเจ้าประคุณสมเด็จพระวันรัตวาระมงตามพระกระแสน้ำรับสั่ง ฯ

๑ ครั้นท่านพระยาพิษณุโลกทราบแล้ว จึ่งจัดการรับท้องตราก่อน เสมียน
ตราตัวง จึ่งเชิญท้องตราบัวแก้วขึ้นไปบนจวน เชิญท้องตราตั้งไว้ตามที่เคยรับมาแต่
กาลก่อน เมื่อเจ้าเมือง ยกกระบัตร์ กรมการมาประชุมพร้อมกันแล้ว เสมียนตราตัวง
จึ่งแกะครึ่งประจำอุตรา เปิดซองออกอ่านท้องตรา ให้เจ้าเมือง ยกกระบัตร์ กรมการ
ฟัง ทราบพระประสงค์ และพระกระแสน้ำรับสั่งตลอดเรื่องแล้ว เจ้าเมืองกรมการน้อม
คำนับถวายบังคมพร้อมกันแล้ว เสมียนตราตัวงจึงวางไว้บนพานถมบนโต๊ะแล้วคุกเข่า
ถวายบังคม ภายหลังแล้วจึงคำนับท่านเจ้าเมือง ไหว้ยกกระบัตร์กรมการทั่วไป ตาม
ฐานันดรเล่าอายุ ท่านเจ้าเมืองจึงลงไปอาราธนาสมเด็จพระวันรัต และสามเนรโต ขึ้น
พักบนหอหนึ่งบนจวนกระทำความคำนับต้อนรับเชื่อเชิญตามขนบธรรมเนียม โดยเรียบ
ร้อยเป็นอันดี ผู้ว่าราชการจึงส่งหลวงจำเมือง หลวงศุภมาตรา ๒ นาย ให้ออกไปบอก

ข้าพเจ้าสมภารวัดตะไกรให้ทราบว่ สมเด็จพระวันรัตวัตรระฆัง มาถึงตามรับสั่งแล้ว ให้ท่านสมภารจัดเสนาศึ่ ปุ้อาสนะให้พร้อมไว้ ขาดแคลนอะไร หลวงจำเมือง หลวงศุภมาตรา ต้องช่วยท่านสมภาร ส่งหลวงแพ่ง หลวงวิจารณ์ ให้จัดที่พักคนเรือ และนำเรือเข้าโรงเรือ เอาใจใส่ดูแลรักษาเหตุการณ์ทั่วไป ส่งขุนสรเลขให้ขอแรงกำนันที่ใกล้ ๆ ช่วยยกสารับเลี้ยงพระเสียงคนในตอนพรุ่งนี้ จนตลอดงาน ส่งพระยกกระบัตรให้มิตราเรียกเจ้าเมืองท่ง ๔ ให้มาถึงประรินนี้ ส่งหลวงจูให้ขอกำลังเสียงฝัพายบางกอก ส่งรองวิจารณ์ รองจำเมือง ให้หนักประชุมกำนันในวันประรินนี้ ส่งรองศุภมาตราให้เขียนใบเชิญพ่อค้ากฤหบดี ครั้นเวลาเย็นเห็นว่าทว่จกการเรียบร้อยแล้ว จึงอาราธนาสมเด็จพระวันรัต ออกไปพักผ่อน อริยาบถทว่ศึ่ สบายกว่าพักบ้านตามวิสัยของพระ ส่วนท่านเจ้าเมืองพร้อมด้วยเสมียนตึกตาม ส่งสมเด็จพระวันรัต ณ วัดตะไกร และนักหมายสามเณรโตให้นักญาติโยมพร้อมหาฤกษ์กันใน ๒ วันนั้น ฯ

๑ ครั้นท่านเจ้าเมืองมาส่งสมเด็จพระวันรัตทว่ตะไกรถึงแล้ว ได้ตรวจตราเห็นว่า เพียงพอถูกต้องแล้ว จึงส่งกรรมการ ๒ นายให้อยู่ที่วัดคอยระวังปฏิบัติ และให้กำนันตำบลนี้ คอยดูแลระวังพวกเรือญาติโยมของสามเณรโต อย่าให้มีเหตุการณ์ใด ๆ ครั้นส่งเสียแล้วจึงนมัสการลาสมเด็จพระวันรัต นักหมายกับท่านว่า อีก ๒ หรือ ๓ วันจึงจะออกมาให้พร้อม จะได้ให้นักหมายการงานให้รู้กันแล้วนมัสการลาม่าแจ้งแจ้งการเสียงศุภบ้านนอก ท่านเจ้าเมืองโตส่งให้หลวงชำนาญฤกษ์ จัดห้องบนจวนให้ข้าหลวงและเสมียนตราพักให้เป็นทีสุราญ ส่งในบ้านหุ่ยมเสียงคน เสียงแขก เสียงกรรมการ ทมหน้าททำงานในวันพรุ่งนี้ คอไปติดกันไปในการเสียง ฯ

(สิ้นใจความในรูปภาพประวัติเขียนไว้ในฉาบทที่ ๓ เท่านั้น ในประวัติที่ฝาผนังโบสถ์เป็นฉาบทที่ ๔ เจ้าของท่านให้เขียนไว้ดังนี้ เขียนรูปสมเด็จพระวันรัต เขียนรูปอาจารย์แก้ว เขียนรูปวัดตะไกร เขียนบ้านเจ้าเมือง เขียนคนมาช่วยงานทางนาทางบก เขียนพวกกระบวนแห่นาค เขียนรูปท่านนิวัติออกเป็นเจ้านาค เขียนพวกเต็นท์ทำท่าต่าง ๆ เขียนคนพายเรือหน้าเป็นคลื่น จึงได้อ่อนนุ่มาณสนันฐานไกร่ควรกอบเหตุกอบผลเข้าได้ความคั้งนี้)

๑ ครั้นล่วงมาอีก ๓ วัน เจ้าเมืองกำแพงเพชร ๑ เจ้าเมืองพิชิตร์ ๑ เจ้าเมืองไชยนาท ๑ เจ้าเมืองพิชัย ๑ พ่อค้าคฤหบดี กำนันในตำบลเมืองพิษณุโลก กรมการเมืองพิษณุโลกทั้งสน มาประชุมพร้อมที่จวนท่านเจ้าเมืองพิษณุโลก ท่านเจ้าเมืองพิษณุโลกจึงได้พาคนทั้งปวงออกไปประชุมที่ศาลาใหญ่วัดตะไกร โดยอาราธนาสมเด็จพระวันรัต ให้ลงมาประชุมร่วมด้วยพร้อมทั้งกาผลนางงูต และคณะญาติของสามเณรโต ครั้นเข้าไปประชุมเรียบร้อยแล้ว ท่านเจ้าเมืองพิษณุโลกจึงขอความตกลงที่แม่งูต เจ้าของนาคหลวงหนกก่อน ว่าการบวชนาคหลวงทรงน มีพระกระแสน้ำรับส่งไปรคเกล้า ให้เจ้าเมือง กรมการอำเภอ เจ้าภาษี นายอกร คฤหบดี ทั้งปวงนี้ เป็นผู้ช่วยสนับสนุนการจนตลอดแล้วโดยเรียบร้อย แต่รับส่งให้อนุมนิตตามเจ้าของนาคหลวง ก็ฝ่ายแม่งูตเป็นมารดาจะกิดอ่านอย่างใดขอให้แจ้งมา ฝ่ายบ้านเมืองจะเป็นผู้ช่วยอำนวยความสะดวก

ฝ่ายนางงูตจึงเรียนท่านเจ้าเมืองพิษณุโลกว่า ดิฉันก็กลัวว่าจะบวชแต่เข้าบวชแล้วเลี้ยงเช่าทาง ๒๕ รูป เลี้ยงเพลอก ๒๕ รูป ดิฉันจะตั้งโรงครัวทั่วคน ดิฉันใคร่จะมีพิณพาทย์ กลองแขก ตีกระบี่กระบอง มีเห็นนาคมีแห่พระใหม่ มีการสมโภชฉลองพระใหม่ ดิฉันใคร่จะนิมนต์ท่านพระครูวัดใหญ่ที่เมืองพิชิตร์ ๑ ท่านพระครูทั่วเมืองไชยนาท ๑ มาสวดมนต์ฉันเข้าในการฉลองพระใหม่ มีการทำขวัญเวียนเทียน มีการสมโภชพระใหม่ มีการมหรสพด้วยเจ้าค่ะ ท่านเจ้าเมืองพิษณุโลก ก็รับที่จะจัดทำตามทุกประการ ฯ

๑ ท่านเจ้าเมืองพิษณุโลก เห็นเข้าขอประทานมติ ต่อสมเด็จพระวันรัต ต่อไปว่าเมื่อวันไหนจะสวดในรูปการเช่นนี้ สมเด็จพระวันรัตตอบว่า โกรงการที่ร่างรูปไว้เช่นนั้น เป็นหน้าที่ ๆ เจ้าคุณจะดำริห์และสั่งการ จะนานวันสักหน่อย ข้าเจ้าคิดเห็นเหมาะว่า วันขึ้น ๑๔ ค่ำ เดือน ๖ บิมะเส็งนพศกนี้ เป็นวันนวัตสามเณรออกมาเป็นเจ้านาค สามโมงเย็นวันนั้นห้อมล้อมอุปสัมปทาเบิกเข้าษ์ไปทำขวัญในจวน ให้นอนค้างในจวน เช้ามืดจัดขบวนแล้วแห่มา วันขึ้น ๑๕ ค่ำ เดือน ๖ เวลา ๑ โมงเช้าบวชเสร็จ ๒ โมงเช้าพระฉันมมหรสพเรื่อยไปวันยังค่ำ พอ ๕ โมงเย็นจัดกระบวน

แต่พระใหม่ เข้าไปในจวนเจ้าคุณเริ่มการสวมนต์ธรรมจักรต่อ ๑๒ ตำบล ทาม
แบบหลวง แลวรุ่งเช้าณ ฉนแลวเลี้ยงกัน มีเวียนเทียน แลวมการเล่นกันไปวัน
ยงค้ออกค้อกลางเสร์จการ เจ้าเมืองรบเถรวาทว่า สาร เออละ ๗

๑ ครนทานเจ้าเมืองพิษณุโลก ทารอด้วยสมเด็จพระวันรัต ลงมตกำหนดการ
กำหนดวันเป็นทมนคงแล้ว จึงประกาศให้บรรดาที่มาประชุมกันรู้แน่ว่า วันชน ๑๔ ค้า
เดือน ๖ เป็นวันทำขวัญ วันชน ๑๕ ค้า เดือน ๖ เป็นวันบวชเข้า ตามโครงการ
บวชนาคหลวงคราวนมรายการอย่างนน ๆ ทานทั้งหลายทั้งผู้ใหญ่และผู้น้อย จึงได้
กำหนดไว้ทุกคน และขอเชิญไปฟังคำสั่งที่แน่นอนทจวนอีกครั้ง แล้วท่านเจ้าเมือง
พิษณุโลกก็นมสการลาสมเด็จพระวันรัตและพระสงฆ์ทปวง นำเจ้าเมืองทง ๔ กับ
บรรดาที่มาประชุมกันสู่จวน ท่านเจ้าเมืองพิษณุโลกจึงเสด็จสุนทรกดาชลอเกียรติคุณ
ของทางพระรัฐระปสาสน์ ปลุกน้ำใจข้าราชการ และราษฎรทปวงใหม่ความเออเพื่อ
ค้อพระกุศลอนัน พอเป็นที่พร้อมใจกันแล้ว จึงส่งกิจการทปวงและแบ่งหน้าททุก
แห่งค้ำแหน่งการ ทงทางทวัดแลจตทบ้าน ตลอดจนการปรุงปลุกมุงบังบูชาบูบักจัด
คองแบกหามยกขน และขอแรงมาช่วยเพิ่มพระบารมิกุศลตามมีตามได้ตามสติกำลังความ
สามารถจงทุกก้านนั้นเป็นค่นวาของเลี้ยงกันเข้าโรงครัวค้วคัก มัจฉมังสากระยาหารคาล
โตนค คาลทราย หมาค มะพร้าว ข้าวเหนียว ข้าวสาร เจ้าภานุนายอกรชนค้ำบค
ช่วยกันให้แข็งแรง พวกทไม่มีจะให้ มีแต่ค้เป่าค่นรำทาทาพณ พาทย์ กลอง แขก
กระบือกระบอง ชกมวย มวยปล้า ใครมีอะไรมาช่วยกันให้พร้อมทงของข้าว นำมา
เข้าโรงครัว ค้ณ วันชน ๘ ค้าเดือน ๖ เป็นค่นไป จนถึงชน ๑๓ ค้า สน
กำหนดส่งจะลงบัญญัติชชาติ การโยธาเล่าให้เรียบรอยแล้วเสร์จ ในวันชน ๑๓ ค้าเหมือน
กันฝ่ายท่านเจ้าเมืองทง ๔ จึงนำฎกาสวมนต์ฉนเข้า ไปวางฎกาอาราธนาพระครู
จังหวัดทง ๔ มาสวมนต์พระธรรมจักรแล ๑๒ ตำบล ในการสมโภชพระบวชใหม่
ทจวนน ในวันชน ๑๕ ค้า รุ่งชนวันแรม ๑ ค้าเดือนน สกน นมมนต์ฉน เจ้าเมือง
ทง ๔ ค้องนำบอกงานแกคุ่มขอในจังหวัดของเมืองนน ๆ จงทวหน้า ๗

๑ ถ้าหากว่าผู้ที่จะมาช่วยงานในการนี้ คิดขี้ตมไม่สะดวก ขอเจ้าเมืองจงเป็น
 ธุระส่งแลรับให้ไปมาจงสะดวกทุกย่านบ้านบึงบาง ขอให้เจ้าเมืองมอบเมืองแก่ยก
 กระบัตร์กรมการ ให้กำนันเป็นธุระเฝ้าบ้านเฝ้าควายเฝ้าเกวียน เก็บบรรดาผู้ที่จะมา
 ในงานนี้ แต่ ณ วันชน ๑๓ ค่ำ เดือนนศกน ท่านเจ้าเมืองทง ๔ จงมาตงให้พร้อม
 กัน ถ้าส่งตงกล่าววจอย่าขาดเหลือใด กิจการทงวดทงบ้านทงไกลทงไกล ขอให้
 ยกกระบัตร์เป็นพนักงานตรวจตรา แนะนำตงเตือนตอว่าเร่งรัดจเรทงไปจนตลตงานน
 หลวงจำเมือง รองจำเมือง เป็นหน้าทพนักงานตรวจตราอาวุธ การทะเลาะวิวาท
 อย่าให้มีในการน หลวงแพ่ง รองแพ่ง เป็นหน้าทรบแขกคนเซญนึ่ง หลวงวิจารณ์ รอง
 วิจารณ์ เป็นพนักงานจัดการเลียงนารอนนาคาทงพระทงแขกคนทที่จะมาจะไป หลวง
 ชำนาญ รองชำนาญเป็นพนักงานเลียงหมากพลุยาสูบ ทงพระทงแขกทงคนเตรียม
 เครื่องทวยหลวงศุภมาตรา รองศุภมาตราเป็นพนักงานจัดการหน้าจากททุกอย่าง ทงการ
 พระการแขก ชุนสรเลข เป็นเสมียนจกนามผู้นำของมา จตทงบ้านเมืองอำเภอหมู่บ้าน
 ให้ละเอียต ทงมากทงน้อยพระธำรงผู้คุมตองเป็นพนักงานปลุกปรุทงบึงบุงคาช เสมียน
 ทนายคูเลียง หลวงจำเมือง ตองจกหาทะเกียงจตไฟทงไป ชตชองตองบอกข้าพเจ้า
 ช่วยกันให้เต็มคมือควยกัน สังกการเสร็จแล้ว ส่งแขกทเซญนมากลับไป ส่งเจ้าเมือง
 ทง ๔ กลับชนบ้านเมือง ฯ

๑ ส่วนผู้ว่าราชการเมืองพร้อมทวยพระโหราธิบดี เสมียนตราควง กิจการ
 จักไทยทานถวายพระ จักชอผ้าดอกผ้ายไบไว้สำหรับสาร์วยการมทรสพทงปวง ขอ
 แรงภรรยากรมการเป็นแม่ครัว ทานผู้หญิงเป็นผู้อำนวยการครัว พระยกกระบัตร์เป็น
 พนักงานเลียงพระเลียงคนควย พวกผู้หญิงลูกหลานพี่น้องกรมการ ขอแรงเย็บบายศรี
 เจียนหมากจับพลู มวนยาควน เทียน คัวไขลกชนมจิน ทานายาเลียงกัน ครนทาน
 ผู้ว่าราชการเมืองจัดการสังการเสร็จสรพแล้ว พักผ่อนพุดจากบทานเสมียน ทาน
 พระโหราธิบดีตามผาสุขสำราญกอยเวลา ฯ

๑ ทงแควนทกาหนดสงของเซาครัว อาหารกิลนไหลเรื่อยมาแต่ชน ๘ ค่ำ
 จนถึงชน ๑๓ ค่ำ ทานเจ้าเมืองส่งไปครัวทงวัดบ้าง เซาครัวบ้านบ้าง คนทำกิจการงาน

ได้บริโภคมหัน้ำ ตลอดจนกรมการและลูกเมีย กำนันและลูกบ้านที่ยังค้างอยู่ก็ได้
บริโภคมหัน้ำทั่วกัน นายอากรสุรากส่งสุรามาเลี้ยงกันสำราญใจ ต่างก็ชมเชยบารมี
พ่อเนร และชมอำนาจเจ้าคุณผู้ว่าราชการเมือง และชมเชยพระยุพราชกุศลกลัยาน
วัตรของสมเด็จพระเจ้าลูกยาเธอเจ้าฟ้าพระองค์นี้ เป็นที่สนุกสนานทั่วกัน ฯ

(ตามว่า เรื่องนี้ทำไมผู้เรียบเรียงจึงเรียงความไต่ละเอียดย ทอบว่าเสมียนตราตัวง

พระโหรา ได้เห็นไกรู นำมาเล่าสืบ ๆ มา)

๑ ครนรุ่งชน ณ วันชน ๑๔ ค่ำ เดือนหก ปีมะเส็งนพศก จุลศักราช
๑๑๕๔ ปี เวลาเช้าเจ้าเมืองท่ง ๔ ก็มาถึง พระครูจังหวดก็มาถึง ผู้มชอที่มาช่วย
กิจการอุปสมบทนมาถึงพร้อมกันทั้งใกล้ไกล ท่านเจ้าเมืองพิษณุโลกก็มแย้มทกทาย
ต้อนรับ พระยกกระบัตรก็ดูแลเลี้ยงดูเชอเชิญให้รบประทานทั่วถึงกัน ตลอดจนพวก
มหรสพ ผีพาย ทงเรือพระ เรือเจ้าเมืองเรือคฤหบดี ก็เรียกเชิญเลี้ยงคู่มหัน้ำทุก
เวลา ฯ

๒ ครนเวลาเที่ยงแล้ว ท่านผู้ว่าราชการเมืองพิษณุโลก พร้อมด้วยเจ้าเมือง
ท่ง ๔ และพระโหราธิบดี เสมียนตราตัวง กับทงพวกกระบวนแห่ก็เตรียมออกไปรับ
นาคทวติ สมเด็จพระวันรัตก็ให้สามเณรโตลาสิกขาบท นีวัตินอกเป็นนาค ท่านสม
ภารวัดตะไกร ก็ส่งพระให้โกนผมเจ้านาคแล้ว พระโหราธิบดีก็บอกให้ญาติโยม
ช่วยกันอาบนำชคตุ แต่อย่าทาขมนครนอาบนำชคตุกันเสร็จแล้ว พระโหราก็แต่งตัว
เจ้านาค นำเครื่องผ่ายกออกจากหีบ เสอกรุยเซงมคอกพราวออกแล้ว นุงจีบโจง
หางโหลง ชักพก แล้วติดผ้าหน้าเรียกว่าเซงอน ทภาษาชะวาเรียกว่าซ่าโปะ แล้ว
คาดเข็มขัดทองประดับเพชร สอดแหวนเพชรถอพชนตามสน สรวมเสริคยอดประดับ
พลอยทับทิมแลมรกฏทค่าสามัญเรียกว่า ทะลอมพอกทรงเครื่อง แต่งตัวเสร็จแล้ว ท่าน
ผู้ว่าราชการก็นำนาค พระโหราธิบดี เสมียนตราตัวง เตนเซงข้างนาค ญาติโยม
ตามหลังเป็นลำดับลงไป พวกกระบวนแห่ก็เดินร่าตามกันมา ตามเจ้าคุณพระยา
พิษณุโลกก็นำนาคเข้ามาทำขวัญทจวนเมื่อเวลาบ่าย ๓ โมงเย็น วันชน ๑๔ ค่ำ เดือน ๖

๑ ครั้นถึงจวนเจ้าเมืองก็นำนาคเข้าโรงพิธีทักเวบน ทอนั่ง แล้วเรียง ราย
เจ้าเมืองกรมการ เจ้าบ้านคหบดี เจ้าภาษินายอากร ราษฎรสูงอายุ และญาติโยมของ
เจ้านาค พระโหราธิบดีเรียกคนเชิญขวัญ ทักไปแต่กรุงเทพทงพระราชมณเฑียรบรมบุตร
ชุดหนึ่งขนมาจากเรือ แล้วเข้านั่งทักขวัญๆ แล้วเวียนเทียน ผลิตพาทย์กับบรรเลงตาม
เพลงกระ, กรม, กราว, เซ็ด, ไป เสรี แล้วจัดการเลี้ยงเย็น กำลังจุกไฟแล้วมีการ
เต้นรำร้องเพลงสนุกจริง ๆ

๑ ครั้นเวลาอรุณ ทานผู้ว่าราชการเมืองพิษณุโลก พร้อมด้วยเจ้าเมืองทง ๔
แลกรมการผู้ใหญ่ผู้น้อย พ่อค้าแม่ค้า เจ้าภาษินายอากร อำเภอกำนัน พันหนายบ้าน
ขุนตำบลพระธำมรงค์ผู้คุม ผู้ใหญ่มาพร้อมกันทหน้าจวน จึงจัดกระบวนแห่เป็น ๗ ตอน
ตอน ๑ พวกกระบี่กระบอง ตอน ๒ พวกมวยชกมวยปล้ำ ตอน ๓ กลองยาว ตอน
๔ เทียนอุบ้ชฌาย์ ไตรบาตร์ ไตรอุบ้ชฌาย์ ตอน ๕ เจ้าเมืองทง ๕ กรมการ
เสมียนตรา ข่าหลวง ตอน ๖ ญาติมิตรคนช่วยงานถือของถวายอันคับ ตอน ๗ พวก
เพลงพวกเต้นรำต่าง ๆ เป็นแถวยึดไป แห่แห่นห้อมล้อมเป็นขบวนเดินมา จนถึง
เขตกำแพงวัดตะไกร ผ่อน ๆ กันเดินเข้าไป ตั้งขุมนุ่มเป็นกอง ๆ แต่พวกกลองยาว
พวกขบวนถือเทียน ถือไตรบาตร์บริวารของถวายพระนั้นเวียนโบสถ์ไปด้วย พวก
ผลิตพาทย์ กลองแขกนั่งตทศลาหน้าโบสถ์ ครอบสามรอบแล้ว เจ้านาควันทาสมา
เจ้าเมืองทง ๕ แวดล้อม พระโหราเป็นผู้คุมและสอน แล้วชวนโบสถ์ทงทานเปลือง
เครื่องทแต่งแห้ว ผลตเบญยกพันขาว ผ้ากรองทองห่มสะไบเฉียง เปลืองเสอกรุย
ออกดอกตะลอมพอก ดอกแหวนแฉสร้อยส่งให้เสมียนตราๆ รับันจุลงหีบลังกุแฉ
มอบเจ้าเมืองทง ๕ เป็นผู้รักษา แล้วโยมญาติช่วยกันจูงช่วยกันรุมเข้าโบสถ์ พระโหรา
ธิดินาเข้าวันทาพระประธาน แล้วมานั่งกอยพระสงฆ์ ๆ

๑ ฝ่ายพระสงฆ์ ๒๕ รูป มีสมเด็จพระวันรัตเป็นประธานที่พระอุบ้ชฌาย์ ลง
โบสถ์พร้อมกันแล้ว นางจุกจึงยื่นผ้าไตรบวชส่งให้นาค ๆ น้อมค่านับรับเอาเข้ามาใน
ท่ามกลางสงฆ์พวกกรมการยกเทียนอุบ้ชฌาย์ ไตรอุบ้ชฌาย์พร้อมด้วยกรวยหมากเข้ามา
ส่งให้เจ้านาคถวายพระอุบ้ชฌาย์ แล้วให้เจ้านาคยื่นขวันทาอ่อนนวอนขอบรรพชาเป็น

ภาษาบัพ (ตามวิธีบวชพระมหานิกาย) ครั้นเสร็จเรียนกัมมัฏฐานแล้วออกไปครอง
 ผ้าเข้ามาถวายเทียน ผ้าไตร แก่พระกรรมวาจา แล้วยื่นขงขอประทานวิงวอนขอ
 พระสรณาคมณ นังลงรับพระสรณาคมนเสร็จรับศีล ๑๐ ประการเป็นเณร แล้วเข้า
 มายืนขอนิสสัยพระอุปัชฌาย์ สำเร็จเป็นภิกษุภาวะในเพลลา ๓๒ ชั้นคือ ๗ นาฬิกาเข้า
 วันพุธชน ๑๕ ค่ำ เดือน ๖ ปีมะเส็งนพศก จุลศักราช ๑๑๕๔ ปี ประชุมพระสงฆ์
 ๒๘ รูป เป็นคณะบักกะตัตตะในพัทธสีมาวัดตะไกร เมืองพิษณุโลก สมเด็จพระ
 วัชรวัชระมิ่งโฆสิตาราม ธนบุรี เป็นพระอุปัชฌาย์ พระอาจารย์แก้ววัดบางลำภูบน
 เป็นกัมมวาจา พระอธิการวัดตะไกรเมืองพิษณุโลกเป็นอนุสาวะนะ ครั้นเสร็จการ
 อุปสมบทแล้วพระสงฆ์ทั้งปวงออกจากโบสถ์ ลงมานั้นเข้าที่ศาลาวัดตะไกรพร้อมกัน
 ทงพระภิกษุโตด้วย ฯ

๑) ครั้นเจ้าภาพองค์ถวายอาหารบิณฑบาตร พระสงฆ์ทำภักตกิจเสร็จแล้ว ก็
 ถวายไทยทานเป็นอันมากมานักหนา พระภิกษุโตที่รับของถวายเป็นกายกองสุดจะพรรณา
 ครั้นเสร็จแล้วพระสงฆ์อนุโมทนา เจ้าภาพจัดการเลี้ยงกัน เสร็จเรียบร้อยแล้ว พวก
 กระบี่กรากกระบี่กระบองราว พวกมวยก็เข้าคดเป็นคู่คู่ พวกเพลงกร่องสู้กันเชิงแซ่
 พวกกลองยาวของพม่าก็บ่มบาราถวาย คนตูกก็เดินกรายชายตามองจ้องที่ตองใจ สมโภช
 พระบวชใหม่จนถึงห้าโมงเย็น ครั้นเย็นแล้ว ท่านเจ้าเมืองทง ๕ จักกระบวนพระ
 กระบวนแห่ แห่พระเข้าไปเจริญพุทธมนต์เย็นที่จวน สมโภชพระบวชใหม่ ฯ

๑) ครั้นถึงแล้ว พระสงฆ์บนอาสนะถวายนารอนน้ำตาลเกสรชหมากพลูบหรี
 เป็นที่สำราญ ผู้ว่าการเมืองจุกเทียนหลวงบุชา หลวงนาวาวาที่กรมการอาราธนาศีล
 แล้วอาราธนาพระปริตต์ สวดธรรมจักรต่อกับ ๑๒ ท่านาน จบแล้วพระสงฆ์กลับ
 ก็จัดการเลี้ยงกันจนเรียบร้อย ก็จุดไฟมีการสมโภชต่อไปเป็นที่สนุกสนานกรีกกรน
 รนเริ่งทั่วหน้ากัน ฯ

๑) เวลาเช้าพระสงฆ์มาสวดมนต์จนเช้าแล้ว ก็ถวายเครื่องไทยทานต่าง ๆ เป็น
 อันมาก พระสงฆ์รับแล้วอนุโมทนาทานเสร็จแล้วก็กลับ พราหมณ์ ๓ คนเข้าที่ โอม

อ่านพระสุลิตเทวราชประสิทธิ์ เบิกแวนอนุโลม แล้วตีพิมพ์ออกกลอง เป้าแตร เป้าสังข์ แกว่งบัณเฑาะว์ เคาะกรับ และเวียนเทียน ๗ รอบสมโภชพระภิกษุโตผู้ บวชใหม่ เป็นอันเสร็จพิธี ดึงามทุกสิ่งทุกประการ ฯ

(เรียบเรียงแก้ไขพรรณาทามเค้ารูปภาพที่เจ้าของท่านให้ช่างเขียน ๆ ไว้ที่ฝาผนัง โบสถ์ท่านสักคเป็นประวัติการบวชพระของท่าน ก็จบลงเพียงเท่านี้)

(ต่อไปนี้จะได้บรรยายประวัติในรูปภาพที่ฝาผนังโบสถ์ วัดอินทวิหาร บางขุน พรหม ฝ่ายทักษิณแห่งพระอุโบสถวัดนั้น เป็นฉากที่ ๕ ต่อไป ในฉากที่ ๕ นั้น ท่านให้ช่างเขียนรูปพระสังฆราชมี เขียนรูปท่านเข้าไปไหว้แล้ว เขียนรูปวักระมัง เขียน รูปเวียนหนังสือ เขียนรูปพระบรมมหาราชวัง และรูปพระบวรราชวัง รูปนั้นในบ้าน ตระกูลต่างๆ รูปพระสังฆราชนาค สันนิษฐานตามเค้าเหตุผล เรียงตามลำดับดังนี้)

๑ ครั้นรุ่งขึ้นเป็นวันแรมสองค่ำเดือนหกศกนั้น ท่านพระยาพิชฌุโลกได้มาส่ง สมเด็จพระวันรัตและพระภิกษุโตกับพระอาจารย์แก้วกลับกรุงเทพฯ ฯ ได้ขอทุเลากับ สมเด็จพระวันรัตว่า "เกล้าฯ ขอทุเลาให้หายเหนื่อยสัก ๒ วัน และส่งกิจการ ต่อวันแรม ๔ ค่ำเคื่อหกจึงจะไปหาพระคุณเจ้า" สมเด็จพระวันรัตว่า "ตามใจเจ้าคุณเถิด" ครั้นตกดงกันแล้วพระยาพิชฌุโลกก็ทำรายงานเรื่องอุปสมบทตามพระกระแสนรับ ส่ง มอบให้เสมียนตราตัวงน้อยมเกล็ดถวายแล้วส่งเจ้าเมืองทง ๔ กลับพร้อมทั้งผู้คน ส่งยก กระบัตร์และกรมการใหญ่น้อยให้ทำหน้าที่แล้วจัตเรือแจว ๖ แจว มีฝีพาย เรือกรัว ไปส่งพระในกรุงเทพฯ ฯ ในวันแรม ๔ ค่ำเดือนนั้น ฯ

๒ ครั้นแรม ๔ ค่ำศกนั้น พระยาพิชฌุโลกได้อาราธนาสมเด็จพระวันรัต พระ อาจารย์แก้ว พระภิกษุโตบวชใหม่เข้าไปนั้นในจวน เลียงข้าหลวงเสมียนตรา ฝีพาย พราหมณ์เสร็จแล้วกลงเรือสองลงมาเป็น ๕ ลำด้วยกัน ฯ

๓ วันแรม ๖ ค่ำศกนั้น ครั้นถึงวัดนิพพานาราม สมเด็จพระวันรัต พระ อาจารย์แก้วได้พาพระภิกษุโต พระยาพิชฌุโลก พระโหราธิบดี เสมียนตราตัวง เจ้า สมเด็จพระสังฆราชเจ้าพร้อมกัน กราบเรียนให้ทราบพอสมควร สมเด็จพระสังฆราชเจ้า จึงมอบให้เป็นหน้าที่ของสมเด็จพระวันรัตเป็นอาจารย์สอนและบอกกัมภีร์พระปริยัติธรรม

ต่อไป ด้วยพระคำรัส " การสอนการบอกจงเป็นภาระของสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ เจ้าฟ้ากรมพระยาสุรเสนาบดี ๗ ด้วยข้าพเจ้าชรา
มากแล้ว ลมกักลา อาหารก็น้อยจำวัดไม่ใคร่หลับ บอกหนังสือก็ออกจะพลาด ๆ ผิด ๆ"
รับสั่งให้พระครูฐานาจัตกภูให้ภิกษุโตอาศัยต่อไป ในขณะตำหนักวัดนิพพานารามแก่
วันนั้นมา ฯ

๑ บรรดาสัปบุรุษ สีกา ผู้หลักผู้ใหญ่ที่เลื่อมใสคุ้นเคยกับพระภิกษุโตแต่ครั้ง
เป็นสามเณร ครั้นทราบว่าอุปสมบทแล้ว ต่างก็พากันมาเยี่ยมเยียนปวารณาตัว ความ
อัศจรรย์ของไม่มีแก่ภิกษุโตเลย ฟุ่มเฟือยสง่าโอโถงองอาจผั่งผายเสมอ ๆ มา ฯ

๑ ครั้นเข้าพรรษาปีนั้น จึงได้ข้ามไปเรียนคัมภีร์กับสมเด็จพระวันรัตเสมอ ๆ
มากมีความรู้แตกฉานลึกซึ้งในธรรมวินัยไตรปิฎกไม่ติดขัด ทั้งท่านก็ปฏิบัติตรงต่อพระ
ธรรมวินัย มีความเคารพยำเกรงต่อผู้ใหญ่ ปฏิบัตินอบน้อมยอมตนให้ส่ำเสมอไป จึง
เป็นเหตุให้อำมาตย์ราชเสนา คฤหบดี คฤหปตานี คุณท้าว คุณแก้ว คุณแม่ คุณนาย
คุณชาย คุณหญิง ผู้คุ้นเคยไปมาหาสู่อาราธนาให้แสดงธรรมตลอดไตรมาสบ้าง พิเศษ
บ้าง เทศน์มหาชาติบ้าง สวดมนต์เย็นฉั้นเช้าในงานมงคลต่าง ๆ เกิดอศิเรกลาภเสมอ ๆ
มิได้ขาด ทั้งพระโหราธิบดี เสมียนตราดวง พระวิเชียร ขุนพรหม ปลัดขุนท ขรัว
ยายโหลง เสมียนบุญ ๗ ท่านนี้ ได้เป็นอุปัฏฐากประจำที่ไว้ว่างใจ ฯ

๑ ครั้นเห็นว่างราชกิจควรเข้าเฝ้าถวายพระราชากุศล จึงหารือด้วยพระโหราธิบดี
พระวิเชียร เสมียนตราดวง ทั้งหมดเห็นดีด้วยจึงพร้อมกันเข้าเฝ้าถวาย ณ พระราชวังเดิม
สมเด็จพระเจ้าลูกยาเธอ เจ้าฟ้ากรมหลวงอิศรสุนทร เสด็จออกทรงรับพระราชกุศล
ถวายองค์เป็นอุปัฏฐากแก่นั้นมา ท่านก็รุ่งเรืองในกรุงเทพฯ แค้นนั้นมา ฯ

๑ ครั้นลุปีชกาล อัฐศก จุลศักราช ๑๑๖๘ ปี พระภิกษุโตมีอายุ ๓๐ ปี มี
พรรษาได้ ๑๐ อันเป็นปีที่สมเด็จพระเจ้าลูกเธอ เจ้าฟ้ากรมหลวงอิศรสุนทร ได้รับ
พระราชทานพระบวรราชอิศรสักตสูงชัน เมื่อเสร็จอุปราชภิเศกแล้ว ท่านได้เข้าเฝ้า
ถวายพระพรชัยมงคลจึงได้ทรงโปรดพระราชทานเรือพระที่นั่งกราบเป็นเรือสี่ ถวาย
แก่พระภิกษุโต โปรดรับสั่งว่า "เอาไว้สำหรับไปเทศน์โปรดญาติโยม" ทั้งยังทรงตั้ง

ให้เป็น "มหาโต" ด้วย แต่นั้นมาทุกคนจึงเรียกท่านมหาโตทั่วทั้งแผ่นดิน หากมี
ราชกิจกฤตในวังหน้าหรือการงานเล็กน้อยแล้ว พระมหาโตเป็นต้องถูกราชการด้วยองค์
หนึ่ง ๆ

(๒ ปีล่วงมา สมเด็จพระสังฆราชมีชราภาพ ถึงมรณะล่วงไปแล้ว ยังหา
มีสมเด็จพระสังฆราชครองวัดนิพพานารามไม่) ปีมะเส็งเอกศก จุลศักราช ๑๑๗๑ ปี
กรมพระราชวังบวรเสด็จขึ้นเถลิงราชย์เป็นพระเจ้าแผ่นดิน จึงทรงพระมหากรุณาโปรด
ยกพระบัญชาวิสารเถร (พระชินวร) วัดมอรายขึ้นเป็นสมเด็จพระสังฆราชเจ้า ทรง
พระราชทานนามวัดนิพพานารามเสียใหม่ว่า "วัดมหาธาตุ" สมเด็จพระสังฆราชได้ลง
มาประทับอยู่ที่วัดมหาธาตุด้วย พระมหาโตจึงร่วมอุโบสถสังฆกรรมกับสมเด็จพระ
สังฆราชถึง ๒ พระองค์ คือ สมเด็จพระสังฆราชมี สมเด็จพระสังฆราชนาค (จึง
ได้ให้ช่างเขียนเป็นรูปพระสังฆราชไว้ ๒ พระองค์ ตามที่ท่านได้ผ่านพบมา) ในศกนี้
พระมหาโตมีพรรษา ๑๒ ในแผ่นดินพระพุทธเลิศหล้านภาลัย รัชกาลที่ ๒ กรุงเทพฯ
พระมหาโตทำสง่าโอ้อวดงาปากพุ่มมาก เทศนาว่าจากส้าหาญองอาจ เพราะเชี่ยวชาญรอบ
รู้พระไตรปิฎกแตกฉาน ทั้งยังเป็นพระของพระเจ้าแผ่นดิน อันพระองค์ทรงเป็น
อุปัฏฐากอีกด้วย อคติเรกลาภกัมหวัณคุณมากมาย ลูกศิษย์ลูกหามากมาย ชื่อเสียงโด่งดัง
กึกก้องตลอดกรุง

๑) ในปีฉลู นพศก จุลศักราช ๑๑๗๕ ปี ทรงพระมหากรุณาโปรดเกล้าให้
สร้างพระตำหนักใหม่ในวัดมหาธาตุ เพราะทูลกระหม่อมฟ้าพระองค์ใหญ่จะทรงพระ
ผนวชเป็นสามเณรครั้นทรงพระผนวชแล้วเสด็จมาประทับอยู่ พระมหาโตก็ได้เข้าเป็น
พระพี่เลี้ยง และได้เป็นครูสอนอักษรขอม ตลอดจนถึงกรมมูลกัจจายน์ เมื่อสมเด็จพระ
พระสังฆราชมีกิจ พระมหาโตก็ได้อธิบายขยายความแทน เป็นเหตุให้ทรงสนิทคุ้นเคย
กันแต่นั้นมา ๆ

๑) ครั้นทูลกระหม่อมเถรทรงลาสิกขานวัดกลับพระราชวังแล้ว ก็ทรงทำสักการะ
แก่พระมหาโตยิ่งขึ้น พระมหาโตเลยกว้างขวางยิ่งใหญ่อริจักคุณท้าวคุณนางฝ่ายใน ทั้ง
จำนวนายฝ่ายนอกมากมาย บ้านขุนนางก็แยะ เมื่อมีงานต้องนิมนต์พระมหาโตมิได้ขาด

๑ จุลศักราช ๑๑๘๖ ปีวอก จศกวันพุธ เดือน ๘ ขึ้น ๑๒ ค่ำ ทูลกระหม่อม
องค์ใหญ่ทรงผนวชเป็นพระภิกษุ เสด็จขึ้นไปประทับวัดมอราย (เปลี่ยนเป็นวัด
ราชาธิวาส) ภายหลังเสด็จกลับมาประทับ ณ ตำหนักเดิมวัดมหาธาตุ พระมหาโตก็
ได้เป็นผู้บอกธรรมวินัยและพระปริยัติธรรมอีก เป็นเหตุให้ทรงคุ้นเคยกัน มากขึ้น
เพราะมีอธยายคัมภีร์ด้วยกัน ฯ

๑ ในศกนี้ สมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย เสด็จสวรรคต วันพฤหัสบดี
เดือน ๘ แรม ๑๑ ค่ำ ปีวอกจศกจุลศักราช ๑๑๘๖ เสด็จขึ้นเถลิงราชย์ได้ ๑๔ ปี
๑๐ เดือน ศิริพระชนมายุได้ ๕๖ พระพรรษา ฯ

๑ ปีนี้พระมหาโตอายุได้ ๔๕ พรรษา ๒๘ พระชนมายุทูลกระหม่อมได้ ๒๑
พระพรรษา พระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวเสด็จขึ้นเถลิงราชย์เปลี่ยนเป็นรัชกาลที่ ๓ ในปีนี้
วันนั้น ฯ

๑ จุลศักราช ๑๑๘๘ ปีจอ อัฐศก สมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวมีพระ
บรมราชโองการโปรดเกล้าให้เสด็จทูลกระหม่อมพระองค์ใหญ่ ให้ทรงแปลพระ
ปริยัติธรรม ๓ วัน ก็ทรงแปลได้หมด แล้วให้พระมหาโตแปลแก้ว่าคาถาธุเสียบ้าง
ท่านเข้าแปลถวายวันหนึ่ง แปลไปโตสักลานกว่า ผู้กำกับการสอบไล่ถือพดัยศเข้ามา
ท่านก็เลยม้วนหนังสือถวายกราบลาฆ่าข้างนอกพระราชวัง ใครถามว่า "โตแล้วหรือ
ซอรับคุณมหา" ท่านรับคำว่า "โตแล้วจะ" ฯ

๑ ปีฉลูเอกศก จุลศักราช ๑๑๙๑ ปี ทูลกระหม่อมองค์ใหญ่ไม่สำราญ
พระนฤทัยในวัดมหาธาตุ จึงทรงกลับมาประทับ ณ พระตำหนักเดิมวัดมอราย ฯ

๑ ในศกนี้พระมหาโตมีอายุ ๕๔ ปี พรรษา ๓๒ ยังรอรักอยู่วัดมหาธาตุ มีผู้
บอกข่าวว่าโยมผู้หนึ่งอยู่ทางเหนือป่วยหนัก ท่านขีเรือเสาชิงไป พร้อมกับนำเรือส
ไปช่วยเพื่อจะพายอวดโยมของท่าน แต่โยมก็ถึงแก่อนิจกรรมเสียก่อน ท่านก็ทำ
ฌาปนกิจเสร็จเรียบร้อยแล้ว จึงแบ่งทรัพย์สินมรดกของโยมแก่บรรดาญาติและหลาน ๆ
ทั่วกันแล้ว ทิ้งเหลือเป็นเงินทองก็นำมาตั้งอำเภอป่าโมกข์ จังหวัดอ่างทอง ณ ทิวค
ขุนอินทรประมุข ท่านก็เอาทรัพย์สินออกสร้างพระนอนไว้ มีลักษณะงดงามองค์หนึ่ง

ยาวมาก สร้างอยู่หลายปีจึงสำเร็จ ตอนนั้นท่านก็เป็นพระสงฆ์มัจฉิกณเฑาะว์
มีวิถจิตแน่วไปในโลกกุกุตรภูมิ ไม่ฟังชานโอ้อ่า เจียมตัวเจียมตนเทศน์ได้บ้างจ๋ยมมา
สร้างพระนอนนนจนหมด ท่านทำช่อมช่อเจียม ๆ สงบปากเสียงมา ๒๕ ปี ตลอด
รัชสมัยของแผ่นดินพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว ฯ

๑ ครั้นถึงปีกุน ยังเป็นโทษก จุลศักราช ๑๒๑๒ ปี วันพุธขึ้น ๑ ค่ำ เดือนห้า
เวลาค่ำ ๘ ทุ่ม ๕ บาท สมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวเสด็จสวรรคต ศิริพระชนมายุได้ ๖๓ พรรษา
กับ ๑๑ วัน ดำรงอยู่ในราชสมบัติ ๒๕ ปี ๗ เดือน ๒๓ วัน พระมหาโตอายุได้ ๖๔ ปี
๔๒ พรรษา พวกข้าราชการได้ทูลอัญเชิญเสด็จทูลกระหม่อม พระราชาคณะ วัด
บวรนิเวศน์วรวิหาร ให้เสด็จนิวัตออกเกลิงราชย์ พระมหาโตเลยออกธุดงค์หนีหายไป
หลายเดือน ครั้นทรงระลึกได้จึงรับสั่งให้หาตัวมหาโตก็ไม่พบ ก็ทรงกริ้วสั่งขงการ
รับสั่งว่า "ท่านเหาะก็ไม่ได้ดำดินก็ไม่ได้ แหกกำแพงจักรวาฬหนีก็ยังไปไม่ได้" จึง
รับสั่งให้พระญาณโพธิ์ออกติดตามก็ไม่พบ ก็รับสั่งว่า "ฉันจะตามเอง" ครั้นถึง
เดือนเจ็ดปีนั้น มีกระแสรับสั่งถึงเจ้าเมือง ฝ่ายใต้ ฝ่ายเหนือ ตะวันตก ตะวันออก
ทั่วพระราชอาณาจักร จับพระมหาโตส่งมายังเมืองหลวงให้ได้ ให้เจ้าคณะเหนือ กลาง
ใต้ ตก ออก ออกคั้นหามหาโต เลยสนุกกันใหญ่ทั้งฝ่ายพุทธจักร อาณาจักร แม้จะมี
ท้องตรารับสั่งเร่งรัดอย่างไรก็ยังเจียมอยู่ เจ้าเมือง เจ้าหมู่ฝ่ายพระร่วมใจกันจับ
พระอากันตูกะทูกองกัส่งยังศาลากลาง กราวนพระมหาโตลองวิชาเปลี่ยนหน้า ทำให้
คนรู้จักกลับจำไม่ได้เห็นเป็นพระองค์อื่นปล่อยท่านไปก็มี (อากมชนิดนี้ พระอาจารย์เจ้า
เรียกว่านารายณ์แปลงรูป) ต่อมาท่านพิจารณาเห็นว่านายท่าน นายกำบล เจ้าเมือง
กรรมการ จับพระไปอดเข้าบ้าง เพลบ้าง ตากแดดตากฝนได้รับความลำบาก ทำทุกข์
ท่ายากแก่พระสงฆ์คงไม่คั้นแน่ จึงแสดงตนให้ท่านนั้นบ้านไผ่รู้จัก จึงส่งตัวมายังศาลากลาง
เจ้าเมืองมีใบบอกมายังกระทรวงธรรมการ ๆ บอกส่งไปวัดโพธิ์เชตุพน ฯ พระญาณโพธิ์
ขึ้นไปตุตว์ก็จำได้ แล้วคุมตัวลงมาเฝ้า ณ พระที่นั่งอมรินทรรทามกลางขุนนางข้าราชการ
ครั้นเห็นพระญาณโพธิ์นำมหาโตเข้าเฝ้า จึงมีพระคำรัสว่า "เป็นสมัยของฉันปกครอง

แผ่นดินท่านต้องช่วยฉันพุงพระบวรพุทธศาสนาด้วยกัน” แล้วมีพระบรมราชโองการให้กรมสังฆการีวางฎีกาตั้งพระราชาคณะตามธรรมเนียมตั้งพระราชาคณะพระมหาโตก็เข้าไปตามฎีกาฉันมนต์ จึงทรงถวายสัญญาบัตรตาลิปัต แฉกหักทองขวาง ค้ำวงาเป็นพระราชาคณะที่พระธรรมกิตติเจ้าอาวาสวัดระฆังโฆสิตาราม มีฐานานุกรม ๓ องค์ มนิตยภัตเดือนละ ๕ ตำลึง ๑ บาท ทังค่าข้าวสาร เมื่อออกจากพระบรมราชวังแล้ว ท่านแบกพัดไปเองถึงบางขุนพรหมและบางลำภูบอกสาพวกสัปบุรุษที่เคยนับถือ มีเสมียนตราดวงและพระยาโหราธิบดีเก่า และผู้นอกมาก แล้วท่านก็กลับมาวัดมหาธาตุลาพระสงฆ์ทั้งปวง ลงเรือกราบสี่ที่ใต้รับพระราชทานมาแต่พระพุทธเลิศหล้าข้ามไปกับเด็กข้างผู้เป็นหลาน ท่านถือบาตรผ้าไตรและบริวาร ไปบอกพระวัตรระฆังว่า “จ้าวชีวิต ทรงตั้งฉันเป็นทพระธรรมกิตติมาเฝ้าวัตรระฆังวันนี้จะเปิดประตูโบสถ์รับฉันเถอะจะ ฉันจะต้องเข้าจำวัดเฝ้าโบสถ์ จะเฝ้าจัดตามพระราชโองการรับสั่งจะ” ท่านแบกตาลิปัตพัดแฉก สพายตุ้งยามสัญญาบัตร ไปเก็บ ๆ กัง ๆ พระรุ่งพระรังพวกพระนิกขาบชั้นจะช่วยท่านถือ เจ้าคุณธรรมกิตติก็ไม่ยอม พระเลยสนุกตามมงคกันแน่น แหกกันเป็นพรวนเข้าไปแน่นในโบสถ์ บางองค์ก็จัดโน่นท่าน ต้มน้ำบาง ตกน้ำถวายบ้าง ตะบันหมากบ้าง กิตติศัพท์เกรี้ยวกราวตลอดกรุง คนนั้นก็มาเยี่ยม คนนั้นก็มาดูแลอมใสในจรรยาบ้าง เลื่อมใสในยศศักดิ์บ้าง ท่านทำขบขันมากตลกสนุกเป็นมหรสพโรงใหญ่ทีเดียว บางคนชอบหยอกก็เอาไปแทงหยอย ชล่งเข้าทุก ๆ วันคนก็ยังเอาไปแทงหยอยถูกกันมากรายยังชน เลยไม่ขาดคนไปมาหาสู่ บางคนก็ว่าท่านบ้า บางคนก็ตอบว่า “เมื่อขรวโตบ้า พวกนี้นิยมชมว่าขรวโตเป็นคนดี ยามนขรวโตเป็นคนดี พูดกันบนอุ้อว่าขรวโตบ้า” บางวันเขานิมนต์ไปเทศน์ เมื่อจบท่านบอกว่า “เอว พังกู๋” บ้าง บางวันก็บอกว่า “เอว กังสือ” บางวันก็บอกว่า “เอว หุนหัน” เล่ากันต่อ ๆ มาว่าท่านเทศน์ไม่เว้นแต่ละวัน ครึ่งหนึ่ง ท่วงเจ้าพ้ามหาสมาคมหมั้นบ้าราบปรบักษมีเทศน์ ไตรมาส ๓ วันยก พระพิมลธรรม (อัน) ถวายเทศน์พระธรรมกิตติเป็นผู้รับสัพพี พระพิมลธรรมถวายเทศน์เรื่องปฐม สมโพธิ ปริเฉทลักษณะปริวัตร ความว่า “กาลเทวินทร์ตาบสร้องให้ เสียใจว่า คนจะตายไปก่อนไม่ทันเห็นพระสิทธาตถ์ตรัสรู้

เป็นพระพุทธเจ้า ข้าจะต้องไปเกิดในอสัญญาเสียอีกเพราะผลของอรุณสมบัติ เนวะ
 สัจญานาสัจญายะตะนะธมานในปัจจุบันชาติ” วันที่ ๓ ก็มาถวายอีก พระธรรมกิติ (โต)
 ก็ไปรับสัพพอก เจ้าพ้ามหามาลาฯ ทรงรับสั่งถามพระพิมลธรรมว่า “พระคุณเจ้าฉาน
 โลกียนไฉนว่าเสื่อมได้ไม่ใช่หรือ” พระพิมลธรรมรับว่า “ถวายพระพร เสื่อมได้”
 ทรงรับสั่งรูกอีกว่า “เสื่อมก็ไฉน ทำไมกาลเทวินทร์ไม่ทำให้เสื่อมเสียก่อน บ้าเพญแต่
 กามาจรณาณถึงตายก่อนสิทธาตถ ก็พอไปเกิดอยู่ในรูปพรหม หรือฉกามาจรชนใด
 ชนหนึ่งก็พอจะได้ เหตุใดไม่ทำญาณของตนให้เสื่อม ต้องมานั่งร้องไห้เสียน้ำตา
 อยู่ทำไม” คราวนี้พระพิมลออน্তু ไม่สามารถแก้ไขออกให้แจ้งได้ ส่วนพระธรรมกิติ
 (โต) เป็นพระรับสัพพ เห็นพระพิมลธรรมเฉยไม่เฉลยข้อปัญหานี้ จึงออกเสียงเรอทั้ง
 “เออ” แล้วบ่นว่า “เราหนอช่างกระไรว้ครึ่งอยู่ใกล้ ๆ ตรงวังข้ามฟาก เหตุใดจึง
 ไม่ข้ามฟาก ต้องมาผืนร่างกาย ทนลำบากจนคึกคิน ๒ วัน ๓ คินคิงนแล้วทานกนงนง
 สมเด็จพระเจ้าพ้ามหามาลาฯ ก็ทรงจุกเทียน พระพิมลธรรมกชนถวายเทศน์จนจบ ลง
 ธรรมาสนแล้ว สมเด็จพระเจ้าพ้ามหามาลาฯ ก็ประเคนเครื่องไทยธรรม พระพิมลธรรม
 ยะดาพระธรรมกิติรับสัพพ พระพิมลธรรม ถวายพระพรลา เมื่อถึงกำหนดเทศน์ออก
 พระธรรมกิติก็ได้รับฎีกาก่อนเบนลายพระหัตถ์ของสมเด็จพระเจ้าพ้ามหามาลาฯ นิมนต์เทศน์
 ต่อจากพระพิมลธรรมท่านเต็มใจรับและบอกมหาดเล็กให้ไปกราบทูลให้ทรงทราบ ฯ

๑ ครั้นวัน ๗ ค่ำเวลา ๒ ทุ่ม พระธรรมกิติก็ไปถึงท้องพระโรงสมเด็จพระเจ้าพ้าม
 มหามาลาฯ เสด็จออกทรงเคารพแล้วปราศรัยแล้วจุกเทียน พระธรรมกิตตชนธรรมาสน์
 ถวายศีล ถวายศักราช ถวายพระพร แล้วจึงเทศน์คาถาที่ผูกชนว่า

วิมลธมฺมสุส ฯลฯ กสฺมาโส วิโสจตฺต

อธิบายความว่า “มหาบพิตรเจ้า มีพระปจฺณาแก่เจ้าคุณพระพิมลธรรมว่า เหตุใดในกาล
 เทวินทร์จึงร้องไห้ ควรทำญาณของตนให้เสื่อม ดีกว่านั่งร้องไห้” ตงน ขอนอาตมาภาพ
 ผู้มีสติปัญญาทราวมหากได้รับพระอภัยโทษ โปรดอนุญาตให้แสดงต่อข้อปจฺณา อาตมา
 จำต้องแก้ต่างเจ้าคุณพระพิมลธรรม ถึงแม้ข้อความตามพระบาลีที่มีมาในพระปุกกถ
 บัญญัติ มีอรรถกถาฎีกา แก้ไว้พร้อมตามพระกัมภีร์ว่า

กุปุณโม อกุปุณโม

ท่านแสดงตามคัมภีร์เสียพากันหนึ่ง ว่าด้วยอาณาโลกีย์ เสื่อมได้ในคนที่ควรเสื่อม ไม่
 เสื่อมได้ในคนที่ไม่ควรเสื่อม ฉะนั้นก็เสื่อมไม่ได้ตามบาป แล้วอธิบายคำว่า ธรรมชา
 ณาโลกีย์เสื่อมได้เร็วก็จริงอยู่ แต่บุคคลผู้เป็นเจ้าของผู้ใดนั้นมี ความ กระทบต่อ
 เหตุการณ์ อารมณ์ที่เกิดขึ้นในใจเป็นของใหม่ ของเก่าของอาลัย สละทอดทิ้งเสียไม่ได้
 เพราะเคยเสวยสุขคุ้นเคยกันมานานของเก่าคือฉันท ทศนาอาลัยสงบอารมณ์ ก็เห็นมีคุณค่า
 อยู่ของใหม่ตามข่าวบอกเล่ากันต่อมา และคนที่ควรเชื่อให้ชัดเจนอย่างถนัดว่า ของใหม่
 ก็อย่างนั้น ๆ แต่อาลัยของเก่ามาก จึงทิ้งไม่ได้ ทำไปไม่ได้ จะยึดสองฝ่ายก็ไม่ได้
 เพราะของใหม่ไม่คุ้นกัน ไม่เคยเห็นใจกัน พระอัครมโหฬารเสวยตายของรักก็มีเสวยตาย
 ของใหม่ ก็อรุณว่าพระสิทธาทถจะตรัสเป็นพระพุทธเจ้าก็มี แต่แก่เสียใจว่าจะตายไป
 เสียก่อนและเห็นว่าพรหมโลกอยู่ในเงอ้อมมือแน่นอน แต่คุณของการพบพระพุทธเจ้าใน
 จะทำประโยชน์สุขสมบัติอะไร กาลเทวินทรยังไม่รู้ จึงไม่อาจทำฉันทให้เสื่อม ทั้งเป็น
 บุคคลที่เป็นอุปุชธรรมยังไม่เป็นคนที่ควรเสื่อมจากคุณธรรมที่ตนได้ตนถึงด้วย เปรียบ
 เหมือนคนที่ป่วยไข้อยู่ จะกระทำกระปรี้กระเปร่าแข็งแรงก็ยาก ก็น้ำ ก็น้ำ อร่อย
 อย่างคนธรรมดาดีดนั้นไม่ได้ คนที่คิดผิดพรรณผลพอง จะมารยาทำป่วยไข้ จะนั่ง
 ห่มผ้าคลุมกรอมซอมช้อพุดกระรอกกระแร้ เป็นคนไข้ก็ทำไม่ได้ ทำให้คนอื่นแลเห็น
 รู้เห็นว่า คนที่ทาบปนใช้นั้น เป็นมารยาไข้ไม่จริง คนในเห็นคนนอกเป็นสุขสบาย
 ก็ออกมาเป็นคนนอกไม่ได้ เหตุอาลัยความคุ้นเคยข้างในอยู่มาก คนนอกเห็นคนใน
 นวนาฏน่านวลผ่องใสด้วยผ้าห่ม แต่ไม่อาจเป็นคนในกับเขา เพราะเป็นห่วง
 อาลัยของข้างนอก จะไปเที่ยวชวกรานั้นได้ แต่จะไปอยู่ที่เดียวไม่ได้ เพราะไม่ไว้วางใจ
 ว่าเหตุการณ์ข้างในจะดีหรือเลวยังไม่แน่ใจ เป็นแต่กระหายอยู่เท่านั้น คนที่มีความ
 สุขสบายอยู่ด้วยเพศบวชมาช้านาน แต่แลเห็นคนที่ไม่บวชเที่ยวเตร่กินนอน ดู ฟัง
 เล่นหัวสบาย ไม่มีเครื่องขัดกันอะไร บางคราวชาววัดบางคนเห็นดีแต่ไม่อาจออกไป
 เพราะถ้าออกไปไม่เหมือนเช่นเขาหรือเลวทรามกว่าเขา จะทุกข์ตรมระบมทวิมาก จะ

เคื่อดร่อนยิ่งใหญ่มาก ก็เป็นแต่หนักสนุกแต่ไม่ออกไปทำอย่างเขา เพราะอาศัยใน
 ความสุขในการบวชค้ำใจอยู่ออกไปไม่ได้ เป็นแต่ทำเอะอะฮึกฮักไปตามเพลง คนที่
 ยังไม่เคยบวชนั้น เห็นว่าผู้บวชสบายไม่ต้องกังวลอะไร กินแล้วก็นอน นอนแล้วก็เที่ยว
 ตามสบาย ไม่ต้องเหงอไหลไคลย้อย ไม่ต้องแสวงหาอาหาร มีคนเลี้ยงคนเชิญนำสบาย
 คนที่ไม่บวชคิดเห็นก็ไปเพื่อ ๆ เท่านั้น แต่ไม่กล้าหันเข้ามาบวช เหตุว่ากามคุณทั้งห้า
 เห็นยวรงนาใจไว้ สละมาเอาอย่างผู้บวชไม่ได้ เลยนั่งดูกันไปดูกันมา เพราะยังไม่
 ถึงคราวจะบวช หรือยังไม่ถึงคราวจะสึก ก็ยังสึกและยังบวชไม่ได้นั่นเอง ซ้ออุปมา
 ทงหลายตั้งถวายวิสขนามาน ก็อุปมาเปรียบเทียบด้วยฉนวนทั้ง ๕ ประการ ที่เป็นธรรม
 เสื่อมไฉนเร็ว ตั้งไฉนเร็วก็จริง แต่ยังไม่ถึงคราวเสื่อม ก็ยังเสื่อมไม่ได้ กาลเทวินทร์ตามส
 ก็เปรียบตั้งชาววัด ชาวบ้าน ชาวนอก ชาวใน ต่างเห็นของกันและกัน ไม่อาจแสวง
 ให้ฉนวนเสื่อม ที่ทรงแสร้งให้เห็น อาตมาภาพเข้าใจว่า แสร้งให้เสียตายชั้นนี้ เพราะ
 แกล้วโดยอันยังไม่รู้เท่าทันชั้นนี้ว่า มันเป็นสภาพแปรปรวนแตกดับเป็นธรรมดา ของ
 มันเอง แต่เวลานั้นโลกยึดถือชั้นนี้มาช้านาน ที่กาลเทวินทร์เจริญรูปฉนวนจนสำเร็จ
 ก็เพราะศึกษาศาสนาชั้นนี้เพื่อมิให้ชั้นนี้พลันแตกสลายทำลาย จึงพยายามมาได้สำเร็จความ
 ปรรารถนา และเสียตายหน้าตา ถ้าชีวิตของแกอยู่มาอีก ๓๖ ปี แกจะได้เข้าบรรจบ
 ประสพคุยกับหมู่พุทธบริษัท และหมู่พระประยูรญาติ และหมู่พุทธมามกะผู้นับถือ แกจะ
 พलयมชอยยกตัวเป็นครูอย่างคึกว่าที่แล้วมา แต่พระอรรคกถาจารย์ ท่านไม่ว่าอย่างขรัวโต
 เห็นท่านว่าเพียงว่ากาลเทวินทร์เสียใจว่าจะตายเสียก่อนเท่านั้น ไม่ทันพระสิทธาตต์เป็น
 พระพุทธเจ้าเท่านั้น ฯ

๑ เรื่องเทศน์ถวายและเจตสยพระปัญหาถวายสมเด็จพระเจ้าพ้ามหามาลา กรมหมื่น
 บำราบปรบักษ์ ตามที่เรียบเรียงไว้นี้ ได้ฟังมาจากสำนักพระปริชาเฉลิม (แก้ว) เจ้าคุณ
 พระปริชาเฉลิม (แก้ว) ได้ฟังมาจากเจ้าคุณปริชาเฉลิม (เกษ) พระปริชาเฉลิม (เกษ)
 เป็นเปรียญ ๖ ประโยค อยู่วัดอรุณราชวรารามได้เป็นพระรับสัพพี จึงได้ยินเทศนา
 ถวายของเจ้าคุณธรรมกิตติ (โต) ภายหลังเลื่อนขึ้นเป็นสมเด็จพระพุฒาจารย์ (โต) ฯ

๑. ต่อแต่นั้นมาท่านก็มีชื่อเสียงในทางเทศน์ ตัดทอนธรรมะให้ผู้ฟังเข้าใจง่าย ไม่ต้องเสียเวลาไตร่ตรองสำนวน เพราะเทศน์อย่างคำไทยตรง ๆ จะเอาข้อธรรมอะไร แสดงก็ง่ายต่อผู้ฟังตั้งประสงค์ อย่างที่ถวายในวังสมเด็จพระเจ้าฟ้ามหามาลา ผู้ฟังชมว่าดี เกิดโอชะในธรรมสวนะได้ง่าย โลกนิยมเทศน์อย่างนี้มาก พระธรรมกิตติแสดงธรรม ความภาษาชาวบ้าน ถือเอาความเข้าใจของผู้ฟังเป็นเกณฑ์ไม่ต้องร้อยกรอง ฯ

๑. ครั้นถึงบิณฑกต กุศลศักราช ๑๒๒๖ ปี ได้ถูกนิมนต์เทศน์หน้าพระที่นั่ง พอเข้าไปถึงพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวก็เสด็จออก จึงปราศรัยสัพยอก "ว่าเงเจ้าคุณ เขาพากันชมว่าเทศน์ดีนัก วันนนี้คงลองดู" พระธรรมกิตติ (โต) ถวายพระพรว่า "ผู้ที่ไม่มีความรู้เหตุผลในธรรม ครั้นเขาฟังรู้ เขาก็ชมว่าดี ขอถวายพระพร พระองค์ทรงพระสรวล แล้วทรงถามว่า "ไต่ย็นข้าวเขาว่เงเจ้าคุณบอกห่วยเขาถูกกันจริงหรือ" ทูลว่า "ขอถวายพระพร อาตมาภาจะขอแถลงแจ้งคำให้การแก่พระราชกระทุ้โดยสังจัว่า ตั้งแต่อาตมาภาพไต่อุปสมบทมา ไม่เคยออกจาวว่าห่วยจะออก ค กวางเหมงตรง ๆ เหมือนตั้งบอก ค กวางเหมงแต่สมเด็จพระบรมพิทร์พระราชสมภารเจ้าอย่างวันนนี้ ไม่ได้เคยบอกแก่ใครเลย" ไต่ทรงฟังแล้วพระสรวลอีกแล้วทรงจุกเทียน พระธรรมกิตติจับตาลบ้ตแจกขณธรรมมาสน เมื่ออาราธนาแล้ว ก็ถวายศีลแล้วถวายศักราช พอถึงบิณฑกทานภยา "ฉศก ฉศก ฉศก ฉศก" สมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวกำลังทรงพระอักษรอยู่ ไต่ทรงฟังบิณฑกฉศก ย่า ๆ อยู่นาน ก็เงยพระพลวขนพนมหัตถ์รับว่าถูกแล้วชอบแล้ว เจ้าคุณ" แต่กาลก่อนทลวงมาแล้ว เต็มเลข ๖ ทายศักราช เขียนและอ่านข้อ ๆ มาว่า "ฉศก" นนไม่ถูก แล้วรับส่งกรมราชเลขาให้ตราพระราชบัญญัติ ออกประกาศเป็นใบปลิวให้รู้ทั่วกันทั่วพระราชอาณาจกรว่า ตั้งแต่บิณฑก ฉศก เหมือนศกนมเลข ๖ เป็นเศษท้าย ไม่ให้เขียนและอ่านว่า ฉศก อย่าเขียนตัว อ เคียงไม่ให้เขียนไม้โท (๖) ลงไปเป็นอันขาด ให้เขียน ฉ เฉย ๆ ก็พอ ถ้าเขียนและอ่านว่า ฉศก อีก จะต้องว่าผู้นนผิดและผ่าน" กรมราชเลขา ก็บันทึกและออกประกาศให้ทราบทั่วกัน และนิมนต์ท่านเทศน์ต่อไป ฯ

๑. พระธรรมกิตติก็ตั้งกรมบอกศักราชต่อจันจบ ถวายพรแล้วเดินเสด็จาธัญเนียบ-บพ อนมมาในพราหมณเสงยุกตนิกายปาฎีกวรรคเน แปลถวายว่ายังมีพราหมณผู้หนึ่ง

แก่งคิดว่า "สมณ โคทม อุตฺตมิกฺขวา อิมํ ปณฺหํ ปุจฺจามิ อหิ กุจะเข้าไปหาพระ
สมณะโคทมแล้ว กุจะถามปัญหาแก่เจ้าสมณะโคทมผู้สักท่น้อย "สัสสนฺหาตฺวา ปารุปนํ
นินฺวาเสตฺวา กามโตนิกฺขมิตฺวา เขตฺวาน มหาวิหารวณฺโฆ อคฺมาสิ" แปลว่า โส
พฺราหมโณ พฺราหมณฺผู้นน กิจฉนฺแล้ว แก่งลงอาบน้ำ ดำเกล้า โสพฺเภ ในห้วย
แล้วแก่ออกจากบ้านแก แก่งหน้าตรงไป พระเชตะวันมหาวิหาร ถึงแล้วแก่งตั้ง
ข้อถามขึ้นต้น แก่งเรียกกระทู้ให้รู้ตัวชกก่อนว่า "โก โคทม นินฺเนพระโคทม" ฯ

๑ ครนท่นว่ามาถึงคำว่า "นินฺเนพระโคทม" เท่านั้นแล้ว ก็กล่าววว่า คำถามของ
พฺราหมณฺและคำเฉลยของ พระผู้มี พระภาคเจ้านน มอยู่เป็น ประการใด สมเด็จพระ
บรมบพิตรเจ้าไค้ทรงตรวจตราตรองแล้ว ก็ไค้ทรงทราบแล้วทุกประการ จึงรับ
ประทานวิสขชนามา ก็สมควรแก่เวลาแต่เพียงน เอว ก็มก้วยประการดังนี้ ขอถวาย
พระพร" ฯ

๑ พอยดาสัพพีแล้ว ก็ทรงพระสรวลคบพระหัตถ์ว่าเทศน์แก่ง จึงพวกพฺราหมณฺ
ที่เขาถือตัวว่าเขารู้มากเขาแก่มาก เขาไม่ไค้รยอมค้ำรพพระเจ้านกเขามาคูย ๆ ตาม พอ
แก้วภาณู ค่อนาน ๆ เขาก็เชื่อในธรรม เขาก็สำเร็จเป็นพระโสดา ที่ความค้ำรทของ
พฺราหมณฺผู้เจ้าทฎฐูทงหลาย เขาวางโศทุกคน เขาคุณแปล อหิ กุว่านน ชอบแท้ทาง
ความค้ำจริง ๆ รางวัล ก็ไค้รับพระราชทานรางวัล ๑๖ บาท เต็มทองกันท ๒๐ บาท
รวมเป็น ๓๖ บาท" ฯ

(เรื่อง ฉศก เรื่องถวายเทศน์อย่างที่เรียงมานั้น พระปรีชาเฉลิมแก้วเคยเล่าให้ฟัง
เป็นพนจามอยู่บ้าง ซึ่งไค้สืบถามพระธรรมดวรวรอกทานกรับ ว่าจริงแท้เทศน์ว่า
อย่างไรนั้นลิมไป พระธรรมดวรวรว่า แต่ความค้ำคของพฺราหมณฺใช้ค้ำว่ากุกนยงจำไค้
เจ้าคุณธรรมดวรวรเลยบอกต่อไปว่า วันทถวายเทศน์ถวายฉศกกัน และถวาย ค กวางเหม็ง
ไว้ก่อนชนเทศน์นนวน วันนนั้นหวยจำเพาะออก ค กวางเหม็งจริงอย่างที่ท่านแก้วพระราช
กระทำว ไม่เคยบอกตัวตรง ๆ กับใคร ๆ เหมือนดังบอกสมเด็จพระบรมบพิตรวันน

๑ ครนถึงเดือน ๑๑ ชน ๑๔ ก็า บิขวกศกนเอง ทรงพระมหากรุณาโปรด
เลื่อนสมณศักดิ์พระธรรมกิตติ (โค) ขึ้นเป็นพระเทพกวีราชาคณะผู้ใหญ่ในตำแหน่งสูง
มุนิตยภทร ๒๔ บาท ค่าเข้า ๑ บาท ฯ

สั้นข้อความในประวัติที่เจ้าของท่านเขียนไว้ในฉากที่ ๕ ในฝาผนังโบสถ์วัด
อินทรวินัย ที่โตกคึกวิจารณ์ อนุมาณแสวงหาเหตุผล ต้นปลายตรวจราชประวัติ และ
ราชพงษาวิจารณ์ ประกอบกับรูปภาพในฉากนี้ ก็สั้นข้อความในเพียงนี้

ในประวัติของสมเด็จพระเจ้าโต ท่านให้ช่างเขียน ๆ วัดระฆัง เขียนรูปบ้านพระยา-
โหรา รูปเสมียนตราดกว้าง รูปสมเด็จพระสังฆราช (นาค) รูปพระเทพกระวี (โต) รูป
วัดอินทรวินัย รูปวัดกัลยาณมิตร รูปเด็กแบกคัมภีร์ ในงานฉลองวัดทั้ง ๒ และรูป
ป่าพระพุทธบาท รูปป่าพระฉาย รูปพระอาจารย์เสม รูปพระอาจารย์รุกขมูล รูป
เมืองเขมร รูปสู้เสื่อที่ทางไปเมืองเขมร รูปจ้าวเขมร ตั้งแต่ฉากที่ ๑ ถึงฉากที่
๑๓—๑๔ จะได้สั้นนิฐานเป็นเรื่องคงต่อไปนี้

๑ ครั้นออกพรรษาในปีชวคศกนั้นแล้ว พระเทพกระวี (โต) จึงลงมาจัดการ
กวาดล้างกุฏิใหญ่ ๕ ห้อง ช่างคลองคูวัดระฆังช่างโต แล้วบอกบุญแก่บรรดาผู้ที่มา
สนนิบาต ให้ช่วยการทำบุญชนกุฏิ โตก็เลยส่งขอมลงสวนมนต์ทั้งวัดทุกกุฏิ นั้น คำว่านั้น
มีมหรสพฉลองผู้ศรัทธาบันดื้อลือไปถึงไหน ก็ได้มาช่วยงานถึงนั้น บรรดาผู้ที่มา
ต่างก็หาเลี้ยงกันเอง งานที่ทำการนั้นเป็นงานใหญ่มาก เลี้ยงพระถึง ๕๐๐ องค์ ผู้
คนต่างนำสำหรับถวายทานมาถวายพระเทพกระวีแน่นวัดแน่นวา ครั้นการ
เลี้ยงพระเลี้ยงคนสำเร็จเรียบร้อยแล้ว ท่านส่งแจกจ่ายตักผูกขอมอกคนละเส้น แล้วท่าน
บอกวาตักก็จะ ล่องคูจะตามประสงค์ ฯ

๒ ครั้นพระเทพกระวี (โต) ขึ้นอยู่บนกุฏิ ๕ ห้องแล้ว ผู้คนก็มาละเลาะละลุม
เพื่อจับหอยทุกวัน ครั้นนั้นพระยาโหราธิบดี ทำบุญฉลองสัญญาบัตร พระเทพกระวี
ก็ได้ไปสวนมนต์ ไปนั้น ครั้นพระยาโหราธิบดี และเสมียนตราดกว้าง ปฏิสังขรณ์วัด
บางขุนพรหม (วัดอินทรวินัย) สมเด็จพระสังฆราช (นาค) พระเทพกระวีก็ได้ไป
เทศน์ไปนั้นการฉลองวัด เมื่อท่านพระยานิกรบดินทร์ สร้างวัดกัลยาณมิตรแล้วก็มี
ฉลอง สมเด็จพระสังฆราช (นาค) พระเทพกระวี (โต) ก็ได้ไปเทศน์ไปนั้น คราว
พระยานิกรบดินทร์ สร้างโบสถ์วัดเกตุไชโย พระเทพกระวี (โต) ก็ได้ไปเป็นแม่งาน
ฉลองโบสถ์ มีการมหรสพใหญ่โตตามภาษาชาวบ้านนอกอำเภอไชโยนั้น มีพระสงฆ์
ผู้ใหญ่ในกรุงเทพได้ขึ้นไปช่วยงานฉลองโบสถ์วัดเกตุไชโยนั้นมากท่านด้วยกัน ฯ

๑) กรีนกาลล่วงมาสมเด็จพระวันรัตวาทมาหาชาติ ถึงมรณภาพแล้ว สมเด็จพระวันรัต เช่ง วัดอรุณเป็นเจ้าคณะกลาง ครองนบนพระอันดับในวัตรระฆังทะเลาะกัน และฝ่ายหนึ่งได้ตีฝ่ายหนึ่งศีรษะแตก ฝ่ายศีรษะแตกได้เข้าฟ้องพระเทพกระวีเจ้าอาวาส ๆ กษัตริย์เห็นว่าคุณก็เขาก่อน พระองค์หัวแตกเถียงว่าผมไม่ได้ทำอะไร องค์นั้นตักกระผมพระเทพกระวีว่า ก็เชอิตเขาก่อน เขากตองตเชอมาบ้าง พระก็เถียงว่าเจ้าคุณเห็นหรือพระเทพกระวีเถียงว่า ถึงนั้นไม่ได้เห็นก็จริง แต่ฉันรู้อยู่แล้วว่าคุณก็เขาก่อน คุณอย่าเถียงนั้นเลย พระองค์ศีรษะแตกเสียใจมาก จึงได้อุทิศสาคูเดินลงไปวัดอรุณ เข้าอุทธรณ์ต่อสมเด็จพระวันรัต (เช่ง) เจ้าคณะกลาง ฯ

๑) ส่วนสมเด็จพระวันรัต (เช่ง) จึงเรียกตัวพระเทพกระวี (โต) ไปชำระตามคำอุทธรณ์ พระเทพกระวี (โต) ก็ได้คำอุทธรณ์และตอบสมเด็จพระวันรัตว่า ผมรู้สึกว่าคุณเขาก่อน เจ้าคุณได้รู้แต่ว่าเห็นเขาหัวแตกเท่านั้น ไม่รู้ถึงเหตุในกาลเดิมมูลกรณี ผมรู้สึกว่าคุณเองก่อนได้ตีคุณเองก่อนก่อน แต่เขาบ่นก่อนจะรู้สึกตัว เขามามัวแต่ถอหัวหัวเขาจึงแตก ฯ

๑) สมเด็จพระวันรัต (เช่ง) ฟัง ๆ ก็นึกแปลก แยกวันฉีกก็ไม่ออก กลับจะเป็นคนตอเอาแต่คำบอก จึงย้อนถามว่า เจ้าคุณเห็นอย่างไรจึงรู้ได้ว่า พระองค์นั้นตักกระผม พระองค์นั้นก่อน แจงให้ฉนั้นฟังสักหน่อยให้แลเห็นบ้าง จะได้ช่วยกันระงับอธิกรณ์ ฯ

๑) พระเทพกระวีว่า พระเดชพระคุณจะมีวิจารณ์ยกชนพิจารณาแล้ว กระผมก็เต็มใจอ้างอิงพยานถวาย พระวันรัตว่า เอาเถอะผมจะตั้งใจฟังเจ้าคุณเซพยานอ้างอิงมา พระเทพกระวีจึงว่า ผมทราบตามพุทธฎีกา บอกให้ผมทราบว่า นหิเวรานวิรูปสัมมัตติ ว่าเวรต่อเวรย่อมเป็นเวรกันรู้ไป ถ้าจะระงับเวรเสียด้วยไม่ตอบเวรเวรย่อมระงับ นี้แหละพระพุทธเจ้าบอกผมเป็นพยานกระผมว่าเวรต่อเวร มันจึงทำกันได้ ผมเห็นตามคำพระพุทธเจ้าบอกผมเท่านั้น ผมจึงวิจารณ์พิจารณาแล้วกล่าวได้ว่า

คุณก็เขาก่อน ฯ

๑ สมเด็จพระวันรัต (เซ่ง) ชักงงใหญ่ จะเถียงก็ไม่ขึ้น เพราะท่านอ้างพุทธภาษิตจึงล้มเข้าหาพระเทพกระวี (โต) ว่า ถ้ากระนั้นเจ้าคุณต้องระงับอธิการณเรื่องนั้นว่าใครเป็นผู้ผิด ผู้ถูก โทษจะตกกับผู้ใด แล้วแต่เจ้าคุณจะตัดสินเถิด พระเทพกระวีมัตถ์คำพระวันรัตว่าพระเดชพระคุณอนุญัตติกามใจผม ผมจะชี้ โทษ ชักคุณให้ยินยอมพร้อมใจกันทั้งคู่ความทั้งผู้พิพากษาให้อธิการณระงับได้ ให้เวรระงับด้วย สมเด็จพระวันรัตก็อนุญาต ฯ

๑ พระเทพกระวี (โต) ก็ประเล้าประโลมให้น้ำวกล้ำวธัมมิกดาพรรณเอาอันสงฆ์ของผู้ระงับเวร พรรณาโทษของผู้ก่อเวรให้ โจทย์จำเลยสลตจิต คิดเห็นบาปบุญคุณโทษปราโมทย์เขาหากัน ท่านจึงแก้ข้อผ้าไตรออกกับเงินอีกสามตำลึง ทำขวัญองค์ทศศีระระแตกแยกบทชเป็นสามสถาน ผู้ติดอบเอาเป็นหมตเวรจักไม่ตีใครต่อไป ถ้าขึ้นไปตีใครอีกจะลงโทษว่าเป็นผู้ก่อเวรผิดต่อพระบวรพุทธศาสนา มีโทษหนักฐานละเมิด ฯ

๑ ผู้ที่ถูกตีก็ระงับใจไม่อาฆวน ไม่มุ่งร้ายต่อก่อเวรอีก ถ้าขึ้นคดีในใจทำหน้าไหว้หลังหลอกเอาฉนั้นเป็นผู้ปกครอง หรือขึ้นฟ้องร้องกันต่อไป ว่าฉนั้นเอนเอียงไม่เที่ยงธรรมแล้ว จะต้องโทษฐานบังอาจหาโทษผู้ใหญ่ โดยหาความผิดมิได้ ทั้งจะเป็นเสียหนามต่อพระบวรพุทธศาสนา เป็นโทษใหญ่รอนถึงรัฐบาล จะต้องลงอาญาตามระเบียบเมือง ฯ

๑ ฝ่ายฉนั้นเป็นคนผิดเอาแต่ธุระอื่น ไม่สอคล้องดูแลลูกวัด ไม่คอยชี้แจงสั่งสอนอันเกวาสัก สัทธงวิหาริก ให้รู้ธรรมรู้วินัย จึงลงโทษตามพระวินัยว่าไม่ควรยอมเป็นโทษแท้ ขอคัดเรื่องนี้จะเลิกระงับไปตามวินัย พระเถาที่หนึ่งฟังทงมหาบาเรียนและพระอนคัมพระคู่ความ ก็สาธุการเห็นดีพร้อมกันอย่างยิ่งใจ พระวันรัต (เซ่ง) ก็เห็นดีสงบเรื่องลงเท่านั้น ฯ

๑ ครองหนงพระวตระมงเตนคำทำทายกันชนอกคู่ พระเทพกระวี (โต) ท่านเอกเนกนงอยู่นอกกุฎท่าน ท่านแลเห็นเข้า ทั้งไต่ยนพระทะเลาะกันด้วย จึงลุกเข้าไปในกุฎ จักตอกไม้รูปเทียนใส่พานรีบเดินเข้าไปในระหว่างวิภาท ชุดองคั่งลงนั่งคุกเข่า

ไปถวายดอกไม้รูปเทียนพระคู่^๕นั้นแล้วอ่อนวอนวอนฝากตัวว่า พ่อเจ้าประคุณ พ่อจังกึม
ฉันทวย ฉันทฝากตัวกับพ่อทวย ฉันทเห็นจริงแล้วว่า พ่อเก่งเหลือเกิน เก่งพอได้
เก่งแท้แท้ พ่อเจ้าประคุณ ลูกฝากตัวทวย เลยพระคู่^๕นั้นเล็กทะเลาะกัน มาคุกเข้ากราบ
พระเทพกระวี^๖ๆ ก็คุกเข้ากราบตอบพระ กราบกันอยู่นั้น หมอบกันอยู่นั้นนาน ๆ

๑ ^๕ ครงหน่งสมเด็จพระยามหาศรีสุริยวงศ์ (ช่วง) นิมิตต์เข้าไปเทศน์ที่จวน
สมเด็จพระเจ้าพระยาจุฑาทิเยน พระเทพกระวี^๖ชนธรรมาสน์ ครนรับศีลเสร็จแล้ว พวก
หัวเมืองเข้ามาหาสมเด็จพระเจ้าพระยาหมอบกันเป็นแถว ส่วนตัวเจ้าพระยานั้นเอกเขนก
รินนาชาไขว่ห้างกำลังพระเทศน์ พระเทพกระวี^๖เลยเทศน์ว่าสมมามาวรินกินน้ำชา
มิจฉาหมอบก้มประนมมือ สมเด็จพระเจ้าจุฑาทิเยนเสด็จเสวยบาตหูกเข้าเรือน ส่วนพระเทพกระวี^๖กลงจาก
ธรรมาสน์กลับวัดระฆัง ข้าวว่าตั้งกันไม่นาน ๆ

๑ ^๕ ครนสมเด็จพระวันรัต (เซ่ง) ถึงมรณภาพแล้ว พระเทพกระวี^๖ต้องเป็น
ผู้ใหญ่หนึ่งหน้า ^๕ ครงหน่งเมื่อมีกิจการฉลองสวดมนต์ในพระบรมมหาราชวัง พระเทพ
กระวี^๖เป็นผู้ชักนำพระราชาคณะอ่อน ๆ ลงมา ครนสวดเสร็จแล้วยถา พระรับศีลพิ
แล้วสวดคาถาโมทนาจบแล้ว พระเทพกระวี (โต) จึงถวายอภิศเรกษณองค์เดียวว่าตั้งน

อภิศเรกขสสตุ ชวตุ อภิศเรกขสสตุ ชวตุ อภิศเรกขสสตุ ชวตุ ทิมายุกโกโหตุ
อโรโโค โหตุ สุขิตโ โหตุ มหาราชวา สิทธิกิจจัน สิทธิกัมมิ สิทธิลาโภ ชโย-
นิจัน มหาราชสส ภวตุ สัพพทว ขอถวายพระพร กังน

สมเด็จพระจอมเกล้าทรงโปรดมาก รับสั่งถามว่า ^๕ แก่ลคคตคตเต็มจะได้บ้างไหม
พระเทพกระวี (โต) ถวายพระพรว่า อาตมาภาพได้เปยยาลไว้ในท้วบทกาลา สำหรับ
สมเด็จพระบรมพิตรพระราชสมภารเจ้าได้ทรงตรอกลง ^๕ ตามพระบรมราชอัยยาศัยแล้ว
สมเด็จพระจอมเกล้าทรงตรอกซา^๕ลงตรงตามอายุออกบนที่ตหน่ง ทรงตรอกลงที่หน้าศัพท
มหาราชสส เป็นปรเมนุกรรมหาราชวรสส นอกนั้นคงไว้ตามคำพระเทพกระวี (โต)
ทุกคำ แล้วตราพระราชบัญญัติประกาศไปทุก ๆ พระอาราม ให้เป็นขนบธรรมเนียม
ต้องให้พระราชาคณะผู้หนึ่งหน้าถวายคาถาอภิศเรกษณก่อน จึงรับภวตุสัพพ จึงถวายพรลา
ออ.จากพระที่นั่งได้ กลอกกจนการพระเมรุ การถวายพระภริยานทานตามพระอาราม

หลวง ต้องมีพระราชอาณัติถวายออกเรือน ทุกคราวพระราชดำเนิน จึงเป็นราชประเพณีสืบมาจนทุกวันนี้แล ฯ

๑ ครั้นถึงปีฉลู สัปตศก จุลศักราช ๑๒๒๗ ปี สมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว จึงทรงสถาปนาพระเทพกระวี (โต) ขึ้นเป็นสมเด็จพระพุฒาจารย์ รับริชญบัตรมณีนานา ๑๐ มนิตยภักตร์ ๓๒ บาท ค่าข้าวสาร ๑ บาทต่อเดือน สมเด็จพระมหารัชมังคลาจารย์ ๕๖ โตะเป็นสมเด็จพระพุฒาจารย์ ในปีโสกันต์สมเด็จพระพุทธเจ้าหลวง โสกันต์คราวนี้มีเขาไกรลาส รวมทั้งได้รับพระราชทานสมณศักดิ์เป็นราชาคณะ เป็นพระราชอาณัติผู้ใหญ่ เป็นเจ้าอาวาสวัดระฆังมา โตะ ๑๕ ปี จึงโตะเป็นสมเด็จพระพุฒาจารย์ ในปีฉลู สัปตศก จุลศักราช ๑๒๒๗ เป็นปีที่ ๑๕ ในรัชกาลที่ ๔ กรุงเทพมหานครแล ฯ

๑ ครั้งหนึ่งมีราชการโสกันต์ สังฆการีวางฎีกาว่ายังรุ่งถึง แล้วถวายพระพรถวายชัยมงคลคาถา พระฤกษ์โสกันต์ วางฎีกาสมเด็จพระพุฒาจารย์ (โต) ครั้นได้เวลาย่างรุ่งตรงท่านก็มาถึง พระมหาปราสาทยังไม่เปิดพระทวารสมเด็จพระพุฒาจารย์ก็มานั่งอยู่บนบันไดพระมหาปราสาทชั้นบน แล้วท่านก็สวดชัยมงคลคาถา ชยันโต โปะธยาถนอยอยู่องค์เดียว สามจบแล้ว ท่านก็ไปฉันทิมตที่ทิมสงฆ์ แล้วท่านก็ไปพักจำวัดในโรงมัทน์ ในพระบรมมหาราชวัง ครั้นเวลาสามโมงเช้า เสด็จออกจวนพระฤกษ์ สังฆการีประจุพระราชอาณัติประจำทิมตยังขาดแต่สมเด็จพระพุฒาจารย์ องค์เดียว เทียวตามหากันขึ้นไปหมด สมเด็จพระจอมเกล้าทรงกรวใหญ่ พวกทนายเลือกสนมใน บอกต่อ ๆ กันเข้าไปว่าโตะเห็นสมเด็จพระพุฒาจารย์เข้าไปในโรงมัทน์ พวกสังฆการีเข้าไปคิดว่าเอาองค์ท่านมาโตะ ช่วยกันรูงกันขึ้นส่งเข้าไปในพระทวาร ครั้นทอดพระเนตรเห็นกรวแหว รับสั่งว่าถอดๆ ไม่ระวังรวงานราชการ เป็นขุนนางไม่ได้ แฉกคิน ๆ เร็ว ๆ เอาชยันโตที่เกี่ยว ขว้โตะก็เดินชยันโตจนถึงอาสน์สงฆ์ แล้วนั่งลงเข้าแล้วสวด พระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวก็ทรงคิบบพระเม้าพี พระบรมวงศานุวงศ์ผู้ใหญ่

ก็รีบแล่นเป็นลำดับไป ครั้นเสร็จแล้วทรงประเคน อังคาสพระสงฆ์แล้วเสด็จเข้า
ในพระฉาก ฯ

๑ ข้าราชการแล้วกันหนึ่ง เสด็จออกเร่งให้ยถา ข้าราชการที่ไม่ตั้งศาลับต
เวลานั้นพระชฎระมาก มัวหันพระภักตร์ไปรับสั่งราชกิจอื่น ๆ พระพุฒาจารย์โต ก็เดิน
กลุ่ม ๆ รีบออกไปลงเรือข้ามฟาก พอแแบร์พระพักตร์มารับสั่งว่าถวายอดิเรก จะรับ ฯ
พระราชาคณะรอง ๆ ลงมา ก็ไม่มีใครกล้านั่งงนกันไปหมด รับสั่งถามว่า อ้าว
สมเด็จพระหายไปไหน เขาพูดว่าท่านกลับไปแล้ว อ้าวพักยังอยู่ ชรอยจะทำใจน้อยไม่
เอาพักไป เร็วเอาพักไปส่งให้ตัวมาถวายอดิเรกก่อน สังฆการีรีบออกเรือตามร้องเรียก
เจ้าคุณขอรับ นิมนต์กลับมาก่อนมาเอาพักแฉก ท่านร้องตอบมาว่า พ่อจะมาตง
สมเด็จพระกลางแม่น้ำได้หรือ สังฆการีรีบรับสั่งให้หา ท่านก็ข้ามกลับมาเข้าทางประตู
กันสน กลุ่ม ๆ ขึ้นมาบนพระปราสาท แล้วรับสั่งให้ถวายอดิเรกเร็ว ๆ ฯ ทูลว่าขอ
ถวายพระพรถวายไม่ได้ ฯ รับสั่งถามว่าทำไมถวายไม่ได้ ฯ ทูลว่า ขอถวายพระพร
เหตุพระราชบัญญัติตราไว้ว่า ให้พระราชาคณะถวายอดิเรก บัดนี้อาตมาภาพกลายเป็น
พระอันดับแล้ว จึงไม่ควรถวายอดิเรก ขอถวายพระพร ฯ รับสั่ง ว่าอ้อจริง ๆ เอาสิ
คกงันใหม่ กรมวังออกหมายตงสมเด็จพระ บอแก้วเสศเลียงพระอิก สังฆการีวางฎีกา
เอาพระชุกนิกได้ วิเสศทำไมหนักทำแค่น้อยก็ได้เพียง ๕ องค์ ศุภรัตน์เตรียมผ้าไตร
คังและไตรพระชยันโต แล้วเสด็จ พวกสังฆการี วางฎีกาพระชุกโสกันต์ กำหนดเวลา
เลยกลับไม่ได้

ครั้นเวลา ๕ โมงเสด็จออกทรงประเคน พระฉันแล้ว (ประกาศตงสมเด็จพระ)
ทรงประเคนหิรัญบัฏ ประเคนไตร บัตร ศาลับต ชาม พระชยันโต คราวนี้
สมเด็จพระยกไตรแพรครอง กลับเข้ามาอนุโมทนาแล้วถวายอดิเรก ถวายพระพรลา เป็น
อันเสร็จการไปคราวหนึ่ง ฯ

๑ ครั้งหนึ่งเข้าไปฉันในพระบรมราชวัง ได้ทรงประเคนไตรแพรท่านก็นำไตร
แพรนั้น ซัดปากเซตมอยู่ไปหมด รับสั่งทักว่าไตรเขาดีดี เอาไปเซตเประหมด ท่าน
ตอบว่าอะไรถวายได้ ผัวเซตมอดถวายไม่ได้ อาตมาภาพก็ตงเอาผ้าไตรของอาตมาเองเซต
อาตมาเอง เป็นอันได้บริโลกของกายกแล้ว ไม่เป็นสัทธาเทยวินิบาต ฯ

๑ ครึ่งหนึ่งเข้าไปฉันทในพระบรมมหาราชวังอีก ถวายเงินองค์ละ ๒๐ บาท สมเด็จพระเจ้าก็ใจรวบเงินใส่ยามกราว ทรงทักว่าอ้าว พระจับเงินได้หรือ ขอถวายพระพร เงินพระจับไม่ได้ผัดวันย แต่ขรวโศชอบ เรื่องแผลงๆ ของสมเด็จพระพุฒาจารย์ (โต) องค์นี้ ตั้งแต่เป็นพระธรรมกิตติ มาจนเป็นสมเด็จพระพุฒาจารย์ คือนานที่ทรงเสมอๆ มา แดกทรงอภัย ข้าพระราชทานรางวัลออกด้วย ถึงวันรวบเงินนี้ ก็รางวัลอีก ๓๐ บาท รวบใส่ยามทันที ครนหัวคอนยามออกมา คนนั้นลวงบ้าง คนนั้นลวงบ้าง จนหมดยาม ท่านคุยพิมว่าวันนั้นรวยใหญ่ ๆ ๆ

๑ ครนคราวหนึ่งนักองค์ดวง เจ้าแผ่นดินเขมร กลุ่มพระหทัยมโอบอกเข้ามา กราบบังคมทูลพระกรุณาให้ทรงทราบ จึงมีพระบรมราชโองการโปรดให้เสด็จสมเด็จพระพุฒาจารย์ (โต) ให้ออกไปแสดงธรรมโปรดนักองค์ดวง ณ เมืองเขมร คราวนี้ สมเด็จพระพุฒาจารย์ถึงกับบนทวระฆังว่า สมเด็จพระนั่งเกล้าก็ไม่ใช่โง่แต่ที่ใช้ ขรวโศไม่ได้ สมเด็จพระจอมเกล้าฉลาดตัวองไว กลับมาได้ใช้ขรวโศ ๆ

๑ ครนถึงวันกำหนด ท่านกัฬพระธานา ๕ รูปไปลงเรือสยามูปสคัมภ เจ้าพนักงานไปส่งถึงเมืองจันทบุรี แล้วชวนเกวียนไปทางเมืองตราด ไปถึงหมู่บ้านแห่งหนึ่ง แขวงเมืองตราดนั้น เป็นตำบลที่มื่อชุมมาก มีนแผ่นดินเข้าขวางหน้าเกวียน เวลาตอนๆ จวนค่ำ คนนำทางหน้าเกวียนจตพลองเล่นตกับเสือ เจ้าเสือแยกเขี้ยวหือใส่รูกขนาบ คนถือพลองถอยหลังทุกที จนถึงหน้าเกวียนสมเด็จพระเจ้านั้นเกวียนยกเทายนคนถือพลอง ไว้ไม่ให้ถอย ๆ

๑ สมเด็จพระพุฒาจารย์ ท่านเห็นเสือมอานาจมาก ท่านจึงบอกวาเสือเขา จะรุกรณคนเคียวคอกจะ ฉนจะพุดจาขอทุเลาเสื่อสกกินในกิน ครนแล้วท่านกลง ส่งเกวียนส่งคนให้ไปคอยอยู่ข้างหน้า ท่านกนอนขวางทางเสื่อเสย เสื่อกนงเผ่าท่าน กนหนึ่ง เสื่อก็ไปไหนไม่ได้ จะไปไล่คนอื่นก็ไปไม่ได้ต้องเผ่ายามสมเด็จพระเจ้านรูง ครน เวลาเช้าท่านเชิญเสื่อให้กลับไปแล้วท่านลาเสื่อว่า ฉนลาก่อนจะ เพราะมีราชกิจ ใช้ให้ไปจะ ว่าแล้วท่านก็เคนตามเกวียนไปทันกันแล้วท่านเล่าให้พระครูปลัดพิ่ง (พระครูปลัดคยพระธรรมถาวรเคียวฉน) พวกครวักหุงต้มเลี้ยงท่าน เลียงกันเสร็จแล้ว ก็หมนตสมเด็จพระเจ้านกนลาก ท่านไม่ชอบว่าควายเคียมเกวียน ๆ

๑ ครั้นไปถึงเมืองพระตะบอง ข้าหลวงฝ่ายสยามบอกการเข้าไปถึง กรมเมือง
เมืองเขมร กรมเมืองทราบแล้ว นำความทูลนํ้ากองค์ดวงเจ้าเมืองเขมร ๆ ทรงทราบ
แล้วส่งคนนำแตรออกไปรับสมเด็จ เข้าไปถึงวังใน กระทำความเคารพปฏิสันฐาน
ปราศยปรนนิบัติแก่สมเด็จเป็นอันดี แล้วส่งให้จัดการเลี้ยงดูข้าหลวง และผู้คนที่เชิญ
สมเด็จมานั้น แล้วให้จัดที่พักอยู่ให้ตามสมควร ครั้นเวลาเช้าจัดแจงตั้งธรรมาสน์
บอกกล่าวพระยาพระเขมร แล้วเจ้านายฝ่ายเขมรตลอดพ่อค้าคฤหบดีเขมร ให้มาฟัง
ธรรมของสมเด็จจอมปราชญ์สยาม สมเด็จพระเจ้ากรุงสยามรับสั่งโปรดให้สมเด็จพระ
พุมพิจารีย์มาโปรดเขมร เขมรทั้งหลายต่างกยนิศเต็มใจ พร้อมใจกันมาฟังเทศนา
สมเด็จทุกตัวคน ฯ

๑ ครั้นเพลแล้วก็อาราธนาให้ชนเทศน์ สมเด็จก็เลือกเฟ้นหาธรรมะนำมายกขึ้น
แสดง ช้แจงและแปลแก้ไขเป็นภาษาเขมร ให้พวกเขมรเข้าใจต่อตลอดมา ถึงพระ
มหากษัตริย์คุณของกรุงสยามด้วย เชื่อมกับศาสน์ศาสน์และพระรัฐประศาสน์ ให้
กลมเกลียวกลืนกันเทศน์ให้ยึดโยงหยั่งถึงกัน ชักเอาเหตุผลตามชาดกต่าง ๆ พระสูตร
ต่าง ๆ ทางพระวินัยต่าง ๆ อานิสงฆ์สันติภาพและอานิสงฆ์สามัคคีธรรม นำมาปรุง
เป็นเทศนากดหนึ่ง ครั้นจบลงแล้วนํ้ากองค์จันทรมารดานกองค์ดวง ได้สละราชบุตร
ราชาธิ บุษจาธรรม และสํ้าการะด้วยแก้วแหวนเงินทองผ้าผอน และข้ชชะโภชาहार
ตระการต่าง ๆ เขมรนอกนั้นก็เลื่อมใส เห็นจริงตามเทศนาของสมเด็จทุกคน และ
ต่างก็เกิดความเลื่อมใสในองค์เจ้าประคุณสมเด็จ ฯ

๑ สมเด็จพระพุมพิจารีย์ จึงได้ฝากนางธิดากุมารีไว้กับ มารดาเจ้านกองค์ดวง
รับมาแต่เจ้ากุมารชายคนเดียว นํ้ากองค์ดวงเจ้าเมืองเขมรจึงจัดการส่งสมเด็จ มีแก้วน
ส่งเข้ามาจนถึงเมืองตราด เจ้ามืองตราดจัดแก้วนส่งมาถึงเมืองจันทบุรี เจ้ามือง
จันทบุรีจัดเรือใบเรือเสาส่งเข้ามาถึงกรุงเทพพระมหานครจอดหน้าว้กระฆังทีเดียว ฯ

๑ ครั้นรุ่งเช้าสมเด็จพระพุมพิจารีย์จึงเข้าไปในพระบรมมหาราชวัง เสด็จออกมารับ
และทรงสดับรายงาน การที่ไปและไปถึง และเจ้าเขมรยนิศรับรองเลื่อมใส ได้เทศน์
โปรดด้วยข้ชชะ นํ้าชอนนนเทียบชอนน ให้เจ้าเขมรเข้าใจด้วยนัยอย่างนน ลงมค

อย่างนนตลอดเสนาเขมรทั่วกัน เขมรบูชาธรรมเป็นธรรมเนียมบรรณาการมาอย่างนั้น
เท่านั้น ของเท่านั้นๆ ให้ทรงถวายโดยละเอียดทุกประการ ฯ

๑ สมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ได้ทรงทราบรายงานของสมเด็จพระพุฒาจารย์
(โต) บรรยายถวาย เป็นที่พอพระราชหฤทัยยิ่งนัก ทรงนิยมชมเชยความสามารถของ
สมเด็จพระพุฒาจารย์ (โต) จึงทรงยินดีถวายเครื่องคณาภทไถมานั้น จึงเป็นสรรพสิทธิ์
ของเจ้าคุณทั้งหมด ทั้งทรงปวารณาว่าเจ้าคุณประสงค์สิ่งอะไร พอที่โยมจะอนุญาตได้
โยมก็จะถวาย แล้วยกเสด็จชน สมเด็จพระพุฒาจารย์ก็กลับวัดระฆัง ฯ

๑ ครั้นหายเหนื่อยสองสามวัน จึงเข้าไปในพระบรมมหาราชวัง เสด็จออกมารับ
สมเด็จพระพุฒาจารย์ (โต) ขอลถวายพระพรขอพระบรมราชานุญาตที่คืนที่วัดเกตุไชโย
เท่านั้นว่า ขอพระบรมราชานุญาตสร้างพระใหญ่หนึ่งหน้าตัก ๘ วาไว้ในอำเภอไชโยขอให้
ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าเมืองกรมการให้วัด ให้มีพระราชลัญจกรประทับ รับสั่งไว้แล้ว
จึงเป็นแบบที่ตองขอพระบรมราชานุญาตก่อน ต้องมีบัตรพระราชลัญจกรอนุญาตแล้ว
จึงเป็นวิสุคาม ทรงพระกรุณาโปรด มีใบพระบรมราชานุญาต ประทับตราแผ่นดิน
ถวายสมเด็จพระพุฒาจารย์ (โต) เสด็จตราพระราชบัญญัติวิสุคามสีมาต่อไปในคราวนั้น
เป็นลำดับกันมา ฯ

๑ สมเด็จพระเจ้าหนายเครื่องคณาภทเทศน์จากเมืองเขมรลงเป็นอธิฐเป็นปูนเป็นทราย
เป็นค่าแรงคนงาน เป็นทุนรองงานขึ้นไปจัดการสร้างพระพุทธรูปองค์ใหญ่ ณ ที่วัด
เกตุไชโยเจ้าเมืองกรมการก็มาราวงวัดที่ตามหมทของตราบังคับ ราชบุรุษทงปวงให้สมเด็จ
นาชท สมเด็จพระกษัตริย์มหิตทวงวัด และชทสร้างพระวิหารวัดเกตุ สำหรับคลุมองค์พระ
และชทดานสุกะช ชทสร้างองค์พระราชบุรุษกวัดตามประสงค์ ชทใบเสถิตวย ชท
อุปจารทงหมดควย รวมเนื้อทวัด เกตุไชโยมีประ มาดแจ้งอยู่ในบัญญัติหรรคาร ของ หลวง
เสด็จแล้ว ฯ

๑ เมื่อกำลังสร้างพระใหญ่องค์นี้ พระยานิกรบดินทร์ และอำมาตย์ราชตระกูล
ราษฎร พ่อค้าแม่ค้า คฤหาบตี และสมเด็จพระจอมเกล้า สมเด็จพระบิณเกล้า และแขก
ฝรั่ง เขมร ลาว มอญ จีน ก็ได้เข้าส่วนด้วยมากบ้างน้อยบ้างสร้างอยู่นานเกือบสามปี
จึงสำเร็จ จึงได้ถวายวัดไชโยเป็นวัดหลวง พระราชทานนามว่าวัดเกตุไชโย แปลว่า

พระธงไชย วัตรธงไชย ในอำเภอไชโยจังหวัดอ่างทองมีอธิบายว่ารด ต้องมีธงทั้งอนรด เป็นที่ปรากฏประเทศเมืองหลวงว่าราชรัฐสุระ ต้องมีธงทุกประเทศ ทุกชาติ ทุกภาษา พระศาสนาก็ควรมีธงประกาศให้เทวดามนุษย์ รู้ว่าประเทศนั้นนับถือพระพุทธศาสนา จึงสมมุติพระพุทธรูปองค์ใหญ่นี้เป็นประจักษ์ธงไชย ให้ปลิวไปปลิวมาปรากฏทั่วกัน เหตุนี้เทพยดาผู้มฤตย์ จึงเข้าสถิตย์ใน องค์พระ ปฐมจักร จึงไต่ศกคัสถล่อขจร ทวนานาทิศาภาคย์ คนหมู่มากระแสนสรวยรวงบน ให้คุ้มกันรักษาช่วยทุกขรอนยากจน บางคนบางคราวก็ได้สมมาตร์ปรารธนา จึงมีผู้สกกการะบูชามิได้ขาด เป็นด้วยอำนาจ สัจจาธิฐานของสมเด็จพระบรมพิตร พระราชสมภารเจ้าทุก ๆ พระองค์ทรงปณิธานไว้ อย่างหนึ่ง เป็นไปด้วยความสัจความจริงทุกที่แท้ ที่สมเด็จพระพุฒาจารย์ (โต) ท่านแน่วแน่นอยู่ในเมตตาการุณา หวังว่าจะให้เป็นประโยชน์แลความสุขสวัสดิมงคล แก่ บัจฉิมชนิกชน แต่บันดาทนต์บถอพระพุทธศาสนา ได้บูชาได้หยั่งนาใจแน่วแน่นลงไป ถึงคุณพระพุทธเจ้าว่า มีพระคุณแก่สัตว์โลกพันประมาณ พระจึงบันดาลเปล่งแสงออก ด้วยอำนาจเทวดารักษา แสงอภินิหารออกกรับเส้นสรวยรวงบน ของคนที่ตั้งใจมาจริง จึงให้สำเร็จประโยชน์สมกิตทุกสิ่งทุกประการ ฯ

๑ แผละในขณะระหว่างการสร้างพระนันทัน ได้ขึ้นไปดูแลกิจการต่าง ๆ อยู่ เสมอ ได้ตงพระสมุห์ไว้เองก็หนึ่ง ขอพระสมุห์จัน พระสมุห์จัน ได้เล่าให้ใคร ๆ ฟัง อยู่เสมอว่า ได้ถามสมเด็จพระโพธิสัตว์นั้นจะรู้จักได้อย่างไร สมเด็จพระชูแขนของท่าน ว่าจงคล้ายแขนขรวัตรครันพระสมุห์และใคร ๆ คล้ายแขนก็เห็นเป็นกระดูกท่อนเดียว ฯ

๑ ครั้งหนึ่งท่านตั้งขรวัตรตาขุนเนรเป็นพระวัตรชปะขาว เป็นที่พระอุปัชฌาย์ เมื่อ แห่งจากวัดมาวัดเกตไชโยแล้ว นั่งพร้อมกันบนอาสน์สงฆ์ สมเด็จพระเจ้าโตอุ้มไตรเข้าไป กระแทกลงที่ตักขรวัตรตาขุนเนรแล้วออกจาวา จันให้ท่านเป็นอุปัชฌาย์หน้าจำ พระอื่นก็เสกขยันโตโพธิยา ฯ

๑ ขรวัตราทองวัดเกตไชโยเล่าว่า ท่านได้ทันเห็นสมเด็จพระผู้คุมใหญ่ไว้เหนือ พระโตแล้วเอาเงินใส่ไว้ ๑ บาท เอากระเบื้องหน้าวัตรหุ้มไว้ ครั้งหนึ่งท่านขึ้นไป ตรวจงานที่วัดเกตไชโย ท่านบ่าวร้องชาวบ้านมาช่วยกันทำบุญเลี้ยงพระบนศาลา ท่าน แจกทานของท่านคนละเหรียญพิศ ๑ ในรัชกาลที่ ๔ กับผ้าขาวคนละผ้ามองจนทั่วกัน

หมดทุกคน ครั้นตอนสุดท้ายพระแล้วท่านขึ้นไปทั่วทุกเทศไชโย สัปบุรสเอาแก้วคานหาม
ลงไปรับท่าน ครั้นท่านนั่งมาบนแคร่แล้วสองมือเหนี่ยวแตรไว้นั่น บ่าก็ว่า ไป

ไม่หยุดว่า หามเขาคีๆ จะ อย่าให้เขาคกหน้าจำ เขาเป็นของหลวงหน้าจำ ฯ

๑ สมเด็จพระพุฒาจารย์ (โต) ท่านทำแปลกๆ ทำชั้นๆ พุคแปลกๆ พุคชั้นๆ
แต่พุคทำแล้วแล้วไม่ช่วยกราไป ได้ปรากฏทันตาเห็นทันหูได้ยินแจ้วๆ แว่วๆ อยู่จน
ทุกวันนี้ เมื่อการสร้างพระเสร็จถวายเป็นวัคหลวงแล้ว ทรงรับเข้าทะเบียนแล้ว
ท่านอยู่ในกรุงเทพก็ไม่มีเวลาว่างเปล่าสักวันเดียว มีผู้คนไปมาหาสู่ไม่ขาดสาย จนท่าน
ต้องนำบิณฑบาตกุฎบ้าง เอาทาหัวบ้างจนหัวเหลือง ต้องมาพักผ่อนอารมณ์ในป่า
สามัคคีบวคสระเกษ เป็นที่สำราญของท่านมาก จนพวกวัคสระเกษหล่อรูปท่านไว้
ปรากฏจนทุกวันนี้ กุฎเก่าเขาสร้างถวายท่านหลังหนึ่ง ท่านเขียนภาษิตไว้ในกุฎนี้
บทหนึ่งยาวมาก จำได้บ้าง ๒ วรรคท่านว่า "อย่าอวดคกล้ากับผี อย่าอวดคคกับตาย"
บางวันก็ไปพักผ่อนอยู่ในวัดบางขุนพรหม มีคนแถบนั้นนิยมนับถือท่านมาก บาง
รายถวายที่สวนเขาเป็นทวดคมาก เต็มไปทง ๔ ทิศทางตะวันตกถึงแม่น้ำ ซึ่งเป็นวัค
ทง ๒ อยู่ในบดิน ผังเหนือจคคคลอง ครั้นออกก็ไปพรมแดนกับบ้านพานบ้านหล่อ
พระนคร เป็นวัคกลางสวน ท่านจึงสร้างพระ กิจจะสร้างพระปางโปรดกษัตริคคหนึ่ง
ในป่าไม้ตะเคียน ท่านกิจจะทำพระนั่งบนคอไม้ตะเคียนใหญ่ ท่านจึงเตรียมอิฐ ปูน
ทราย ช่างก่อ แต่เป็นการไม่เร่ง ท่านก่อคอไม้ชนกก่อนแล้วก่อขาพระเป็นลำดับขึ้นไป
อนุมาณตุรวๆ บิเดาะนพศก จุลศักราช ๑๒๒๙ ปี ทำพระพิมพ์ ๓ ชนิด สามชั้น
หนึ่ง ๘๔๐๐๐ องค์ ทำด้วยผงบางล้านจานเผาบ้าง กระจาษาขาวเขียนยันต์เผาบ้าง
ปูนบ้าง นามันบ้าง ชนบ้าง ปูนแดงบ้าง นาลายบ้าง เสดคบ้าง เมื่อเข้าไปมองคูกน
ค้ำคนไซลก มีจามมีไอชนมา ท่านก็บอกว่าเอาใส่เข้าลงค้วย เอาใส่เข้าลงค้วย แล้ว
วาตนกจะ คินกจะ เสร็จแล้วตำผสมปูนเพชร กลางคินกนังภาวนาไปกดพิมพ์ไป ตั้ง
แต่ยังเป็นพระเทพกระวี จนเป็นพระพุฒาจารย์ พระยังไม่แล้ว ยังอีก ๘ หมื่น ๔ พัน
ที่สามกับที่สี่ ฯ

๑ ครั้นถึงบมะโรงสัมฤทธิศก จุลศักราช ๑๒๓๐ ปี ๗ วันพฤหัสบดี เดือน

๑๑ ขน ๑๕ ค้า เวลายามกับ ๑ บาท นาฬิกา สมเด็จพระปรเมนทรมหามงกุฎ พระ

๕ 11/12/2566

จอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเสด็จสวรรคต พระชนมายุได้ ๖๔ พรรษา เสด็จถวัลย์ราชได้ ๑๗
๖ เดือนกับ ๑๔ วัน เวลานอนอายุสมเด็จได้ ๘๑ ปี เป็นสมเด็จมาได้ ๓ ปีเศษ ๆ

๑ เมื่อสมเด็จทราบเห็นว่า สมเด็จพระจอมเกล้าสวรรคตแล้ว ท่านเห็นร้องไห้
รอบวัด เห็นบ่นไปทั่วร้องไห้ไปทั่วว่า สิ้นสนุกแล้ว ๆ ครึ่งนี้ ๆ สิ้นสนุกแล้ว เห็น
ร้องไห้โฮ ๆ รอบวัดระฆัง ดังจนใคร ๆ ได้ยิน ครั้นสมเด็จพระปรีณิทรมหาจุฬาลงกรณ์
พระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวชนเสด็จถวัลย์ราชสืบสันตติวงศ์แล้ว สมเด็จพระพุฒาจารย์
(โต) จึงทำพระพิมพ์ ๕ ชั้น ๗ ชั้น ๘ ชั้น นอก ตั้งใจว่าจะถวายสมเด็จพระจุลจอมเกล้า ๆ
พิมพ์แล้วตรงก่อนนั้นได้แอบบันจุไว้ในพระเกตุไชโยหมศ แล้วพิมพ์พระ ๕ ชั้น ๗
ชั้น ๘ ชั้น รวมกันให้ได้ ๘๔๐๐๐ เท่ากับพระธรรมชั้น กำลังพิมพ์อยู่ วิธีกระทำ
เช่นตรงก่อน แผลกแก่เสกข้าวในบาตรใส่ถ้วย จานหนังสือใส่บาตรไปถวาย ไป
บิณฑบาตรก็จานหนังสือไปถวาย แล้วทำผงลงตัวเขียนยันต์ กำปุนเพชรพิมพ์ไปทุก
วัน ๆ กลางวันไปก่อแท้วพระวัดบางขุนพรหม เจริญทิวาวิหารธรรมด้วย คุชว่างเขียน
ออกแบบกะส่วนให้ช่างเขียน ๆ ประวัตของท่านชั้นที่ผ่านมาแล้วแต่ต้นจนจบตลอด จน
ท่านนมัสการพระพุทธบาท ตั้งแต่เป็นพระมหาโตมา จนเป็นพระพุฒาจารย์ (โต)
กึ่งชนพระพุทธบาทตามฤกษ์เสมอ เมื่อทรงทูลกระหม่อมพระ คือสมเด็จพระจุลจอม
เกล้าเจ้าอยู่หัวยังทรงผนวชอยู่วัดมอราย (ราชธิวาส) ยังทรงซักถามพระมหาโตว่า
ท่านเชื่อพระบาทลพบุรีเป็นของแท้หรือพระมหาโตทูลว่า เป็นเจดีย์ที่น่าปลาคเป็นที่ไม่
ชาติสักการะ ๆ

๑ ครั้นเมื่อสมเด็จพุฒาจารย์ (โต) ยังเป็นมหาโตในแผ่นดินพระนั่งเกล้า ทูล
กระหม่อมพระยังเป็นพระราชาคณะเจ้าอาวาสวัดมอราย ได้นิมิตมหาโตไปสนทนา
ด้วยเป็นทางที่จะชวนเข้าหมู่ รับสงคามว่ามีบุรุษสองคนเป็นเพื่อนเดินทางมาด้วยกัน
คนทั้งสองเดินมาพบใหม่เข้า จึงทักป้อที่แบกมาเสียเอาใหม่ไป อีกคนหนึ่งไม่เอาก
แบกเอาป้อไป ท่านจะเห็นว่าคนแบกป้อดีหรือคนแบกใหม่ดี ๆ

๑ มหาโตทูลเฉลยไปอีกทรงหนึ่งว่า ยังมีกระต่ายสองตัว ขาวตัวหนึ่ง ดำตัว
หนึ่ง เป็นเพื่อนร่วมหากินกันมาช้านาน วันหนึ่งกระต่ายสองตัวเที่ยวและเล็มหญ้ากิน

แต่กระต่ายขาวเห็นหน้าอ่อน ๆ ผีงฟากโน้นมีขุมจึงว่ายน้ำข้ามฟากไปหากินผีงข้างโน้น
 กระต่ายดำไม่ยอมไป ทนกินอยู่ผีงเดียว แต่นั้นมากระต่ายขาว ก็ข้ามน้ำไปหาหน้า
 อ่อนกินผีงข้างโน้นอยู่เรื่อย วันหนึ่งขณะที่กระต่ายขาวกำลังว่ายน้ำข้ามฟาก บังเกิด
 ลมพัดจืด มีคลื่นปั่นปั่น กระแสน้ำเชี่ยวกราก พัดเอากระต่ายขาวไป จะเข้าผีงไหน
 ก็ไม่ได้ เลยจมน้ำตายในที่สุด ส่วนกระต่ายดำก็ยังเที่ยวหากินอยู่ได้ไม่ตาย ฝ่าย
 พระบาทลองทำนายว่ากระต่ายตัวไหนจะดี ๆ

(ทั้งสองเรื่องนัยอื่น เชิญออกความเห็นเอาเอง)

๑ เมื่อในแผ่นดินสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว ยายกุนท้าวแพ่งเก็บตลาดเอา
 ผลกำไรได้มาก แก่รู้ว่าในหลวงทรงโปรดผู้ทำบุญสร้างวัด แก่จึงสร้างวัดด้วยเงินรายได้
 ของแก่ สร้างเป็นวัดไว้ที่ในตรอกแพ่ง พระนคร ครั้นสร้างวัดแล้ว แก่ทูลขอพระราช
 ทานนาม ทรงพระกรุณาโปรดพระราชทานนามว่า วัดกณิกาผล แก่จึงนิมนต์มหาโต
 ไปเทศน์ฉลอง มหาโตเทศน์ว่าเจ้าภาพกิดเพื่อเหตุเช่นนี้ทำด้วยผลบุญรอนอย่างนี้ ย่อม
 ได้อานิสงส์สิ่งเพื่อง เช่นตากับยายผีงเงินเพื่องไว้ที่สภารองหน้าบันได เงินสิ่งเพื่อง
 หนีไปเข้าคลังเศรษฐี ไปติดอยู่กับเงินก้อนใหญ่ของเศรษฐี ตากิจงชุดตามรอยที่เงิน
 หนีไปเข้าไปจนถึงบ้านเศรษฐี เศรษฐีจึงห้ามมิให้ชุด ตากิจงชุดให้ได้ อ้างว่าจะชุด
 ตามไอน้อยไปหาอายุใหญ่ เศรษฐีจึงถามว่าอายุน้อยคืออะไร ตาก็บอกว่าอายุน้อยคือ
 เงินที่เทวดาให้ผมสิ่งเพื่อง เศรษฐีมั่นใจว่า เงินในคลังมีแต่ก้อนใหญ่ ๆ ทั้งนั้น เงิน
 ย่อยห้ามมิได้ จึงทำตาว่า ถ้าชุดตามได้เงินสิ่งเพื่อง เราจะทำขวัญให้ตาค้นก้แก้ตัว
 ถ้าชุดตามไม่ได้จะเอาเรื่องกับตารฐานเป็นคนร้ายบุกรุก ตากิจงยอมเลยชุดต่อไปได้พบ
 เงินสิ่งเพื่อง คลานเข้าไปกอดกับเงินก้อนใหญ่ของเศรษฐีอยู่ เศรษฐีก็ยอมให้ตา
 ปรับตามที่ตกลงกันไว้ ครั้นเอาตัวตาดูชง ก็ได้นาหนักเพียงแค่สิ่งเพื่องตามที่เทวดา
 เคยชงให้ ด้วยผลบุญที่ทำไว้ก่อนถึงมูลไว้ผิดฐาน กังเจ้าของวัดนี้สร้างลงไปจนแล้ว
 เป็นการดี แต่ฐานตั้งไม่ถูกบุญใหญ่ ผลจึงใหญ่ไปไม่ได้ถึงได้สิ่งเพื่องของเศษบุญ
 เท่านั้น ๆ

๑ เจ้าของวัดชตใจโกรธหน้าแดง แก่เกือบจะค่าเสียอีก แต่เกรงเป็นหมิ่น
 ประมาท แก่ประเคนเครื่องกัณฑ์กระแทกๆ ถึงกุกกักใหญ่ แก่ขึ้นไปเชิญเสด็จทูล
 กระหม่อมพระ มาประทานธรรมบอกอานสงฆ์บ้างต่อออกกัณฑ์ ทูลกระหม่อมทรง
 แสดงถึงจิตของบุคคลที่ทำการว่า ถ้าทำด้วยจิตผ่องใสไม่ขุ่นมัวจะได้ผลมาก ถ้าทำ
 ด้วยจิตขุ่นมัวย่อมได้ผลน้อย ดังเช่นสร้างวัดน ถวายเรื่องขุ่นมัวทงน แต่ท่านมหาโต
 ท่านชกนทานเรื่องทุกคะตะบุรุษที่เคยกทำกุศลเสรำหมองไว้แต่ปุเรชาติ กรณมาชาตินี้ได้
 อุตตภาพเป็นมนุษย์เหมือนเขา แต่ยากจนจึงได้ไปอ้อนวอนขอเงินเทวดาที่ตนไม่ใหญ่
 เทวดารำคาญจึงชงตัวบุรุษนั้นแล้วให้เงินตามน้ำหนัก กรณจะให้บ่อยก็จะว่าแก่งให้
 กรณจะให้มากก็ไม่เห็นมบุญคุณ ควรจะได้มาก เทวดาจึงชงตัวให้เขาจะได้สนธูระต่อ
 ว่าต่อชาน ชงให้ตามน้ำหนักตัวเป็นอันหมดแรงที่จะก้อนตั้งต่อว่า เรื่องในฎีกาพระ
 อภิธรรม พระฎีกาจารย์ท่านแต่งไว้ทำฉากให้พระมหาโตคัดสนบุญรายนี้ ว่าได้ผลแห่ง
 บุญจะอำนวยเพียงเล็กน้อย คือท่านแบ่งผลบุญเป็น ๘ ส่วน คงได้ผลแต่ ๓ ส่วน
 เหมือนเงิน ๑ บาท แปรเพื่อวงไว้หายไปถึง ๕ เฟื้องคือ ๕ ส่วน คงได้แต่ ๓
 ส่วน นัยงคนกตเคยว ถ้าเป็นความเห็นของข้าเจ้าแล้ว คงจะคัดสนให้ได้บุญเพียง
 สองไพเท่านั้น ในการสร้างวัดด้วยวิธีคิดในใจไว้แต่เคิมเท่านั้น มีดแทน เอวัง กมีฯ
 (เทศน์ ๒ กัณฑ์ ควรผู้สดับกิดวินิจฉัยเอาเอง)

๑ อนึ่งในแผ่นดินสมเด็จพระจอมเกล้า สมเด็จพระพุฒาจารย์ (โต) แต่เมื่อ
 ครังยังเป็นพระเทพกระวี ได้เคยเทศน์กุกกับพระพิมลธรรม (ถึก) วัดพระเชตุพนเสมอ
 เป็นคู่เทศน์ที่เผตรอนถึงอกถึงใจคนฟัง จนความทราบถึงพระกรรมสมเด็จพระจอม
 เกลา ทรงนิมนต์เจ้าคุณทั้ง ๒ เข้าไปเทศน์ในพระบรมมหาราชวังครั้งหนึ่ง สมเด็จ
 พระจอมเกล้าทรงติดเงินพระราชทานให้สิ่งเฟื้อง พระเทพกระวีไหวทัน นั้นมา
 บอกพระพิมลธรรมว่า เจ้าถึกเจ้าถึก เจ้าถึกหรือยังๆ พระพิมลธรรมถามว่าจะให้
 รุอะไรหน่าว อ้าวท่านเจ้าถึกยังไม่รู้ตัวงจริงๆ แะฯ ท่านเจ้าถึกถามรุกใหญ่ว่า จะ
 ให้รุอะไรอีก นอกคอกเปล่าๆ พระเทพกระวีว่า จะนอกคอกทำไม เรามาเทศน์
 กันวันนั้นในวังมิใช่หรือฯ รูบว่า ในวังนั้นซีฯ ก็ในวัง ในคอก ในกำแพงด้วยซ้ำ

รู้ใหม่หละ ๆ รู้อะไรนะ ๆ จงรู้เถิดจะบอกให้ว่า ท่านเจ้าถักถนนหัวล้านมีศรี ฝ่าย
 พระเทพกระวีนนหัวเหลือง สมเด็จพระบรมพิตร จึงทรงคิดให้สิ่งเพื่อรู้ใหม่ ๆ พอหมด
 คำ ก็สาครนแนหนักบนพระที่นั่ง เลยให้รางวัลองค์ละ ๑๐ บาท พอจเอาเงินนั้นมา
 แบ่ง จงจกแจกให้เข้าใจ พอถักหัวล้าน พอโตหัวเหลือง เป็นหัวละเพื่อสองไพ ๆ
 ได้อีกขา ได้อีกองค์ละ ๑๐ บาท คราวนี้เจ้าจอมคึกคักกันแน่ คุณเขาคูณแกยิงเหิงอก
 ยิงฟันอำปากกันหวอไปหมด สมเด็จพระเจ้าแผ่นดิน ก็ทรงพระสรวล แล้วถวายพระ
 ธรรมเทศนาปุจฉา วิสัชนาสืบไปจนจบ ๆ

๑) ครองหนงเมออยงเป็นพระเทพกระวี ได้เข้าไปฉนบนพระที่นั่งแล้วถวายบ สม
 เต็จพระจอมเกล้า ทรงสัพพยอกว่า ทำไมจึงไปให้เปรดเสียมหมด คนผู้ทำจะไมให้
 บ้างหรือ สมเด็จพระพุฒาจารย์ยดาใหม่ว่า ยถาวริ วหา ปุราปริ ปุเรนติสาคร
 เอวเมวอโตทินนึ ทายกานึ ทายิกานึ สพุเพสึ อุกบปติ ฯ รับสั่งว่า ยถาอุตตริ
 สัพพอุตตรอย แล้วทรงรางวัล ๖ บาท สมเด็จพระเจ้าวังที่โต อะไรมีอะไรก็ขยายให้
 เป็นที่พอพระราชหฤทัย ได้รางวัลทุกคราว ๆ

๑) การจะนิมนต์สมเด็จพระเจ้าไปเทศน์ ถ้ากำหนดเวลาท่านไม่รับ ถ้าไม่กำหนดเวลา
 ท่านรับทุกแห่ง ตามแต่ท่านจะไปถึงคราวหนึ่งเขานิมนต์ท่านไปเทศน์ที่วัดหนึ่งในคลอง
 มอญสมเด็จพระเจ้าไปถึงแต่เช้า เจ้าภาพเลยต้องจัดใหม่เทศน์พิเศษชนอกกณเทศหนึ่ง เพราะ
 กำหนดเอาไว้ว่าจะมีเทศน์คู่ตอนนั้นเพลแล้ว เมื่อสมเด็จพระเจ้าไปถึงก่อนเวลาเลยต้องนิมนต์
 ให้เทศน์เป็นพิเศษเสียก่อนกณเทศหนึ่ง พอ ๔ โมงกว่าพระพิมลธรรม (ถึก) คู่เทศน์
 ก็ไปถึง สมเด็จพระเจ้าหยุดสงฆ์จนเพล ครั้นจนแล้วกชนเทศน์ สมเด็จพระเจ้าตามท่านเจ้าถัก
 ท่านเจ้าถักคิดเลยหนึ่ง สมเด็จพระเจ้าบอกกล่าวสัพปรุสว่า คุณะคุเถิดจะ ท่านเจ้าถักเขาอิจฉา
 ฉน เขาเห็นฉนเทศน์ ๒ กณศ์ เขาเทศน์ยังมีไคสกกณศ์เขาจึงอิจฉาฉน ฉนถามเขา
 เขาจึงไม่พูด ตามไม่ตอบหนึ่งอม... ไคยฉนว่าทายกเขาจัดเครื่องกณศ์ให้ท่านเจ้าถักได้
 เท่ากับ ๒ กณศ์ เครื่องเท่ากันแล้ว ท่านเจ้าถักจึงถามบ้างว่า เจ้าคุณโทโสเป็นกิลเส
 สำคัญ พวเอาเจ้าของต้องเสียทรัพย์ เสียชื่อเสียงเงินทอง เสียชื่อเสียง เสียทเสียทาง

เสียอย่างเสียธรรมเนียม เสียเหลี่ยมเสียแถม ก็เพราะสุกแก่อานาจโทโส ให้โทษให้ทุกข์ แก่เจ้าของมากนัก กลักษณะแรกโทโสจะเกิดขึ้น เกิดตรงที่ไหนก่อนนะขอรับ ขอ ให้แก้ให้ขาว ๆ

๑ สมเด็จพระนังหลบภรณ์เสียดวย ทำเป็นไม่ได้ยื่นคำถาม ท่านเจ้าถกคำถามซ้ำอีก ๒-๓ ครั้ง สมเด็จพระนังเฉย ท่านเจ้าถกชักฉิวควาคแหวออกมาว่า ตามแล้วไม่ฟังนัง หลบใน ท่านเจ้าถกควาคเข้าไป สมเด็จพระนังใจตนแล้วคำออกไปด้วยว่า อ้ายเปรต อ้ายกาบ อ้ายท่า อ้ายถกกวานคันทนหลับ ๆ

๑ ท่านเจ้าถกมพนฉิวอยู่ก่อนแล้ว ครั้นถูกคำเสียเกียรติในที่ประชุมชนเช่นนั้น ก็ชักโกรธชักฉิวลมสังวร จึงจับกระโถนปามาตรงสมเด็จพระนัง สมเด็จพระนังภาวนากันตัวอยู่ กระโถนไหลไปโดนเสาศาลา กระโถนแตกเปรี้ยงดัง สมเด็จพระนังผสมชาแก้ลักษณะ โทโสว่า สัปปวสุตฺตฺติเห็นใหม่ ๆ เจ้าคุณพิมลธรรมองค์นี้ ท่านดีแต่ชอบคำเพราะ ๆ แต่พอได้รับเสียงคำ ก็เกิดโทโสโอหัง เพราะอนิฐารมณ์ รูปร่างที่ไม่อยากจะดู มา กระทบนัยทา เสียงที่ไม่น่าฟังมากกระทบหู กลิ่นที่ไม่น่าดมมากกระทบจมูก รสที่ไม่น่า กินมากกระทบลิ้น สัมผัสความกระทบถูกมากกระทบถึงกาย ความคิดที่ไม่สมคិតคิตหมาย มากกระทบใจ ให้เป็นมูลมารับเกิดสัมผัสชาเวทนาขึ้นภายใน สรรวมไม่ทันจึงคันทนออก ช่างนอกให้คนอื่นรู้ว่าเขาโกรธ ดังเช่นเจ้าคุณพิมลธรรมเป็นตัวอย่าง ถ้าเขาขอท่านว่า พระเดชพระคุณแล้วท่านยอม พอเขาคำก็โกรธ โทโสเกิดในทวาร ๖ เพราะถูกกระทบ กระเทือนสิ่งที่เป็นอนิฐารมณ์ไม่พอใจ ก็เกิดโกรธ แต่โทโสก็ไม่มีอำนาจกตขี้เจ้าของ เลยเว้นแต่เจ้าของใจเปลอสติเช่นพระพิมลธรรมถกนี้ โทโสจึงกตขี้ได้ ถ้านฉลาดแล้ว ระวังตงสติไม่หลุ่มพล่าม โทโสเป็นสหชาติเกิดกับด้วยจิต ไม่ได้ติดอยู่กับใจ ถึงเป็น รากเง้าแก่มูลกัจจริย แต่เจ้าของไม่นำพาหรือคอยห้ามปรามข่มขู่ไว้ โทโสก็ไม่เกิดขึ้น ได้ เปรียบเช่นพืชพันธ์เครื่องเพาะปลูก เจ้าของอย่าเอาไปตอง อย่าเอาไปแช่ อย่า เอาไปหมักในท้ำน้ำแฉะแล้ว เครื่องพืชพันธ์เพาะปลูกทั้งปวงไม่ถูกช่นแล้วงอกไม่ได้ โทโสก็เช่นกัน ถ้าไม่รับให้กระทบถูกแล้ว โทโสก็ไม่เกิดขึ้นได้ คุณแต่ท่านเจ้าถกเป็น ตัวอย่าง ตัวท่านเป็นเพศพระภิกษุท่านชาติสังวรท่านก็กลายเป็นโพระ กระโถนเลย

พลอยแตกโพละ เพราะโทโสของท่าน ท่านรับรองยัดมือทำให้มุลเฉะชั้น จงจำไว้
ทุกคนเทอญ ฯ

๑ มีรายหนึ่งนิมนต์ท่านเจ้าคุณไปเทศน์ ท่านก็ใส่กันเป็นต้นว่า สมเด็จพระเจ้าโต
ท่านเทศน์บอกสัปบุรุษว่า รูปไปเทศน์กลางทุ่งนายังมีหมาตัวหนึ่ง เจ้าของเขาเรียกว่า
อ้ายดึก อ้ายดึกมันเห็นใส่อาคม อาคมไม่มีอะไรจะสู้ อ้ายดึก หมา มีแต่หุบบาน ๆ
สู้มันจะ หุบบานไม่ใช่อินทยาบคายหน้าจำ คือมันเอาของมันเอง กางบานแล้วหุบเข้าจะ
หุบบาน ๆ ๆ แล้วหมาหนี ฯ

(อันการเทศนาของท่านวิจิตรพิศดาร จดจำไม่หวาดไม่ไหวขอหยุดที)

๑ ครึ่งหนึ่งเข้าบิดเขาตวาดเวรในพระบรมมหาราชวัง พอถึงตรงชั้นทรง เสือ
กระจุกเล่นแทบชะมา แต่ท่านหลักตมมีสติสัมปชัญญะมาก ท่านผลสมก้มลงจับมุมเสื่อ เดิน
ตามเสื่อตู่ตู่ไป สมเด็จพระจอมเกล้า ฯ ทรงทำพระสุรเสียง โอ๊ะ โห๊ะ ๆ ๆ เจ้าคุณ
หลักดี เจ้าคุณหลักดีทรงชม ฯ

๑ ครึ่งหนึ่งไปเทศน์บ้านขุนนางผู้หนึ่ง พอบอกศักราชแล้วคุยกันว่า วันน
เสียงกลองเทศน์กুমารก็ได้ ขุนนางผู้หนึ่งเลยให้เทศน์ท่านองกุมาร ข่าว่าเพราะดีผู้หนึ่ง
ชอบ ครึ่งหนึ่งเขานิมนต์ไปเทศน์ที่ศาลาบ้านหม้อ อ. บางตะนาวศรี ก็นั่งชูชก
ท่านไปถึงยามสาม เขาไปนอนกันหมด ท่านไปถึงให้คนแจวตักกลองตู่ ๆ ขึ้นแล้ว
ท่านเทศน์ชูชกไปองค์เดียว ชาวบ้านต้องลุกมาฟังท่านยังรุ่ง ฯ

๑ ครึ่งหนึ่งไปเทศน์ที่ไทรมา บ้านขุนนางอยู่ริมน้ำ เขาตั้งธรรมมาสน์เทศน์
ยังไม่มา ท่านจอกเรือดอคมกริชขึ้นธรรมมาสน์เทศน์ว่า อต อต อต อต ๆ อยู่นาน
แล้วลงธรรมมาสน์ไป ฯ

๑ ครึ่งหนึ่งไปทอดกฐินทางอ่างทอง ไปจอดนอนท้ายเกาะใหญ่ ท่านจำวัด
บนโบสถ์วัดท่าซุง คนเรือนอนหลับหมด ชโมยสว่างเข้าเครื่องกฐินไปหมด ท่านดีใจ
ยมแต่แล้วกลับลงมา ชาวบ้านถามว่าท่านทอดแล้วหรือ ท่านตอบว่าทอดแล้วจะ แบ่ง
บุญให้ด้วย แล้วท่านเลยซื้อหม้อบางตะนาวศรีบรรทุกเต็มลำ ไกรถามว่าเจ้าคุณซื้อหม้อ
ไปทำไมมรดก ท่านตอบว่า ไปแจกชาวบางกอกจะ แล้วแจวลัดเข้าคลองบางลำภู

ไปออกคลองโองอ่าง คลองสะพานหิน เลยออกไปแม่น้ำ แล้วชนวกระมัง วันนั้น
ห้วยออก ม หันหันเซ็ค คนคอยจับห้วยถูกกันมาก แต่กินหุ้มค ท่านแจกหม้อหมค
ลำ ถ้าบ้านไหนมีมนต์เทศน์ท่านรับ กำหนดเวลาไม่ได้ ที่แห่งหนึ่งเจ้าของเขาหลับ
แล้วท่านไปนั่งเทศน์ที่ประตูบ้านก็มี หัวบันไดบ้านก็มี ฯ

๑ อนึ่งการบิณฑบาตไม่ขาด ท่านชอบไปจอดเรือในคลองบางนกแขวก พวก
เขารักมาก แล้วท่านออกบิณฑบาตตอนเช้า พวกเขารักเข้าใจว่ามาขอทาน เขาใส่ข้าว
สาร หมูคิบ ท่านก็มานั่งเคียงชาวสาร กับหมูคิบ ฯ

๑ บางทีไปเทศน์ทางคลองบางนกแขวก ท่านนอนจำวัดหลับไป พอบ่ายสอง
โมงตื่น ท่านถามคนแจวเรือว่าเพลหรือยัง เขาเรียนว่าเพลแล้วขอรับ ท่านถามว่าเพล
ที่ไหนจะ เขาเรียนว่าเพลที่วัดสร้างขอรบกระผม

ท่านอ่อนวอนเขาว่า พ่อคุณ พ่ออย่าเห็นกับเห็นคกับเหนอย พ่อช่วยพาฉันไป
ฉันเพลที่วัดตกลองเพลสักเหนอยเดอะจะ นึกว่าช่วยชีวิตฉันไว้ คนเรือแจวกลับลงไป
อีกสามคึงนาตงวัดตกลอง ท่านขึ้นไปขออนุญาตสมภารเจ้าวัด สมภารยอมปูเสื่อที่
หอฉันใกล้กับกลองแล้วคนเรือยกสารกับข้าวขึ้นไปประเคนท่าน ท่านก็ฉัน สมภาร
มากอยตุแล พระเด็ก ๆ แอบดู เจ้าพวกเด็กวัดก็กรูกรวยมาหอมล้อม บ้างตะโกน
บอกกันว่า พระกินข้าวเย็นไว้ว เด็กบางคนกรวยเข้าไปบอกผู้ใหญ่ถึงบ้าน เขาพากัน
ออกมา บ้างมสมชนมกับข้าวลูกไม้ ก็ออกมาถวายเป็นอันมาก ฉันไม่หวาดไหว เลย
เลี้ยงเด็กเลี้ยงคนเรืออมแต่ตามกัน ฯ

(บางทีท่านเห็นในศคัยคณัฐฎีกา แก่โกชนะมีบาลว่า "อณูบุตร รคคยา มากุณ
ชคตี" แปลว่าให้เจ้าภิกษุขบฉันในเวลากาลตงแต่เห็นดวงอาทิตย์จนถึงดวงอาทิตย์
ตคยงเห็นดวงเรียกวากาล ถ้าคาคันเรียกวากาล ฉันกลางวันน เป็นบัญญัติเพิ่มเติม
เมื่อครั้งแผ่นดินพระพิมลธรรมในกรุงศรีอยุธยายังเป็นราชธาน้อยุนน)

๑ อนึ่งจรรยาอาการของสมเด็จพระพุฒาจารย์โตพระองค์นี้ ประพฤติอ่อนน้อม
ยำเกรงผู้ใหญ่ และพระสงฆ์ ถ้าพระแบกคัมภรเรียน สามเณรแบกคัมภรเรียน หาก

ท่านไปพบกลางถนนหนทาง ท่านเป็นคองหมอบก้มลงเคารพ ถ้าพระเณรไม่ทันพิจารณา
สำคัญว่าท่านก้มตนเคารพตน และก้มตอบเคารพตอบท่าน ท่านเฒ่าเฒ่าไม่ต้องไปกัน
ต่างคนต่างหมอบกันแต่อยู่นั่นเอง ฯ

๑ ตั้งแต่ท่านบรมสมเด็จกตเป็นที่พระธรรมกิติ จนกระทั่งเป็นพระเทพกวี ได้มี
ความผดครองหนง เมื่อเทศน์ถึงตงกรุงกบิลพัสดุ์ และตงวงศ์สกยราช ในพระปฐม
โพธิ์ปริเฉทที่ ๑ นั้น แต่ในสมัยใช้กาลจะเทศน์พระปฐมโพธิ์ปริเฉทที่ ๑ ไม่ใช่กลาง
เดือน ๖ ท่านก็นำไปเทศน์ถวายว่า เมื่อตงกรุงกบิลพัสดุ์แล้ว จึงนำบุตกรกษัตริย์ใน
วงศ์เดียวกันมาเสก แต่กษัตริย์องค์แรกได้นำพระชนิษฐานารีมอกิเชก ตามลัทธิคติ
ของพวกพราหมณ์เทพากันนิยมว่าแต่งงานกันเองไม่เสียวงศ์ จนเป็นโลกยบุญญ ศัสย
มาช้านาน จนถึงกษัตริย์โองากะวงศ์รัชกาลที่ ๑ รวมพี่น้อง ๗ องค์ เจ้าชาย ๓
เจ้าหญิง ๓ ออกจากเมืองพระราชบิดา มาตงเป็นราชธานี ชนนานนามว่ากรุงกบิลพัสดุ์
ตามบัญญัติของกบิลดาษี ต่อไปก็แต่งงานราชากิเชก พี่เอาน้อง น้องเอาพี่ เอา
กันเรื่อยไม่ว่างกัน เห็นตามพราหมณ์เขาถือนว่าอะสมภินนะวงศ์ ไม่แตกพี่แตกน้อง
แน่นแฟ้นดี บริสุทฐไม่เจือไพร่ คราวนั้นเลียนอย่างมาถึงประเทศไกลเคียงมช ฉิมประเทศ
ก็พลอยเอาอย่างกันสืบ ๆ มาจนถึงสยามประเทศก็เอาอย่างเอาพี่เอาน้องชนราชากิเชก
และสมรสกันเป็นธรรมเนียมมา ฯ

๑ สมเด็จพระจอมเกล้าฯ ไม่พอพระราชหฤทัย ได้ลงธรรมมาสน์ ไป ไป ไป
ไป ให้พ้นพระราชอาณาจักร ไม่ให้อยู่ในดินแดนของฟ้า ไปให้พ้น พระเทพกวี
ออกจากวัง เข้าไปนอนในโบสถ์วัดระฆังออกไม่ได้นาน ใช้บิณฑบาตบนโบสถ์ ลง
ดินไม่ได้เกรงผิดพระบรมราชโองการ ครึ่งถึงคราวถวายพระภจัน เสด็จมาพบเข้า
รับสั่งว่า อ้าวไล่แล้วไม่ให้อยู่ในราชอาณาจักรสยามทำไมยังขึ้นอยู่อีกละ ขอถวายพระ
พร อาตมาภาพไม่ได้อยู่ในพระราชอาณาจักร อาตมาภาพอาศัยอยู่ในพุทธจักร ตั้งแต่
วันมีพระราชโองการ อาตมาภาพไม่ได้ลงดินของมหาบพิตรเลย ก็กินข้าวที่ไหน ไป
ถานที่ไหน ขอถวายพระพร บิณฑบาตบนโบสถ์นั้น ฉนั้น ฉนั้น ฉนั้น ฉนั้น ฉนั้น ฉนั้น ฉนั้น ฉนั้น
ไปลอยน้ำ

รับสั่งว่า โบสถันไม่ใช่อาณาจักรสยามหรือ ถวายพระพรว่า โบสถันเป็นวิสุทคาม
เป็นส่วนหนึ่งจากพระราชอาณาจักร กษัตริย์ไม่มีอำนาจจับได้ได้ ขอถวายพระพร

ลงท้าย ขอโทษ ๆ แล้วทรงถวายกุญ

กรันเสร็จการกุญแล้ว รับสั่งว่าอยู่ในพระราชอาณาจักรสยามได้ แก่วันนี้เป็น
กันไป

(เหตุนี้แหละทำให้พระเทพแก้ว ถัดถวายอดิเรก ทรงเป็นคราวหมตรุ่นพระผู้ใหญ่
ด้วย)

๑ ครั้นเป็นสมเด็จพระพุฒาจารย์แล้ว ท่านก็ยังเป็นตลกมากขึ้น คอยไหวพริบ
ในราชการแจจตขณยิ่งกว่าเป็นพระเทพแก้ว ดูเหมือนคอยแนะนำเป็นปโรหิตทางอ้อม ๆ ๆ

๑ ครั้งหนึ่งไปสวดมนต์ทวงกรรมเทวาท วังเหนือวัดระฆัง พอพายเรือไปถึงท้าย
วัง เกิดพายุกว้างใหญ่ฝนตกฟ้าใหญ่ เมล็ดฝนโตโต กลิ่นกจตละลอกกจต สมเด็จพระ
พุฒาจารย์เอาโอคันเถามาใบหนึ่ง แล้วจุดเทียนติดปากโอแล้วลอยลงไป บอกพระให้
คอยดูด้วยว่าเทียนจะดับเมื่อใด พระธรรมถาวรเล่าว่าเวลานั้นท่านเป็นที่พระครูสังฆวิชัย
ได้เป็นผู้ตักตักคอยตามดู แลเห็นเป็นแต่โอโคลงไปโคลงมา เทียนก็ติดลูกแวบวาบไป
จนสุดท้ายตาเลยหน้าวัดระฆังก็ยังไม่ดับ ฯ

๑ และท่านเข้าบ้านแซกบ้านจีน สวนใหญ่ ๆ เดินได้สบายไม่ต้องเกรงสุนัขที่
เขาเลี้ยงนอนขวางทางท่านต้องก้มให้สุนัขแล้วก้มมือขอทางเจ้าสุนัข ว่าขอคินนไปสักที
เดี๋ยวจะ แล้วยกมือหลีกไป ไม่ข้ามสุนัข จะคุกเข่าทุกอย่างไร จะเป็นสุนัขฝรั่งหรือสุนัข
ไหหลำ ก็ไม่เห่าไม่เห่าท่าน นอนดูท่านทำแต่ตาปริบ ๆ มอง ๆ เท่านั้น โดยสุนัขจู่
ที่ปากเปราะ ๆ ก็ไม่เห่าไม่ห้ามท่าน ฯ

๑ ครั้งหนึ่งสมโภชพระราชวังบนเขามไหสวรรค์ เมืองเพชรบุรี สังฆการีวาง
ฎีกา ท่านไปเรือฉนวน ๔ แจว ออกทางปากน้ำบ้านแหลม เวลานั้นทะเลเป็นบ้า
คลื่นลมจืดมากชาวบ้านในอ่าวบ้านแหลมช่วยกันร้องห้ามว่า เจ้าประคุณอย่าออกไปจะ
ล้มตาย ท่านตอบว่าไปจะ ไปจะ ท่านออกยืนหน้าแก่งเอาพืชนีใบกาลโบกแหวกลม

หน้าเรือ ลูกกลืนโตกว่าเรือท่านมากบังเรอหมดแต่ทางหน้าเรือกลืนไม่มี ลมก็แหวกทาง
เท่ากับแจวในลำท้องรอง น้ำเรียบแต่หน้าข้างๆ กระเซ็นบ้าง เพราะกลืนข้างเรือทั้งสอง
โตเป็นสิ่งที่เดียว พระธรรมถาวรเล่าว่า เวลานั้นท่านเป็นพระครูปลัดไปกับท่านควย
ได้เห็นหน้าอัครรรย์ ใจท่านหายๆ คุณไม่รู้อาจจะคิดเกาะเกี่ยวอะไร สมเด็จพระพุฒาจารย์
ท่านยืนโบกพัดเฉย คนก็แจวเฉยเป็นปกติ จนเข้าปากน้ำเมืองเพชร ท่านจึงเข้าแก่ง
เอนกาย ชาวปากอ่าวเมืองเพชรเกรงบารมีสมเด็จพระท่านมาก ยกมือทวมๆ หัว สรรเสริญ
คุณสมบัติของสมเด็จพระพุฒาจารย์ (โต) ตลอดจนเจ้าขุนนางที่ตามเสด็จคราวนั้นว่า
เจ้าพระคุณสำคัญมาก แจวฝ่าคลื่นลมกลางทะเลมาได้ตลอดปลอดภัยไปรุ่งปราศจากอุท
อันตราย ฯ

๑ สมเด็จพระพุฒาจารย์ (โต) วางราชการและวางเทศนา ท่านก็อุทิศส่วยให้คน
โขลกปูนเพชรผสมผงและเผาลาน โขลกกระดาษขาวเขียนยันต์อาคมต่างๆ โขลกปูน
กันไป จัดสร้างเป็นพระพิมพ์ผง ฯ

๑ ในปีฉลู สัปตศก ๑๒๒๗ บินตนเอง สมเด็จพระปวเรนทราเมศร์มหิศเรศร์รัง
สรรค์พระบินเกล้าเจ้าอยู่หัว ในพระบวรราชวัง (วังหน้า) เสด็จสวรรคต ในพระที่นั่ง
อิศเรศร์ ณ วัน.....เดือนนี้ เป็นปีที่ ๑๕ ในรัชกาลที่ ๔ เติงราชย์ ได้อุปราชภิเศก
๑๕ ปี กับ ๓ เดือน พระชนม์ ๕๗ กับ ๔ เดือน ประกอบโกศตั้งบนพระเบญจา
ในพระที่นั่งอิศเรศร์ ๖ วัน ฯ

๑ สมเด็จพระจอมเกล้าฯ เสด็จบำเพ็ญพระราชกุศลทักษิณานุประทานในพระบวร
ศพ แต่พอเสด็จถึงพระทวารพระที่นั่งนั้น พวกพระสวดพระอภิธรรม ๘ รูปท่านตกใจ
เกรงพระบรมเดชานุภาพ ท่านลุกวิ่งหนีเข้าแอบในพระวิสูตร (ม่าน) ที่กั้นพระโกศ
ทรงทราบแล้วกริ้วใหญ่แห้วๆ ว่า คู้ช คู้ช คู้ช มาเห็นเข้าเป็นเสือ เป็นยักษ์ เอา
ไว้ไม่ได้ ต้องให้มันสึกให้หมด รับสั่งแล้วทรงพระอักษรถึงสมเด็จพระพุฒาจารย์ (โต)
สั่งให้พระธรรมเสนา (เนียม) นำลายพระราชหัตถ์เลขามาถวายสมเด็จพระพุฒาจารย์
(โต) วัดระฆัง กรณสมเด็จพะพุฒาจารย์ (โต) รับจากสังฆการีมาอ่านคุณแล้ว ท่าน
ก็จุศรูป ๓ ดอก แล้วจกกระดาษที่วางๆ ลายพระหัตถ์นั้น ๓ รูป แล้วส่งให้พระ
ธรรมเสนานำมาถวายคืนในเวลานั้น ฯ

๕
 ๐ กรณพระธรรมเสนาทูตเกล้าถวาย ทรงทอดพระเนตเห็นรูปกระชายใหม่ ไม่
 ตามถึงหัวหนังสือ ก็ทรงทราบธรรมเนียมปฤษณา จึงรับสั่งว่า อ้อท่านให้เราศักราช
 โทษะ โมหะ อันเป็นไฟ ๓ กอง งคที่ งคที่ เอาเถอะ ๆ ถวายท่าน พระธรรม
 เสนาไปเอาตัวพระสวคมานั่งประจำที่ให้หมก แล้วทรงแนะนำสั่งสอนระเบียบจรรยาใน
 หน้าพระที่นั่งให้พระรู้ระเบียบเรียบร้อยแต่บัดนั้นมาจนถึงทุกวันนี้ ฯ

๕ ๕ ๕ ๕
 ๐ ครองหนังสือเดือน ๑๑-๑๒ ลอยกระทงหลวง เสด็จลงประทับบนพระที่นั่ง
 ชลิ่งกะพิมาน (ตำหนักแพ) พร้อมด้วยฝ่ายในเป็นอันมาก สมเด็จพระพุฒาจารย์ (โต)
 แจวเรือข้ามฟากฝ่าวรเข้ามา เจ้ากรมเรือคงจับเรือแหกทูน รับสั่งถามว่าเรือใคร เจ้า
 กรมกราบบังคมทูลพระกรุณาว่า เรือสมเด็จพระพุฒาจารย์ (โต) รับสั่งว่าเอาเข้ามา
 ครนเจ้ากรมเรือคงนำเรือสมเด็จพระ ฯ เข้าไปถวาย นิมนต์ให้นั่งแล้วรับสั่งว่าไปไหน ทูล
 ขอดถวายพระพรทงใจมาเฝ้า ทำไมเป็นถึงสมเด็จพระเจ้าแล้ว เหตุใดต้องแจวเรือเอง เสีย
 เกียรติยศแผ่นดิน ทูลขอถวายพระพรอาตมาภาพทราบว่าเป็นเหตุเสวยน้ำเหล้า สมเด็จพระ
 เจ้าทรงแจวเรือ อ้อ จริง จริง การกินเหล้าเป็นโทษ เป็นมูลเหตุให้เสื่อมเสียเกียรติ
 ยศแผ่นดินใหญ่โตทีเดียว ตั้งแต่บัดนั้นไปโยมจะถวายพระคุณเจ้า จักไม่กินเหล้าอีกแล้ว
 สมเด็จพระพุฒาจารย์เลยถวายยถาสัพพี ถวายอดิเรก ถวายพระพรลา รับสั่งให้ผพาย
 เรือคงไปส่งถึงวัดระฆัง ฯ

๕ ๕ ๕ ๕
 ๐ เรื่องราวที่สมเด็จพระเจ้าพุฒาจารย์ (โต) กระทำและเกี่ยวข้องกับสมเด็จพระ
 พระเจ้าแผ่นดินสยาม ตามที่ผู้เลาบอกออกความให้ฟังนหลายร้อยเรื่องได้เลือกคัด
 จดลงแต่เรื่องที่เป็นประโยชน์แก่ผู้อ่านผู้ฟัง จะเป็นนิทาน หิตสาระประโยชน์แก่บุคคล
 ชั้นหลัง ๆ ทนบถอสมเด็จพระพุฒาจารย์ (โต) และจะได้ประกอบเกียรติคุณของท่าน
 ไว้ให้เป็นตระกูลของคนชั้นหลัง ๆ จะยกขึ้นเล่าให้เป็นเรื่องหลักฐานบ้าง พอเป็นความ
 คำนึงตามภูมิรัฐภูมิเรียน ภูมิปัญญาของสุทวารชน สุตะดามะชน ธรรมทั้งสี่กชน เพื่อยุ
 แสดงความรู้ ใครเป็นพหูสูตร ออกความเห็นเทียบเคียงคติชนเจรจาโต้ตอบกัน บุคคล
 ที่ใคร่แสดงตนว่าช่างพูด ถูหาว่าอ่านหนังสือน้อยเรื่อง หรืออ่านแล้วไม่จำ หรือ
 จำแล้วไม่ตรึตรองตาม หรือตรึตรองแล้วแต่ไม่มีวิจารณ์ วิจารณ์บ้างแต่ไม่มีญาณ

เครื่องรุฝักขน ก็เป็นพหูสูตรไม่ไ้เพราะขาดไรเครื่องรุไม่ตค้การา เหตุนี้ท่านจึงยกย่อง
 บำรุงค้การาไว้มาก ส้าหรับเป็นเครื่องรุ เครื่องเหิน เครื่องเทียบ เครื่องทาน เครื่อง
 เรียนต่างๆ ไว้เป็นปริยค้ศาสนา แต่เรื่องของสมเด็จพระพุฒาจารย์ (โต) อดัคนไม่ม
 กว้โตจะเรียบเรียงให้เป็นเรื่องราวเลย เป็นแต่เล่าส้กัณฟังพอหัวเราะแก้รำคาญ คนละ
 ค้าสองค้้า แต่ไม่ไ้ไรตลอดค้เรื่องส้กัคนเดียว ข้าพเจ้าจึงอุทรูตส้าห้ส้บสาวราวเรื่อง
 ของท่านรวบรวมไว้ แล้วน้งเรียงเป็นค้วารังเสยกราวหน้ง กรวจสอบอ่านทวนไปมา
 ก้อกกราวหน้ง อ่านทานแล้วชนค้วหมกนกรวบรค้เรื่องราวของท่านไว้ค้กราวหน้ง
 กัในเวลาช้านานราว ๆ สองเดือน ยังจะต้องเสนอเรื่องน้ต้อเจ้านายใหญ่ ๆ ให้ทรงตรวจ
 อดักัหลายวันจะต้องขออนุญาตสมุห้กรมพระนครบาลอดักัหลายวัน ต้องพิมพ์จ้งอดักั
 หลายส้บบาทหลายเวลาควย ฯ

๑ จะขอรวบรค้ค้ความเบ้กเตลค้ค้ของสมเด็จพระพุฒาจารย์ (โต) อดัคนเสยบ้าง
 จะบรรายเรียบเรียงไว้แก้ช้อทค้วารอ่าน ค้วรฟัง ค้วรค้าร เป็นค้ค้บ้ญญาบ้าง แท้งละ
 อดัพนลค้นอยค้อช้อความหล้ง คร้งในแผ่นค้นสมเด็จพระปรเมนทรมหามงกุฎ พระ
 บาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวรัชกาลที่ ๔ นั้น สมเด็จพระพุฒาจารย์ (โต) ท่าน
 ได้ประพค้ค้คุณงามความค้ ค้ารงค้ะบะเตชะช้อเสยงกระต้องเพองฟังมาในราชส้านก
 กัหลายประการ ในสงม้ส้านกัหลายประการ จนท่านมค้คนนบด้อล้อชาปรากฏ ตลอด
 สนแผ่นค้นรัชกาลที่ ๔ เมื่อ ๗ วันพฤหัสส้บค้ ชน ๑๕ ค้า เดือน ๑๑ ปีมะโรง
 ส้มฤทธค้ก จุสค้กราช ๑๒๓๐ เวลายาม ๑ กับ ๑ บาท สิริพระชนม้ ๖๔ เสวยราช
 สมบค้ไ้ ๑๗ ปี กับ ๖ เดือน ๑๔ วัน อดัสมเด็จพระพุฒาจารย์ (โต) ไ้ ๔๑ ปี
 รับค้าแทนสมเด็จพระพุฒาจารย์มาไ้ ๔ ปี สนรัชกาลที่ ๔ นั้น ฯ

๑ กรนถ้งรัชกาลที่ ๔ ค้อสมเด็จพระปรม้ินทรมหาจุฬาลงกรณ์ พระบาทสมเด็จพระ
 พระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวชนเถล้งราวไชยสूरยสมบค้ เป็นบรรมกษัตริยค้รอบครองสยาม
 รัช้อาณาจักรในเดือน ๑๒ แรม ๑๒ ค้า วันพุธ ปีมะโรง สกันั้น ฟังเจริญพระชน
 มายุไ้ ๑๕ ปี ๗ เดือน ๔ วัน ฯ

๑ สมเด็จพระพุฒาจารย์ (โต) ท่านจุดเทียนเล่มใหญ่ เข้าไปในบ้านสมเด็จพระ
 พระยามหาศรีสุริยวงศ์ (ช่วง) คือสมเด็จพระประสาธ ผู้สำเร็จราชการแผ่นดิน
 สมเด็จพระพุฒาจารย์ (โต) เอาคัมภีร์หนึ่บรึกไว้ ตาลบ้ตรทำทางเสื่อ จุดเทียนเล่ม
 ใหญ่เข้าไปที่บ้านสมเด็จพระประสาธในเวลากลางวันแสงแสง เดินรอบบ้านสมเด็จพระ
 พระประสาธ (กลองสาร) สมเด็จพระประสาธอาราธนาชั้นบนหนึ่งแล้วว่าโยมไม่สู้
 มีศรัทธาเจ้าคุณ อนึ่งโยมนั้นใจแน่นแฟ้นในพระพุทธศาสนา แน่อน มั่นคงเสมอ
 อนึ่งโยมทะนุบำรุงแผ่นดินโดยเที่ยงธรรม และตั้งใจประคับประคองสนอง พระเดช
 พระคุณ โดยตรงโดยสุจริตคิดถึงชาติและศาสนา พระมหากษัตริย์ เป็นที่ตรงอยู่
 เป็นนิตย์ ขอเจ้าคุณอย่าปริวิตกให้ยิ่งกว่าเหตุ นิมนต์กลับได้ ฯ

๒ ครึ่งหนึ่ง หม่อมชั้นเล็กตัวโปรดของสมเด็จพระประสาธถึง อนิจกรรมลง
 สมเด็จพระประสาธรักหม่อมชั้นมาก ถึงกับโศกไม่คอยห่าง จึงใช้ทนายให้ไปอาราธนา
 สมเด็จพระพุฒาจารย์ (โต) วัตรระฆังให้ไปเทศน์กับโศกให้ท่านฟัง ทนายก็ไปอาราธนา
 ว่า พณฯ หัวเจ้าท่านให้อาราธนาพระเดชพระคุณ ไปแสดงธรรมแก้โศกให้พณฯ
 ท่านฟังขอรับกระผมในวันนั้นเพลแล้วขอรับกระผม ฯ

๓ สมเด็จพระพุฒาจารย์ (โต) รับว่าจะ เรื่องเทศน์แก้โศกนั้น ฉะนั้น
 เทศน์นั้นก็จะฉนั้นจะไปจะ ครั้นถึงเวลาสมเด็จพระพุฒาจารย์ (โต) ก็ลงเรือกราบสี่
 ไปถึงบ้านสมเด็จพระยามหาศรีสุริยวงศ์นั่งทบทวนตพาสน์ ฯ

๔ ฝ่ายสมเด็จพระยามหา ฯ ก็ออกมารับสมเด็จพระพุฒาจารย์ (โต) ปฏิสังขาน
 แล้วจุดเทียน สมเด็จพระพุฒาจารย์ (โต) ขนธรรมาสน์ ให้ศิลาบอกศักราชแล้ว
 ถวายพร แล้วเริ่มนึกเขปบทเป็นทำนองเส้นเหล่านึกถึงชู้ชกว่า "ตะทากาลิงคะวัฏฐู
 ทุนนะวิภูฐะพราหมณวาสี ชูชโกนามพราหมโณ ฯลฯ ศัสสอทาสี" แปลความว่า
 "ตะทากาเล ในกาลเมื่อสมเด็จพระบรมสอหน่อชินวงศ์วิศณุเวท ฯ ว่าความพระคลัง
 ที่สมเด็จพระประสาธแต่งขนนั้น พอล่าวดึงกำเนิดชู้ชก ของท่านว่าผูกขึ้นใหม่ ขบ
 ขันคมสันมากกว่าความพระคลัง เพราะเหล่านอกแบบต้องข้ายู่เอง และแลเห็นเป็น
 ความจริงเสียด้วย คราวนั้นสมเด็จพระประสาธกยมเป็น พวกหม่อม ๆ เหล่านั้น และ

คนผู้ใหญ่ ผู้หญิง ผู้เด็ก ทนาย ข้าราชการ ฟังเป็นอันมาก ก็พากันยิ้มเป็นเป็น
 ทุกคนพอดึงแหล่ขอกทาน แหล่ทวงทอง แหล่พานาง ครวณกตงกับหัวเราะกัน
 ทองคตทองแข็ง ดึงกับเยยวรกเยยวรากมบาง ส่วนสมเด็จพระยาเองก็หัวเราะ
 ดึงกับออกวาจาว่าสนุกจริง ขุนนางและทนายหน้าหอพนักงานเหล่านั้น ลืมเกรง
 สมเด็จพระประสพาท สมเด็จพระประสพาทก็ลืมโศกถึงหม่อมเล็ก ตึงกองหัวเราะกักกัก
 ไปทั้งบ้าน เทศน์ไปถึงแหล่ยิงแหล่เชิญ แหล่น้ำทาง แหล่จบ ก็จบกัน ลงท้าย
 เหนื่อยไปตามกัน รุ่งชนทบ้านนนักพูดลือกกันแต่ซุกซก สมเด็จพระเทศน์ ฝ่ายสมเด็จพระ
 ประสพาทก็ลืมโศก ซักกุกแต่เรื่องความซุกซก ทรงหนผู้หน ๆ แดง ไม่มีใครร้องให้
 ถึงหม่อมเล็กมานาน ๆ

๑ ครนล่วงมาอีกบหนึ่ง สมเด็จพระประสพาท จัดการปลงศพหม่อมเล็ก จึง
 ใช้ให้ทนายไปนิมนต์สมเด็จพระ ฯ มาเทศนาอริยสัจหน้าศพ ทนายไปถึงสมเด็จพระ ฯ ทิวัด
 แล้วก็กราบเรียนว่า พล ฯ ให้อาราธนาพระเดชพระคุณไปแสดงธรรมหน้าศพรุ่งน
 เพลแล้วขอรับกระผม

๑ ฝ่ายสมเด็จพระพุฒาจารย์ (โต) ท่านจึงถามว่า จะให้ฉันเทศน์เรื่องอะไรจำ
 ทนายลืมหาคำว่าอริยสัจเสีย โพลไปอวดคิดเรียนท่านว่า ให้เทศน์เรื่อง ๑๒ นักษัตริ
 สมเด็จพระพุฒาจารย์ (โต) แจงซักแล้วว่าเขาลืมและท่านกยมแล้วรบว่า ๑๒ นักษัตริ
 ฉันเทศน์ตลกจะ ไปเรียนท่านเถิดว่าจนรบแล้วจะ ๆ

๑ ครนถ่วงกำหนดการตงศพหม่อมเล็ก สมเด็จพระพุฒาจารย์ (โต) ก็ไป
 ถึงบ้านพล ฯ ท่าน ขนบन्हอ พอสมเด็จเจ้าพระยาออกหน้าหอ ขุนนางเจ้านายที่
 เข้าฝากตัว แลเงินเดาแกเงสว เจ้าเมืองบักษโตฝ่ายเหนือมาประชุมในงานนมาก สมเด็จ
 พระประสพาททายทักปราศัยบรรดาผู้มา แล้วเข้ากระทำอัญชลีสมาเด็จพระพุฒาจารย์
 (โต) แล้ว ท่านกล่าวชักชวนบรรดาผู้มานั้น ให้ช่วยกันฟังเทศน์ แล้วสมเด็จพระ
 พระประสพาท จุดเทียนธรรมมาสันเบ็กธรรมะ สมเด็จพระพุฒาจารย์ (โต) ให้ศีล
 บอกลักราชขอเจริญพรเสร็จแล้ว ท่านก็เทศน์เริ่มกล่าวนิกเขปคาถาบทกัน ขันว่า มุสิโก

อุสโก พยัคโหม สะโส นาโค สัปโป อัสโส เอพโก มัคกุฏฏ กุกกุฏฏ สุนักโข
สูกโร สัจจโร ติวจเจติ ท่านแปลขันธ์ที่เรียกว่า ชวค หนุ ฉลฺล วัว ชาล เสือ
เกาะ กระจ่าย มะโรง งูใหญ่ มะเส็ง งูเล็ก มะเมย ม้า มะแม แพะ วอก ลิง
ระกา ไก่ จอ หมา กุน หมู นี้และเป็นชื่อของปี ๑๒ เป็นสัตว์ ๑๒ ชนิด โลก
บัญญัติให้จำง่ายกำหนดง่ายถ้าไม่เอาสัตว์ ๑๒ ชนิดมาชานานปี ก็จะไม่รู้ปีก็รอบ ๆ

๑) ทนสมเด็จพระเจ้าพระยา แลไปตุนนายผู้ไปนิมนต์ ซึ่งตาก่อนไปก่อนมา ทำท่า
จะเขียนทนายผู้ไปนิมนต์ผิดคำสั่งของท่าน สมเด็จพระพุฒาจารย์ (โต) ข้างแจ้งอยู่ด้วย
เรื่อง ๑๒ สัตว์ ว่างอยู่ ท่านรู้ในภริยาอาการของสมเด็จพระเจ้าพระยาว่าไม่พอใจทนาย
ในการเปลี่ยนแปลงคำสั่งคำบัญชาการ ท่านจึงย้อนเกร็ดกล่าวคำทับ ๑๒ สัตว์ให้เป็น
อริยสัจธรรมชนว่า ผู้นิมนต์เขาคิดมีความฉลาด สามารถจะทราบประโยชน์แห่งการ
ฟังธรรม เขาจึงขยายธรรมออกให้กว้างขวาง เขาจึงนิมนตร์ูปให้สำแดง ๑๒ นักษัตร
ซึ่งเป็นต้นทางพระอริยสัจ พระอริยสัจนั้นลาลกสุขุมมาก ยากที่จะรู้แก่ผู้ฟังเผิน ๆ
ถ้าจะฟังให้รู้ให้เข้าใจจริง ๆ แล้ว ต้องรู้นามปีที่ตนเกิดให้แน่ใจก่อนว่า ตนเกิดแต่
บชวค ถึงบชวค และถึงบชวคอีก เป็น ๓ ชวค ๓ หนุ รวมเป็นอายุที่ตนเกิดมานั้น
คิดรวมได้ ๒๕ ปี เป็นวัยที่ ๑ เรียกว่าปฐมวัย ในปฐมวัยตนชนั้น กำลังแข็งแรง
ใจกล้าหาญ ความทะยานอกมาก ความอยากก็กล้า ถ้าเป็นลูกผู้ที่มีเงิน มีหน้าที่
ประกอบกิจการงาน มีที่พักอาศัยสถานที่อาศัย ถ้าเป็นลูกพลคนไพร่ไร้อาศัย กับ
ไม่มีที่พักอาศัยสนับสนุนกำจุน ช้าเป็นผู้มีสติปัญญาน้อย ค่อยอ่อนในการเรียนการรู้
คราวนี้ท่านหน้าเศร้าสลลเสียใจ แค้นใจตัวเองบ้าง แค้นใจบิดามารดา ทว่าทั้งฐานะ
ไว้มืด จึงพาเขาล่าบาก ตกทุกข์ได้ยากต้องเป็นหนเป็นชา อายุเป็นยสับห้าแล้ว
ยังหาชนตอะไรไม่ได้ คราวนี้ ชาติทุกข์ในพระอริยสัจเกิดปรากฏแก่ผู้ใดทุกข์
เพราะชาติ ความเกศคราวนี้ ยังมีอกคนหนึ่งเกิดขึ้นในปีฉลูแล้วถึงฉลูอีก แล้วถึง
ฉลูอีก รวม ๕ รอบ นับไปตุนจึงรู้ว่า ๖๐ ปี จึงรู้สึกตัวว่าแก่ ตกในปูนขรา ตากมีว
หวกมน หูกตง เส้นเอ็นกษต ท้องไส้ก็ผิด ผะอืดผะอม ทนความตึงต้าวเรารู้ตึงต

แก่ เราชราอายุถึงเท่านั้น ๆ เป็นส่วนเข้าใจว่า ชราทุกขถึงเราเข้าแล้ว จะกำหนดได้ก็ เพราะรู้จักข้อบเกิด ถ้าไม่รู้ข้อบเกิดก็ไม่รู้ว่าตัวแก่เท่านั้นเอง เพราะใจอันเป็นอพยา- กฤตจิต ไม่รู้แก่ ไม่รู้เกิด จะรู้ได้ก็ต่อตนเอง กำหนดหมายไว้จึงรู้การ ที่จะกำหนด หมายแล้ว ก็ต้องอาศัยจำบเกิด เคือนเกิดวันเกิด ของตนก่อน จึงจะกำหนดทุกขให้ เข้าใจเป็นลำดับไป เหตุนี้จึงได้กล่าวไว้ว่า ๑๒ นักษัตร เป็นต้นทางของพระอริยสัจ ถ้าไม่เดินต้นทางก่อน ก็จะเป็นผู้หลงทาง ไปไม่ถูกที่หมายเท่านั้น แล้วท่านจึงสำแดง พระอริยธรรม ๔ สัจ โดยปริยายพิจิตรพิสการ พระอริยสัจที่ท่านแสดงในครั้งนั้น มีผู้ได้จําแนกลงพิมพ์แจกกันอ่านครึ่งหนึ่งแล้ว ในประวัติเรื่องนี้จะไม่เทศน์ เพราะ ไม่ประสงค์จะสำแดงพระอริยสัจ ประสงค์จะเขียนแต่ประวัติขอทว่าผู้มนต์สมเด็จเจ้าพระยา ไพร่ไปบอกสมเด็จพระพุฒาจารย์ (โต) ว่าเทศนา ๑๒ นักษัตร ท่านจึงวิสันนาตามคำนิมนต์ ครั้นท่านเห็นไม่ชอบกล นายจะลงโทษบ่าว ฐานเปลี่ยน- แปลงคำสั่งคำบัญชา ท่านจึงมีความกรุณาเทศน์ยกย่องคำพิคของบ่าวขึ้นให้เป็นความดี จึงเทศน์ว่า ๑๒ นักษัตร ๑๒ ปีนี้ เป็นต้นทางของพระอริยสัจ ควรบอกกลจะรู้ ก่อน รวมความว่า ท่านเทศน์ทุกขสัจแล้ว เทศน์สมุทฺยอริยสัจ แล้วเทศน์มรรค อริยสัจ จบลงแล้ว ใจสมเด็จเจ้าพระยาก็อ่องแผ้ว ไม่โกรธทนายผู้มนต์พลาด ทนายคนนั้นรอดไป ไม่ถูกตำไม่ถูกเขียน เป็นอันแล้วไป ฯ

๐ ครั้นเข้าฤดูบวชนาค ท่านก็บวชนาคเสมอทุกว้ก มีผู้เลื่อมใสนิมนต์สมเด็จ พระพุฒาจารย์ (โต) นั่งที่พระอุโบสถฉาย และท่านได้ประทานบรรพชาอุปสมบทแก่ หม่อมเจ้าทศ อนันเป็นพระบุตรสุดพระองค์ ในพระราชวงศ์ วงกรมหลวงเสนีบริรักษ์ ก็ทรงพระผนวชในสำนักสมเด็จเจ้าพระพุฒาจารย์ (โต) วัดระฆัง หม่อมเจ้าพระทศ พระองค์นภายหลังได้เป็นพระราชาคณะที่หม่อมเจ้าพระพุทฺธบาทบิณฑนน์ ภายหลัง ได้เลื่อนขึ้นเป็นหม่อมเจ้าพระธรรมเจดีย์ เจ้าอาวาสวัดพระเชตุพน วิมลมังคลาราม (วัดโพธิ์) พระนคร หม่อมเจ้าพระธรรมเจดีย์ (ทศ) พระองค์นได้ทรงเป็นพระ อุโบชฌาย์ผู้เรียบเรียงเรื่องนคเวีย ภายหลังทรงเลื่อนจากพระธรรมเจดีย์ ขึ้นเป็นหม่อมเจ้า

พระสมเด็จพระพุฒาจารย์วัดโพธิ์ (เชตุพน) รับพระสุพรรณบัฏในรัชกาลที่ ๕
กรุงเทพฯพระมหานคร ฯ

๑ ครั้นสมเด็จพระพุฒาจารย์ (โต) ชราภาพมากแล้ว ท่านไปไหนมา เผลอญ
ปวตบัสสาวะ ท่านออกมาบัสสาวะกรรมหลังแก่งข้างท้าย แล้วโยงโย่ โกง โกง ช้ำม
พนักแก่งเรือกลับเข้าไปในแก่ง พอถึงกลางพระองค์ จำเพาะคนท้ายทั้ง ๔ ออกแรงกระ
ทุ่มแจวพร้อมกันส่งท้ายเข้า สมเด็จท่านยืนไม่อยู่เพราะชราภาพมาก เลยล้มลงไปหน้า
โขลกกระดานเรือปากแจอ ท่านก็ไม่โกรธไม่คำ ท่านอุทิศให้ขยับลอคศิระษะออกจากแก่ง
เหลียวหลังไปว่ากับคนท้ายว่า พ่อจำพ่ออย่าเข้าใจว่าพ่อมีแรงแค่พ่อคนเดียวหนาจำ
คนอื่นเขาจะมีแรงยิ่งกว่าพอกก็จะมีจะ ว่าแล้วก็โยงโย่กลับเข้าแก่งไปจำวัดอีก คราวนี้
หม่อมราชวงศ์เจริญบุตรหม่อมเจ้าทัพในกรมทเวา เป็นศิษย์นั่งหน้าแก่งไปด้วยจึงไต่ขึ้น
หม่อมราชวงศ์องค์กันภายหลังได้เป็นสามเณร เป็นหม่อมราชวงศ์สามเณรเปรียญ ๖
ประโยค ภายหลังได้อุปสมบทในสำนักหม่อมเจ้าพระพุทธรบาทบัลลังก์ ภายหลังเลื่อน
เป็นพระราชาคณะที่พระราชพัทธ เจ้าอาวาสวัดท้ายตลาด ภายหลังเลื่อนเป็นเจ้าอาวาส
วัดระฆัง ภายหลังเลื่อนเป็นหม่อมราชวงศ์พระพิมลธรรม ภายหลังเลื่อนเป็นสมเด็จ
พระพุทธรโฆษาจารย์วัดระฆัง รับพระสุพรรณบัฏทุกคราวในรัชกาลที่ ๕ ฯ

๑ ต่อไปนี้จะได้กล่าวถึงสมเด็จพระพุฒาจารย์ (โต) อีกว่า ครั้นถึง
ปีมะเมีย โทศก จุลศักราช ๑๒๓๒ เป็นปีที่ ๓ ในรัชกาลที่ ๕ กรุงเทพฯ ฯ ที่บ้าน
สมเด็จพระยามหาศรีสุริยวงศ์ (ช่วง) มีการประชุมนักปราชญ์ทุกชาติ ทุกภาษา ล้วน
เป็นตัวสำคัญ ๆ รอบรู้การศาสนาของชาตินั้น ฯ

๑ สมเด็จเจ้าพระยา ให้ทนายอาราธนาสมเด็จพระพุฒาจารย์ (โต) ไปแสดง
เผยแผ่ความรู้ในสิ่งที่ถูกที่ชอบด้วยการโลกการธรรม ในพุทธศาสนาอีกภาษาหนึ่งใน
ชาติของสยามไทย ครั้นสมเด็จพระพุฒาจารย์ยื่นคำอาราธนา จึงรับสั่งว่า ฉันทินดี
แสดงนักในข้อเข้าใจ ทนายกลับไปกราบเรียนสมเด็จพระประสาทว่า สมเด็จ ฯ ที่วัด
รับแสดงแล้ว ในเรื่องแสดงให้รู้ความผิดถูกทั้งปวงได้ ฯ

พิจารณาของคนนั่นเอง ถ้าคนใด สติน้อย ถ้อยปัญญา พิจารณา เหตุผล เรื่องราว
กิจการงาน ของโลก ของธรรม แค้น ๆ ก็รู้ได้พิน ๆ ถ้าพิจารณาด้วยสติปัญญา
เป็นอย่างดีก็รู้เพียงซนกลาง ถ้าพิจารณาด้วยสติปัญญาอันละเอียดลึกซึ้ง ในข้อ
นั้น ๆ อย่างสูงสุดไม่หลับหูหลับตา ไม่มึนงงแล้ว อาจจะได้ผลแก่คน ประจักษ์
แท้แก่ตนเอง ตั้งปรียายมา ทุกประการ จบที่ ฯ

๑ ครั้นจบแล้ว ท่านลงจากบัลลังก์ ก็ไม่มึนนักปราศรัยชาติอื่น ๆ ภาษาอื่น ๆ มี
แขกแลฝรั่งเป็นต้น ก็ไม่อาจออกปากขัดคอคัดค้านถ้อยคำของท่านสักคน อีกอันที่
หมก สมนเด็จพระยาพยุภพหน้าให้หมื่นนักปราศรัยในชาติทั้งหลายที่มาประชุมคราวนั้นให้
ชนบัลลังก์ ก็ต่างคนต่างแหงไม่อาจนำออกแสดงแถลงในที่ประชุมได้ ถึงต่างคนต่าง
เตรียมเขียนมากจริง แต่คำของสมเด็จพะพุทธอาจารย์ (โต) ครอบไปหมด จะยกย้าย
โวหาร หรือจะอ้างเอาศาสตราของตน ๆ มาแสดงในที่ประชุมแล้ว เรื่องของตัวกษัตริย์จะก่อ
จะตำจะชนเห็นอกความพิจารณาที่สมเด็จ ฯ ทว่าตระหนักว่าวั้นไม่ได้เลย ลงนั่งพยุภพหน้า
เกียงไห้คนชนบัลลังก์ใครก็ไม่อาจชน สมเด็จพระประสาทเองก็ซึมทราบได้ดี เห็นจริง
ตามปรียายของทางพิจารณา รู้ได้ตามชั้น ตามภูมิ ตามกาล ตามบุคคล ท้องและ
หย่อน อ่อนและกล้า จะรู้ได้ก็ด้วยการพิจารณา ถ้าไม่พิจารณา ก็หาความรู้ไม่ได้เลย
ถ้าพิจารณาต่ำ หรือน้อยวันพิจารณา หรือน้อยพิจารณา ก็มีควมรู้่น้อยห่างควมรู้
จริงของสมเด็จ ฯ ทว่าทุกประการ วั้นนนักเป็นอันเล็กประชุมปราศรัย ต่างคนต่างลา
กลับ ฯ

๑ ก็และสมเด็จพะพุทธอาจารย์ (โต) องค์นี้ พุทธธรรมสักจกนั้ในที่สมถการ
ต่าง ๆ ถ้ามีผู้ถาม ถามชนว่า คำที่เรียกกันว่านพพาน ๆ นั้น บางคนเป็นนักแปล ก็
แปลตามศัพท์ ว่าดับบ้าง ออกจากเครื่องร้อยรัดบ้าง แปลว่าเกิดแล้วไม่ตายบ้าง ตาย
แล้วไม่มาเกิดบ้าง ดับจากกิเลสบ้าง ดับไม่มีเศษเป็นนวันทพิณาสบ้าง เลยไม่บอก
ถิ่นฐานเป็นทางเดียวกัน จะยังกันและกันให้ได้ควมรู้จักพระนิพพานเป็นเงา ๆ หรือ
รู้วางวางบ้างก็ทงยาก จึงพากันหาหรือสมเด็จพะพุทธอาจารย์ (โต) ในเรื่องใคร่รู้จัก
นิพพาน สมเด็จพะพุทธอาจารย์ (โต) ท่านว่าท่านก็ไม่รู้แห่ง แต่จะช่วยขแรงอุปมา

เปรียบเทียบให้รู้และเข้าใจเอาเอง ความเหตุผล เทียบเทียบได้บ้างว่านิพพานจะรู้
 ได้อย่างไร ท่านอุปไมยด้วยหญิงสอง คนพี่น้องจ้องคิด ปรรวม ปรรวมก็อยู่แต่การมีผิว
 อุดสำหรับอาบน้ำทาขมิ้น นุ่งผ้าไหม ผัดหน้า หัวผมแปร์ ก็ประสงค์ความรักให้เกิด
 กับชายผู้แลเห็นจะได้มาสู่ขอเป็นสามแทนน ครนล่วงมากสบโชคสบช่องของคนพี่สาว
 มีผู้ขอมหามาขอ ได้ตกลงแต่งงานร่วมห้องรวมหอกันแล้ว หญิงผู้ที่เป็นนางน้อง
 สาวก็มาเยี่ยมแล้วถึงวางวอนเขาซักถามว่า พจมา การที่พลบนอนกับผวนน มีรสมีชาติ
 ครกครนสนุกสนานชันทานเป็นประการใด จึงบอกให้รู้บ้าง นางพี่สาวก็ไม่รู้แห่ง
 จะนำความรณรมย์สมสนทด้วยสามนน ออกมาตีแผ่เบตเผยให้น้องสาวสมรู้ตามเห็นตาม
 ในความรณรมย์แห่งโลกสันนิวาสได้ นางพี่สาวก็ได้แต่บอกว่าน้องมีผิวบ้างน้องก็จะรู้
 เอง ไม่ต้องถามเอาเรื่องกับพี่หรือ ก

๑ ครนอยู่มาไม่ช้านาน นางผู้เป็นน้องได้สามแล้วไปหาพี่สาว ๆ ถามว่า การหลับ
 นอนรณรมย์รชนใจกับผวนนเองมีความรู้สึกว่าเป็นเช่นไร สองเล่าบอกออกความให้พี่เข้าใจ
 บ้างซีแม่เอง นางน้องสาวเฉลียวตอบพี่สาวทันทีว่า พี่ไม่ต้องเยาะ ไม่ต้องเยาะ
 และพี่น้องหญิงคูนน ก็นั่งสำรวจหัวเราะกันตามฐานที่รูรสสังวาสเสมอกัน ซ้ออุปมาน
 ฉนั้นโคกก็ พระโยคาวจรกุลบุตร มีความมุ่งหมายจะออกจากชาติจากภพ เบื่อหน่าย
 โลกสันนิวาส เห็นว่าเป็นหม้อต้มหรือเรือนอันไฟไหม้ คิดจะออกจะหนีให้พ้น ก็ทำ
 ความพยายามเชิงซ้อถกเขมรจะเผ่นข้ามให้พ้นจากหม้อต้มสัตว์ และเรือนไฟอันไหม้
 ลุกลาม ก็เตรียมตัวทำศีลให้บริสุทธิ์ปราศจากโทษเศร้าหมอง ทำสมาธิตั้งใจตรงจงใจ
 ทำสัมมะณะกัมมภูฐาน ทำปัญญาให้เป็นวิปัสสนาญาณอย่างยิ่งยอด ทัดสังโยชน์ให้ขาด
 เต็ดแล้วด้วยมคคัมภลา กล่าวคือ โศครภูญาณ อนุโลมญาณ มรรคญาณ ทำช่องให้
 เว้งว่างเห็นแสงสว่างปรากฏ พระโยคาวจรกุลบุตรก็กำหนดคดวงจิต จิตวางอารมณ์ วาง
 ลัญญา วางอุปาทนเครื่องยึดถือ ทำลายเครื่องกนทั้ง ๕ ละวางได้ขาด ประกอบองค์
 ๕ คือ วิตก วิจาร์ณ ปิติ สุข เอกกัตตา ฟอลใจ คราวนี้ใจก็กอบปรด้วยวิสุทธิ ๗
 เมื่อวิสุทธิ ๗ ประการมุตขันแล้ว พระโยคาวจรกุลบุตรก็มาละวิตก ละวิจาร์ณ ละปิติ
 ละสุข ละเอกกัตตา เหลือแต่อุเบกขาญาณ กำหนดไปอุเบกขาญาณมีองค์ ๖ ประการ

หน้อยจะ ถ้าตั้งไปพระท่านไต่ยืนเข้า ท่านจะเอาเจ็บเปล้าจะ เช่นเรื่องนแห่ง เขา
 ต้องเอาหมอนรองข้างท้ายให้โค้งก่อนจะ ถึงจะกลองสะทกดี เรือกไม่ช้าไม่รวจะ
 เลยเจ้าชโมยเกรงใจไม่เห็นต่อไป ฯ

๑ ครั้งเมื่อนางนาคบ้านพระโขนง เขาทายทั้งกลม บิศาจของนางนาคกำเร็บ
 เขาเลือกก่อนมาว่า บิศาจนางนาคมาเป็นรูปคนช่วยผววดนาเขานาไต้ จนทำให้ชายผู้
 ผัวมีเมียใหม่ไม่ได้ บิศาจนางนาคเที่ยววิ่งควานหลอนหลอก คนเดินเรือในคลอง
 พระโขนงไม่ได้ ตั้งแต่เวลาเย็นตะวันรอน ๆ ลงไป ต้องแลเห็นบิศาจนางนาคเดิน
 ห่มสีบ้าง โหนตัวบนต้นโพธิ์ต้นไทรบ้าง พระสงฆ์ในวัดพระโขนงมักล้อเล่น จน
 กลางคืนพระภิกษุสามเณรค้องนอนรวมกัน ถ้าปลุกไปนอนองค์เดียวเป็นต้องถูกบิศาจ
 นางนาครบกวจนเสียงกร้อกแกร้อกอื่น ๆ ก็เหมาว่าเป็นบิศาจนางนาคไปหมด จนชั้น
 นักเลงเที่ยวกลางคืนก็ต้องหยุดเขาลงเพราะกลัวบิศาจนางนาค พวกหมอมไปทำเป็นผู้
 วิเศษคงพรผู้คุมตเรียกผู้คุมนี้ มนิกเขามาแงแลปลนเหลืออกตาเอาเจ้าหมอดต้องจึงมัน
 มาหลายคน จนพวกแย่งชิงสว่างลักปลอมเป็นนางนาคหลอกหลวงเจ้าของบ้าน เจ้าของ
 บ้านกลัวนางนาคเลยมุดหัวขำมึง ชโมยเก็บเอาของไปสบาย ค่ำลงก็ต้องลอมค้องนั่ง
 กองกันย้งรุ่งกม ฯ

๑ สมเด็จพระพุฒาจารย์ (โต) ท่านรู้เหตุบิศาจนางนาคกำเร็บเหลือมือหมอ
 ท่านจึงลงไปค้ำทวคมหายุคในคลองพระโขนง พอดำท่านก็ไปนั่งอยู่ปากหลุม แล้ว
 ท่านเรียกนางนาคบิศาจขึ้นมาสนทนากัน ฝ่ายบิศาจนางนาคก็ขึ้นมาพูดจาตกลงกัน
 อย่างไม่ทราบ ลงผลท้ายที่สุด ท่านได้เจาะเอากระดูกหน้าผากนางนาคที่เขาฝังไว้
 มาได้ แล้วท่านมานั่งชตเถลาจนเป็นมัน ท่านนำขนมาวคระฆัง ท่านลงยันเป็นอักษร
 ไว้ตลอด เจาะเป็นบันเหนงคาคเอา ไปไหนท่านก็เอาติดเอาไปด้วย บิศาจในพระโขนง
 ก็หายกำเร็บซาหลง เมื่อสมเด็จพระพุทธโฆษาจารย์ (ม.ร.ว. เจริญ) ยังเป็นสามเณร
 อยู่ในกุฎสมเด็จพระพุฒาจารย์ (โต) นางนาคไต้ออกมารบกวจน ม.ร.ว. เถเร่ ๆ ก็ร้อง
 ฟ้องสมเด็จพระพุฒาจารย์ (โต) ว่า สีกามากวนเขาเจ้าข้า สีกามากวนเขา สมเด็จพระพุฒาจารย์ (โต)
 ท่านร่อว่า นางนาคเอ๊ย อย่ารบกวจนคุณเณรซี บิศาจนั้นก็สงบไป นาน ๆ จึงออก

มารบถวน ครั้นท่านชรามากแล้ว ท่านจึงมอบบั้นเหน่งกระดูกหน้าผากนางนาค
ประทานไว้กับหม่อมเจ้าพระพุทธรบาทปล้นทนต์ มอบหม่อมราชวงศ์สามเณรเจริญให้ไป
อยู่กับหม่อมเจ้าพระพุทธรบาทปล้นทนต์ด้วย นานๆ นางนาคออกหยอกเข้าหม่อมราชวงศ์
สามเณรเจริญ หม่อมราชวงศ์สามเณรเจริญต้องร้องฟ้องหม่อมเจ้าพระพุทธรบาท
ต้องทรงกรวนางนาคว่า เป็นผู้หญิงขี้เรื้อออย่ามารบถวน คุณเณรจะดูหนังสือหนึ่งหา
เสร็จกรวแล้วก็เจียบไป (เรื่องนสำหรับเจ้านายหม่อมราชวงศ์วังหลังเล่าให้ฟัง) ฯ

๑ ส่วนสมเด็จพระพุฒาจารย์ (โต) ตั้งแต่ปลดภาระการวัดการสอนให้หม่อม
เจ้าพระพุทธรบาทปล้นทนต์แล้ว ส่วนตัวท่านก็ไปตามสบาย ก็รับทำพระพิมพ์ คุ้ให้
คนโชลกปูนเพชร และนั่งพิมพ์ไป - บางทีไปเยี่ยมบ้ำข้าวัดสระเกศ เช้ากับณฑบาท
ไค้อะไรก็ฉันไปพลาง บางทีเที่ยวสะพานบาตรไป ไครใส่เวลาไหน ท่านก็ฉันฉลอง
ศรัทธาเวลานั้น บางทีก็ไปนั่งในโลหะปราสาทวัดดาราม ไปยกกับหลวงพ่อร์ด
วัดเทพธิดารามบ้างแล้วถูกถือ บางทีไปคุ้ข้างเขียนเขียนประวัติของท่าน ที่ผนังโบสถ์
วัดบางขุนพรหมใน คุ้ให้ช่างก่อๆ พระโต ก่อขึ้นไปจนถึงพระโศภณ (ตะโพก) ถึง
หน้าชนพระบาท ก็ชนนมัสการพระพุทธรบาทเสมอทุกปี จนพวกลพบุรี สาระบรินับถือ
เอาหน้าล่างเข้าท่าน ไปเก็บไว้รักษาผิตาษคินก ถึงผจะร้ายแรงคาชตะกวกักหาย เด็กๆ ที่
ชอกผไม่มไกรเป็นอนกรายเลย เรื่องผิตาษเป็นคมาก จนตลอดมาถึงพระโตวัดเกตุไชโย
ก็ชอกผสทรในการวถนามนตรรักษาผิตาษค ชาวเมืองอ่างทองนับถือมากจนทราบเท่า
ทุกววันนี้ ฯ

๑ สมเด็จพระพุฒาจารย์ (โต) ชนมัสการพระพุทธรบาทคราวโต เป็นต้อง
มีไกรไปพาดทหน้าคตนกระโต แล้วนิมนต์พระชกบังสกุลโยมผู้หญิงของท่านที่เมือง
พิฉิตรทุกคราวว่านิมนต์บังสกุลโยมฉันด้วยจะ พระจำ แล้วเลยไปนมัสการพระฉาย
เขามันทกบรพคด้วย จนกะเหรียงคงนับถือมากเข้าปฏิบัติ ท่านไปกับอาจารย์วัดครท
อาจารย์อื่น ๆ บ้าง กลับมาแล้วก็มาจำวัดสบายอยู่ ณ วัดบางขุนพรหมในเป็น
นคยกาล ฯ

๑ แลพระพิมพ์ทวคบางขุนพรหมในนั้น เสมียนตราคว้ง ขอเอาพิมพ์ของท่าน
ไปพิมพ์ปูนแดงของเสมียนตราคว้ง ทำตามวุมิของเสมียนตราคว้งเอง ชาวบ้าน

บางขุนพรหมปฏิบัติอุปฐาก บางทั้นพระบาท หายเข้าไปในเมืองลับแลไม่กลับ คน
ลือว่าสมเด็จ ถึงมรณภาพแล้วก็มี ทางราชการเอาโกศขึ้นไป ท่านก็ออกมาจากเมือง
ลับแล พนักงานคุมโกศต้องเอาโกศเปล่ากลับหลายคราว ฯ

๑ ครั้นท่านกลับลงมาแล้ว ก็รับพิมพ์พระไป ท่านพระยานิกรบดินทร (โต)
ได้ถวายทองคำเปลวมา ท่านก็บอกพระโตสัก ๔๐๐๐๐ กว่า ทองหนักหมัด พระพิมพ์
๘ หมัน ๔ พัน คราวนี้ เต็มตั้งใจจะถวายสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว จึงบอกทอง
แต่จะได้อวยหรือไม่ได้ถวาย ไม่ได้ความปรากฏ พระธรรมถาวรยังเป็นพระครูปลัด
ก็ไม่รู้ ผู้เรียงจะซักถามให้ได้ความจริงก็เกรงใจ เพราะเกณฑ์ให้ท่านเล่าเรื่องอื่น ๆ
มามากแล้ว ฯ

๑ ครั้นถึง ณ วันเดือน ๕ ปีวอก จัตุศก จุลศักราช ๑๒๓๔ ปี เป็นปีที่
๕ ในรัชกาลที่ ๕ กรุงเทพมหานคร ฯ สมเด็จเจ้าพระยา (โต) ไปตุกรก้อ
พระโตวัดบางขุนพรหมในก็ไปอาพาธด้วยโรคชราภาพ ๑๕ วัน ก็ถึงมรณภาพ บน
ศาลาใหญ่วัดบางขุนพรหมใน ในเวลาปัจจุบันสมัยวันนั้น สิริรวมชนมายุ ๘๔ บริบูรณ์
เป็นเจ้าอาวาสวัดระฆังโฆสิตารามมาได้ ๒๑ ปีบริบูรณ์ รับตำแหน่งที่สมเด็จเจ้า
พระยาจารย์มาได้ ๗ ปีบริบูรณ์ ถ้าจะนับปีตามจันทรคติก็ได้ ๘ ปี นับอายุตาม
จันทรคติก็ได้ ๘๕ ปี เพราะท่านเกิดปีวอก เดือน ๖ วอกรอบที่ ๗ ถึงวอกรอบที่
๘ เพียงย่างชนเดือน ๕ ท่านก็ถึงมรณภาพ คិតกตหักเดือนตามอายุโหราจารย์ตาม
สุริยคตินิยม จึงเป็นอายุ ๘๔ ปีบริบูรณ์ ด้วยประการฉะนี้ แล ฯ

๑ จำนวนอายุผู้เรียงเรื่องนี้ได้ ๗ ขวบยังไม่บริบูรณ์ คือหลักเหลือ ๖ ปีกับ
๓ เดือน เวลาที่สมเด็จเจ้าพระยา (โต) ยังอยู่นั้น ผู้เรียงเรื่องนั่งอยู่กับคุณ
เฒ่าแก่กลั่น ในตึกแถวเตี้ยแถบข้างทิศใต้ ทางออกวัดพระเชตุพน ในพระบรมมหา
ราชวังชั้นใน คุณกลั่นเฒ่าแก่เคยพาขึ้นไปรับพระราชทานเบี้ยจันทร เบี้ยสุริย คือเงิน
สิ่งจจากพระราชหัตถ์สมเด็จเจ้าจอมเกล้า ฯ ก็สองคราว ได้เคยฟังเทศน์สมเด็จเจ้า
พระยาจารย์ (โต) ก็สองคราว ได้เคยเข้านมัสการท่านก็สองคราว ท่านผูกมือให้ที่พระ
ที่นั่งทรงธรรม ยังจำได้ว่ามีคันทนกลองใหญ่ในพระบรมมหาราชวังนั้น ฯ

๑) ครองเมื่อสมเด็จพระพุทธาจารย์ (โต) ถึงมรณภาพที่ศาลาใหญ่ ในวัดบาง
 ชุนพรหมในแล้วได้รับพระราชทานนำสรภคพ ไตรครอง ผ่าชาวเย็บตุง โทศ กลอง
 ชนะ อภิรมย์ สนมชาย ฝ้าย เรือทั้งบรรทุกศพ เมื่อเจ้านาย ชุนนาง คุณท้าว
 เขม่าแก่พวกอุปฐาก พวกอุบาสก อุบาสิกา ประชาชน ชาวบ้านบางชุนพรหม ปวง
 พระสงฆ์ สรงน้ำสมเด็จพระเจ้าโตแล้ว สนมก็กระสันตราสังศพ บรรจุใบโศกไม้ ๑๒
 เสร็จแล้วยกกลงมาททำรมแม่น้ำเจ้าพระยา ฝ้าย หลวงพวยลงไปตามลำแม่น้ำ เรือตาม
 ก็ตามหลายแม่น้ำ สังศพกระทั่งถึงหน้าวัดระฆัง สนมเชิญโศกศพขึ้นบนกุฎิสมเด็จพระ
 อยู่แถบข้างท้ายวัดริมคลองคูวัดระฆัง กงศพบนฐานเบญจาสองชั้น มีอภิรมย์ ๖ กัน
 มีกลองชนะ ๒๔ จำปี จำลองพร้อม มีพระสวดพระอภิธรรม มีเลี้ยงพระ ๓ วัน
 เป็นของหลวง ฯ

วันเมื่อศพสมเด็จพระพุทธาจารย์ (โต) มาถึงวัดระฆังวันนั้น ผู้คนมาสังศพรับ
 ศพนมสการศพนนแน่นอกคอกบึง ท่งผู้ศ ผู้ไพร่ พลเมือง ไทย จีน ลาว มอญ ชาว
 ละคร เขมร พราหมณ์ พระสงฆ์ทุกๆพระอาราม เต็กวัด เต็กบ้าน แน่นไปเต็มวัดระฆัง
 พระครูปลัดสัมภัพณี (ข้าง) คือพระธรรมถาวรราชาคณะ ที่มีอายุ ๘๘ ปี มีตัว
 อยู่ถึงวันเรียงประวัติเรื่องนี้ ได้ตักพระพิมพ์แจกข่าช่วยแก่บรรดาผู้มาสังศพ สักการะ
 ศพ เคารพศพนน แจกทั่วกันคนละองค์สองคน ท่านประมาณราว สามหมื่นองค์ก็
 แจกไป และต่อ ๆ มาแจกเรื่อย จนถึงวันพระราชทานเพลิงและยังมีผู้ขอ และแจก
 ให้อีกหลายปีจนพระมหาค ๑๕ กระจ่างมังกกร เคียวจะหาสักกรงกไม้ม มีแต่จำเพาะ
 ตน ๆ และบนเหน่ง ซึ่งเป็นกระดูกหน้าผากของนางนาคพระโขนงนั้น ตกอยู่กับ
 หม่อมเจ้าพระพุทธรบาทปลันทน ซึ่งได้เลื่อนชั้นเป็นพระธรรมเจดีย์ ได้เป็นเสด็จ
 อยู่ชฌาย์ ของผู้เรียงประวัติเรื่องนี้ ภายหลังเลื่อนชั้นเป็นสมเด็จพระพุทธาจารย์ (ม.จ.
 ทศ) ไปกลองวัดพระเชตุพนวิมลมังคลาราม พระนคร จึงได้มอบบนเหน่งกระดูก
 หน้าผากนางนาคพระโขนง ให้กรรมสิทธิ์ไว้แก่พระพุทธรโฆษาจารย์ (ม.ร.ว. เจริญ)
 เจ้าอาวาสวัดระฆัง แต่กรยังดำรงตำแหน่งพระพิมลธรรมนั้น (ได้ยินแล้ว ๆ ว่าบน
 เหน่งนั้นสมเด็จพระพุทธรโฆษาจารย์ได้ถวาย ฯลฯ แล้ว)

และสมเด็จพระพุฒาจารย์ (โต) ถึงมรณภาพแล้ว

ล่วงมาถึงปีมะเมีย โทศก จุลศักราช ๑๒๕๒ ปี

พุทธศักราชล่วงได้ ๒๔๒๓ ปี

รัตนโกสินทรศักราชถึง ๑๔๕ ปี

อายุรัชกาลที่ ๕ เสวยราชย์ ๔๓ ปี

รัชกาลที่ ๖ " ๑๕ ปี

รัชกาลที่ ๗ " ๖ ปี

คิดแต่บวกร จัตวาศก จุลศักราช ๑๒๓๔ ปี มาถึงปีมะเมีย โทศกนี้ จึงรวมแต่บรมภาพนมาถึงปีมะเมียนได้ ๖๑ ปี กับเศษเดือนวันแล้ว (ได้ลงมือเรียบเรียงแต่วันที่ ๑๕ กรกฎาคม พ.ศ. ๒๔๗๓)

พระธรรมดาวร (ข้าง) บอกว่า คำแนะนำกำชับสอนของสมเด็จพระพุฒาจารย์ (โต) นนกงน

๑. คุณรับเอาฟันของฉนไว้ คยงกว่า ๑๐๐ ซ้ง ๑๐๐๐ ซ้ง คุณจะมีความเจริญเอง

๒. คุณใครมอายุยืนยาว คุณต้องไหว้กันแก่

๓. คุณใครไปสรวรภัก นิพพาน และมีลาภผล คุณหมั้นระลึกนึกถึง

๐ พุทธ พุทธา พุทธะ พุทธโธ พุทธั อรหิ พุทธโธ อิตปิโสภควา

นะ โม พุทธา ยะ ฯ

๐ ถึงเถรภษอาจารย์ผู้เศษของเจ้าสามกรมว่าดี ก็ไม่พัน พุทธะ พุทธา

พุทเธ พุทธั พุทธโธ อรหิ พุทธโธ ฯ

ก่อนเตนไป จะขอกล่าวถึงเรื่องพระโต และเรื่องวัดบางขุนพรหมใน ตำบล

บางขุนพรหมพระนครนสกลเล็กน้อย พอเป็นทรู้จักกันไว้บ้าง

เดิมวัดบางขุนพรหมในน เป็นวัดเก่าแก่นาน แต่ครั้งกรุงศรีอยุธยายังเป็น

ราชธานีหรือจะก่อนนั้นก็ไม่แน่ใจ วัดนเป็นวัดกลางสวน อยู่ค่อนมาก ใครเป็นผู้สร้าง

ก็ไม่ปรากฏนามหรือชาวสวนแถวนั้นจะพร้อมใจกันสร้างไว้ คนเก่าเจ้าทฎฐีในการถือ

วัด วาวัดเราวัดเขา ตั้งเคยไคยินมา ก็ไม่สู้แน่ใจนัก แต่เป็นวัดเก่าแก่จริง โบสถ์

เดิมเป็นเสาเผาปูนกลาย ๆ มีกุฎีฝากระแซงอ่อน มีศาลาโถงแวงแต่ลานวัดกว้างค
 มีต้นไม้อายุมากครมต มีลมเหนือ ลมตะวันตก ลมตะวันออก พัดโกรกตรงกรอง
 ส่องเข้าสู่โบสถ์แลลานวัดเย็นละเอียดยก เมื่อตั้งเป็นราชธานีแล้วในฝั่งนี้ ถึงรัชกาลที่ ๓
 กรุงเทพฯ ฯ พระองค์เจ้าอินทรในพระราชวังบวร ได้ทรงพระศรัทธาปฏิสังขรณ์
 เปลี่ยนแปลงทรงโบสถ์ เป็นรูปห้องพระโรงงามมั่งผายอาโถง ยาว ๕ ห้อง มีมุข
 ๒ ข้าง ก่ออิฐถือปูนเสร็จและสร้างศาลา ขุดคลอง ๑ เหนือใต้วัด หลังวัด หน้าวัด
 เป็นเขตคั่นทำกุฎีสองซุ้มช่อมถานเรียบรอย จลองแล้วทูลเกล้า ฯ ถวายสมเด็จพระนั่ง
 เกลาเจ้าอยู่หัว จึงมีพระกระแสรับสั่งว่า ผู้ที่ถวายวัดของตนเข้าเป็นวัดหลวงนั้น
 จำเพาะเจ้าของเป็นพระยาพานทอง ถ้าเป็นเจ้าตลงไต่รับพระราชทานพานทองก่อน จึง
 ถวายวัดเป็นวัดหลวงได้ ซึ่งพระองค์เจ้าอินทรก็ยงหาไต่รับพระราชทานพานทองไม่
 ไต่พานทองแล้วจึงควรถวายวัดของเธอเป็นวัดหลวงได้ วัดนี้ก็คงเป็นวัดราษฎร์
 วัดเจ้าอินทร บางขุนพรหม

ครั้นถึงบจว อัฐยก จุลศักราช ๑๑๘๘ ปี มีราชการสงครามกับเจ้าอนุเวียง-
 จันทน์พระองค์เจ้าอินทรเจ้าของวัดบางขุนพรหมนี้ ไต่โดยเสด็จกรมพระราชวังบวร ฯ
 ขนไปปราบขบถเมืองเวียงจันทน์ มีชัยชนะกลับมาแล้วไต่รับพระราชทานพานทองเป็น
 บำเหน็จความชอบในการสงครามนั้น แล้วพระองค์เจ้าอินทรจึงทูลเกล้า ฯ ถวายวัดนี้
 เป็นวัดหลวงอีกครั้งหนึ่ง ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าให้ตำรวจราชองครักษ์และกรมเมือง
 มาสำรวจชัยภูมิสถานที่ของวัดนี้ ตลอดถึงทางพระราชทำเนียบในการ ถวายพระปฏิ
 ทานด้วย เจ้าพนักงานทำรายงานถวายตลอด แต่ทางพระราชทำเนียบนั้นขดต่อทาง
 ราชการหลายประการ เพราะวัดตั้งอยู่กลางสวนท่ง ๔ ทิศ ไม่สะดวกแก่ข้าราชการ
 บริพารที่จะโดยเสด็จ จึงมีไต่ทรงรับเข้าบญชเป็นวัดหลวง พระองค์เจ้าอินทรก็ทรง
 ทอดธุระวัดนั้นเสียไม่นำพา วัดก็ชำรุดทรุดโทรมลงอีก และพระองค์เจ้าอินทรก็มาสน
 พระชนม์ไปถวาย จึงท่านพระเสมียนตราดวง ได้มีศรัทธาสละที่สวนชนิดทางหน้าวัด ถึง
 แตรมณีนานาเจ้าพระยา ตลอดจนไปถึงกำแพงวัด แยกหน้าวัดท่ง ๒ ในปัจจุบันนั้นจนเจวัด
 ถวายเป็นที่กลบนาบ้าง เป็นหน้าวัดบ้าง เป็นสมบัติของวัดบางขุนพรหม ถวายพระ

เสมียนตราตัวง นียมนับถือ ฟังคำสั่งเจ้าพระพญาจารย์ (โต) จึงได้อุทิศที่บานที่สวน
 ออกบูชาแก่พระรัตนตรัยในเนื้อที่ ๆ ว่างแล้วน พระเสมียนตราตัวงแลสมเด็จพระ
 พญาจารย์ (โต) จึงได้ช่วยกันปฏิสังขรณ์วัดบางขุนพรหมใน ค่ายผลคำที่กัลปนา
 ตลอดจนมาถึงสร้างพระโต ท่านเสมียนตราตัวงก็ถึงอนิจกรรม สมเด็จพระพญาจารย์
 (โต) ก็ถึงมรณภาพ สมภารวัดแลทายกก็ทำโลเลเรื่องแรง ผลประโยชน์ของวัดก็เสื่อม
 ทรมหายไป วัดก็ทรุดโทรมกรือ ฤกษ์ที่ประจำในวัดก็ล้วนรุ่มรามเลอะเทอะ เป็น
 กคมะตอทั้งปทัต

ครั้นพระมหานครมาสู่ความสะอาครุ่งเรืองงาม จึงลดพระราชฤทัยใน รัชกาลที่ ๕
 นั้นให้ทรงสถาปนาพระมหานคร ทัศนสนัญจรให้โล่งรื้อตลอดถึงกัน หลายชน
 หลายทาง ทะลุถึงกันหมดทุกสายทั้ง ๔ ทิศตัดต่อกันไป ทางหน้าวัดบางขุนพรหม
 ก็ถูกตัดถนนช่วยช่วยเพิ่มพระบารมีทางริมหน้าถูกแลกลเปลี่ยนที่ ทรงสร้างวังสงตรง
 ถนน ๒ วัง ที่ใหม่ของหลวงที่พระราชทานให้แก่วัดบางขุนพรหมนั้นเดียน ก็ไต่ยืน
 ว่าหายไปไม่ปรากฏแก่วัดบางขุนพรหม และชาวบ้านเหล่านั้น ช่วยกันพยุงวัด
 มาด้วยผล ประโยชน์ ส่วนตัวบ้าง ผลประโยชน์ของวัดเกิดในกัลปนาบ้างช่วยกัน
 เสริมสร้างพระโตองค์นี้มานานก็ ไม่รู้จัก จะแล้ว ได้ ครั้นมาถึงรัชกาลที่ ๗ ในปี
 พ.ศ. ๒๔๗๖ ท่านพระครู เป็นพระธรรมยุติกนิกายมาคิดสถาปนาพระโตองค์นี้
 เปลี่ยนแปลงเป็นพระอินห้ามญาติ พอเป็นองค์ชนสมมติว่าแล้ว นัดให้วักัน ไม่ช้า
 เท้าไรก็เกิดวบ ตชชแกผู้ตนศิต เพราะผิดทางกำหนดในบทหนังสือปฐม ก กา ว่าขึ้น
 รุผู้ใหญ่เครื่องไม่เขาการ เพราะสมเด็จพระพญาจารย์ (โต) นั้น ท่าน ประพฤติ
 กาย วาจา ใจ เป็นผู้ใหญ่แท้ ท่านสร้างพระนั่งตอตะเคียนโปรยักษ์ พระปางน
 ไม่มีใคร ๆ สร้างไว้เลย แต่สยามฝ่ายเหนือลงมากตามผู้สร้างชนไว้ไม่ท่านจึงคิดตั้งใจ
 และสร้างไว้ ให้ครบ ๑๐๘ ปาง แต่อายุและโอกาสไม่พอแก่ความคิด พระจึง
 ไม่แล้ว ท่านพระครู มาขึ้นรู้ท่านจึงไม่เจริญกลับเป็นคนเสียกล เป็นคนทรุดเสื่อม
 ถึงแก่ต้องโทษทางอาญา ราชภัยบันดาลเป็น เพราะโลกเจตนาเป็นเค้ามูล จึงพินาศ
 วิบากผลปฏิสังขรณ์ อำนวยไม่ทัน วิบากของโลกแลความลบหลู่ผู้ใหญ่
 โทษขึ้นรู้ผู้ใหญ่มากกว่า อำนวยก่อนจึงเห็นเป็นกิริยธรรมเวทนิยะกรรมแท้ กลับเป็น

บุคคลลบล ^๕ หายชื่อหายหน้าไม่ปรากฏเหมือน สมเด็จพระพุฒาจารย์ (โต) สมเด็จพระพุฒาจารย์ (โต) ท่านก่อสร้างสิ่งซึ่งเป็นถาวรวัตถุขึ้นโต ๆ เป็นการเกี่ยวแก่พระพุทธศาสนาแล้วท่านไม่มีแยกกายคนอื่น ๆ ตรงต่อพระพุทธศาสนาตรงต่อพระมหากษัตริย์ ตรงต่อชาติ อาจทำให้ประโยชน์ โสติดิผลให้แก่ประชุมชนเป็นอันมากตั้งสาแดงมาแล้วแต่หนหลัง

และวัดบางขุนพรหมใน ^๕ นน สมเด็จพระวชิรญาณวงศ์ วัดบวรนิเวศวิหาร ได้สืบเกล้าเอนไต่ทราบเหตุการณ์บางอย่าง ได้มีพระองค์เจ้าอินทร์ช่อมแซมก่อสร้างเป็นหลักฐานไว้ก่อนสมเด็จพระวชิรญาณวงศ์ (ม.ร.ว. ชื่น) วัดบวรนิเวศ ได้ชื่อนานาม ^๕ วัดนี้ ให้ชื่อว่าวัดอินทรวินัย (แปลว่าวัดเจ้าอินทร์) ตั้งแต่ พ.ศ. ๒๔๗๐ นั้นมาจนทราบเท่าทุกวันนี้ (ถ้าผู้มทรพยอมอำนาจมีกลาง มีอำนาจ ได้มาแก้ไขเปลี่ยนแปลงให้เป็นพระนั่งบนตอตะเคียนตามประสงค์ของสมเด็จพระเจ้าโตได้ และทำยักยอกเข้าฟังพระธรรมเทศนา ได้สำเร็จปฐมมรรค หายกลัวไม่เบียดเบียนมนุษย์ ไม่เบียดเบียนพระภิกษุสงฆ์สามเณรต่อไป ผู้แปลงใหม่ คงมั่งคั่งสมบูรณ์ พูนพิพัฒน์สถาพรประเทศก็จะรุ่งเรืองปราศจากวิหิงสาอาฆาต พยาธิตักจะไม่บีฑาเลย ๆ

ข้าพเจ้าผู้เรียบเรียงเรื่องราวของสมเด็จพระพุฒาจารย์ (โต) นี้ ได้ทรงจำและเสาะแสวงสืบค้นจับตัวรับกะรุ่งกะริ่ง และได้อาศัยฟังฟงท่านผู้หลักผู้ใหญ่ผู้สูงอายุ เล่ากล่าวสืบ ๆ มาจนมาติดอยู่ในสมองของข้าพเจ้า และได้ถือเอาคำของเจ้าคุณพระธรรมด้าว (ข้าง) ผู้มีอายุยาว ๘๘ ปีบ้าง อนุมัติดัดแปลงบ้าง ประมาณบ้าง สันนิษฐานบ้าง วิจารณบ้าง เทียบศักราชในพงศาวดารบ้าง บรมราชประวัติแห่งสยามบ้าง พอให้สมเหตุสมผลให้เบ็นต้นเป็นปลาย พิจารณาในรูปภาพที่ฝาผนังโบสถ์วัดอินทรวินัยบ้าง ได้ยกเหตุผลขึ้นกล่าว ใช้ถ้อยคำเวैयाकरण เป็นคำพูดตรง ๆ แต่คงจะไม่เหมือนสมเด็จพระเป็นแน่ เพราะคนละยุค คนละคราว คนละสมัย และข้าพเจ้าเชื่อแน่ว่าคงไม่ผิดจากความจริง เพราะข้าพเจ้าใช้คำตามหลัก เป็นคำท้าวคำพระยา คำพระสงฆ์ คำบ้านนอก คำราชการ คำโตชอบฟังปรังนน ข้าพเจ้าเขียนเองตามหลักของกรมแต่งหนังสือ แต่คำทงปรังเห็นว่าสมเหตุสมผลแล้ว จึงเขียนลง

แต่คงไม่คลาจากความจริงถ้าว่าไม่ได้ยินกับหู ไม่ได้รู้สึกกับตา มากแล้วเล่าสู่กันฟัง คล้ายกับเล่านิทานเหมือนเล่าเรื่องศรีธนไชย เรื่องไกรทอง เรื่องขุนช้างขุนแผน เรื่องอะไรทั้งหมด ที่เรียกว่านิทานแล้ว ธรรมดาต้องมึตอมเต็ม มีศก ไม่ให้ขยติลนขยทุ แต่ไม่ผิดหลักแห่งความจริง เพราะสิ่งจริงมีปรากฏเป็นพยานของก้านน ๆ ถ้าหาก ว่าอ่านรุครุค ฟังรุครุคไม่ยคถอเรื่องราว ก็เห็นมีประโยชน์เล็กน้อย แต่ผู้อ่านผู้ฟังบ้าง ก็อดนอนพูด ถึงเป็นคนโง่ คนบ้านนอก ก็รู้การเมืองได้บ้างไม่เซอะเซะต้อไปนักโตตถอบ ก็จะได้ทราบหลักแห่งถ้อยคำ นักธรรมะ ก็พอสกคให้เข้าใจธรรมะบ้าง นักเชอถอกก็จะ ใคแน่นแพนเขออก นักสนก ก็พอเล่าหัวเราะแก้งวงเหงา ถ้าจะถ้อว่าหนังสือแต่งใหม่ สกคเหมือนกัน ถ้ากานเห็นถ้องเทว่าผิดพลาด โปรคฆ่ากาแก้มคตตคเติมได้ให้อูกถ้อง เป็นคค ๆ

นี่แหละหนาท่านทวนบทที่สน่าใจเลื่อมใส ศรัทธา เชื่อ ถือสมเด็จ พระ พุฒาจารย์ (โต) ใค้อुकส์ำห้มาประชุมกันให้วกราบสักการะพระเกตุไชโยใหญ่โต ในอำเภอไชโย นทุกปีมา พระพุทธปฏิมากรองค์นี้หนา ก็เป็นพระของสมเด็จ พระพุฒาจารย์ (โต) ใค้ขอพระบรมราชานุญาตแล้วก่อสร้างไว้ ท่านใค้เชอญทเวคค้ำฟ้าทเวคคาคินเป็นผู้เผ่า พทกษรคษาบองกนภยอนตราย ไม่ใหม่แก่พระของท่าน จึงการวคังมนมาถงบ้นใค้ นานถง ๖๐ ปีเศษสว่างมา ก็ควยอานาจสตัยารชชฐานของสมเด็จ พระพุฒาจารย์ (โต) ผู้มีสตัย มีธรรม ทงกอประกายกรรม วจกรรม มโนกรรม เป็นฝ่ายบุญฝ่ายกุศล ทงระคน ช้องอยู่ในภุมิรุ้ ภุมิเมคตา ภุมิกรุณา ถิ่นคูก่ออาณาประชานนิกร ท่านคังใจให้ ความสุขอนันสุนทร และให้สุขสมไมสรแก่นิกรประชานทวหน้ากัน ท่านหวังจะให้มี แต่ความปรัดเปรมเกษมสันตสารภิมย์ ให้สมแก่ที่ประเทศเป็นเขตพระบวรพุทธศาสนา รคษาพระรัตนตรัยให้ไพบุลย์ คอถงศาสนาไว้ไม่ให้เสื่อมสูญ เกร้าหมอง ให้บริสุทธ ฝุดฝองสนองพระเดชพระคุณพระพุทเจ้า อนใค้ทรงพักพุ่มไม้ฝ้าฝากฝงถงพระศาสนา ไว้ เป็นเขตของบริสุทธสำหรับพุทธเวไนย พุทธสาวก พุทธมามะกะ พุทธบาท พุทธ-

บิณฑบาตมา แห้งพระพุทธเจ้า จะไต่ตรัสไปข้างหน้าในอนาคตกาล นิกรรชณะจะได้
 ชวนช่วยกันรักษาศีลบำเพ็ญทานทำแต่การบุญ ผู้สละ ผู้บริจาคจะได้เป็นทุนเป็นเสบียง
 ทางผลที่ทำได้จะมีใครระเหิดเรีกร้างจางจืดชืดหรือ หรือยากจนคั่นคั่นเต็มเชยเป็นไป
 ในภายหน้า จะได้^{๕๖}ศรัทธาทศกถาปัญญาแหลมหลกอรุณภูมิวิจารณ์จะเกิดบุญจิตุดามย-
 ตาญาณหยั่งรู้หยิ่งเห็นพระอรยัสจจะธรรม จะได้^{๕๗}นำตนให้ข้ามพ้นจากวัฏฏะสงสาร ได้
 กัตถองอาศัยกุศลวัตรภูมิ ภูมิรู้ภูมิปฏิบัติในปัจจุบันชาติตนเป็นเหตุเป็นปัจจัย ให้สำเร็จ
 ความสุข ความดีความงามตามวาสนาบารมีในกาลภายภาคหน้า เพราะเหตุนี้ สมเด็จพระ
 พระพุทธอาจารย์ (โต) จึงได้ชะโลชะลอล หล่อกรัทธาปัสัณา ของพระพุทธศาสนิกชน
 ไว้ใหญ่พะไซ ทั้งพระไว้จะได้ระลึกนึกถึงพระพุทธโธ ไถ่ถาย ๆ ต่างคนต่างจะได้ไหว
 นมัสการบูชา ทุกวันทุกเวลารাত্রีไป จะได้สมถั่งพระธรรมที่พระพุทธองค์ทรงตรัส
 เทศนาสั่งสอนไว้แก่พระสาริบุตรออกตถกัสาวกว่า "อดีตนานวาคะเมยยะ นัปปฎีกังเข
 อะนาคะตัง ยพะตติ คัมปหิณันตัง อปปีตัตถุจะอะนาคะตัง บัจจุบันันนัตถุจะโยธัมมัง
 ตัตถะตถะวีสสะตติ อะสังหิรังอะสังกุปมัง ตังวิททามะนุพรุหะเย อัจจะเวถิจจะมาตัมมัง
 โกชัญญามะระณังสุเว นะหิโนสังคะวันเตนะ มหาเสณะ มะัจจนา เอวัง วิหาริมาทาปิง
 อะโหระตตะมะคันทิตัง ตังเวกัทเทกะรัตโตติ สันโตอาจิกขะเตมนีติ" แปลความตาม
 พระคาถาทง ๔ คาถาว่า "บุคคลไม่พึงตามไปถึงเหตุการณ์ที่ล่วงไปแล้ว ๑ บุคคล
 ไม่พึงหวังจำเพาะเหตุผลข้างหน้าอันยังไม่มาถึง บุคคลเื่อย่อมเห็นชัดเห็นแน่ ว่า ธรรมะ
 ก็ออกงามความดีในปัจจุบันทันตาแล้ว ย่อมทำประโยชน์ในเหตุการณ์นั้น ๆ เกิด
 อะสังหิรัง อะสังกุปมัง ไม่พึงยอหย่อน ไม่พึงกินคลายเกียจคร้าน พึงจำเพาะเจาะจง
 ผลประโยชน์นั้น ๆ ให้เจริญตาม ๆ เป็นลำดับไป พึงทำกิจการงานของตนให้เสร็จสุข
 สำเร็จเสียในวัน^{๕๘} จะเื่อยชาราชอละทังกิจการงานให้นานวันนั้น^{๕๙}ไม่ได้ โกชัญญามะระณัง
 สุเว ใครเล่าจะพึงรู้ว่าความตายจะมาถึงในวันพรุ่งนี้ นะหิโนสังคะวันเตนะ มหาเสเน
 นะมะัจจนา ความผิดเพี้ยนผ่อนผันของเราทั้งหลายไม่มีต่อก้วยความตายอันมีเสนาใหญ่
^{๕๖}นน คนผู้เห็นภัยมฤตยูราชตามกระชั้นแล้ว ไม่ควรทุเลาวันประกันพรุ่ง ว่าพรุ่งนี้

เดอะ มะเลองเดอะ เราจึงจะกระทำไม่พองยอหยอนเกยจกรานอย่างนี้ รับประทานกระทำ
เสียให้แล้ว จึงอยู่ทำไปทั้งกลางวันและกลางคืน ตั้งแต่ที่เทศะรัตโตติ สันโถอาจิกชะเต
มุนี นักปราชญ์ผู้รู้ผู้สงบระงับแล้ว ท่านกล่าวบอกว่า บุคคลผู้หมั่นเพียรกระทำนั้นว่า
เป็นบุคคลมราทรเคียวเจริญด้วยประการดังนี้

ถ้าจะอธิบายตามความในพระธรรมเทศนาในพระคาถาที่แปลมาแล้วนี้ ให้เข้าใจ
ตามภาษาชาวบ้าน ต้องอธิบายดังนี้ว่า ถ้าหรือเรื่องหรือสิ่งหรือเหตุการณ์ก็ตาม ถ้ามัน
ล่วงเลยไปเสียแล้ว มันสายไปเสียแล้ว มันบ้ายไปเสียแล้ว เรียกว่าอดีต ล่วงไปแล้ว
อย่าให้ไปตามคิดตามหาถึงมัน จะทำความเสียใจให้ ท่านจึงสอนไม่ให้ตามคิด สุภาษิต
ดีกว่าไว้ว่า อย่าพินฝอยหาตะเข็บให้เจ็บใจ อย่าตามคิดถึงมัน ทำเป็นไม่รู้ไม่ชี้เสีย และ
ดีกว่า ดังเรื่องราวเหตุผลข้างหน้า หรือมีคนมีผู้กล่าวมาสื่อถึงเหตุผลข้างหน้า ว่า
เมื่อนั้นเมื่อนั้น จะให้มันจะให้มันท่านนั้นท่านนี้ให้ กล่าวอย่างนี้ เรียกว่าอนาคตเหตุ
ท่านว่าอย่าพึงจ้านง อย่าหวังใจ อย่าวางใจในการข้างหน้าจะเสียใจอีกจะเห็นอโยเปล่า
ด้วย เพราะไม่จริงทั้งว่า สุภาษิตกว่า ไม่เห็นน้ำตลกระบอก ไม่เห็นรอกโก่งกระสุน
หน้าไม้ สายกระสุนจะล่า คั่นกระสุนจะอ่อน คนเราถ้าเชื่อการข้างหน้า ทำไปเพราะ
หวังและสำคัญมั่นใจมุ่งหมายว่าจริงใจ ถ้าไปถูกหลอกถูกล่อเข้า จะเสียใจ แห้งใจ
อ่อนใจเห็นอโยเปล่า เหตุนี้ ท่านจึงสอนว่าอย่าหวังการข้างหน้า ในปัจจุบันช้วนหนึ่งๆ
นี้แหละควรพึงกระทำให้เป็นผลประโยชน์ ไว้สำหรับเกอูกุสทน ทำบุญทำกุศลไว้
สำหรับตนประจำตัวไว้สมาเสมอทุกวัน ทุกเวลา ถึงโดยว่าข้างหน้า ภาพหน้า โลกหน้า
จะมีหรือไม่มีเราก็ไม่วิตก เพราะเราไม่ทำความผิด ความชั่วความบาปไว้ เราไม่เศร้า
ไม่หมอง เมื่อเราทำตนให้บริสุทธิ์ ทำตนให้มั่นคง ทำตนให้มีคนรักคนนับหน้าถือนาม
เราก็ไม่หวาดไม่ไหวต่อการชดสน เรารับจ้างเขาทำงาน เรารับทำให้เขาแล้วตามกำหนด
เจ้างานก็ต้องให้ค่าจ้างรางวัลเราตามสัญญา ถ้าเราจะขอรับเงินล่วงหน้านายจ้าง ก็ไม่
รังเกียจ หยิบให้เราทันทีทันงานเพราะนายจ้างเชื่อว่าเราหมั่นทำงาน ของท่านจริงไม่
ยอหยอนผอนผัดวัน ถ้าว่าเป็นงานของของเราเองรับทำให้แล้วไม่ผิดเพี้ยนเปลี่ยนเวลา

กึ่งได้ผลความเจริญ เมื่อการงานเงินของเราพอดีพอแล้วพอกินพอใช้ เราก็มีโอกาส
 มีช่อง ที่จะแสวงหาคุณงามความดีทำบุญทำกุศล สวดมนต์ไหว้พระได้ ตามสบายใจ
 เมื่อเราสบายใจไม่มีโรคไม่มีความขัดข้องหมองใจ ไม่เศร้าหมองใจแล้ว เราก็ยังมีสง่า
 ราชัตถชน เป็นทนายของคนที่เราจะไปสู้มาหา ผู้รับก็ไม่กินแทนงรังเกียจรำคาญเพราะ
 คนของเราบริสุทธิ์ ไม่รบกวานหยิบยืมให้เจ้าของบ้านรำคาญใจ ทำได้ดังนี้ และจึง
 ตรงต่อพระพุทธศาสนา ตรงกับคำในภทชกรัตตคาถา ว่า ตี เวทเทระรัตโตติ ว่า
 คนทำตนให้เป็นที่พักของตนได้ ดังสำแดงมาจึงมีนามกล่าวว่ามีคุณ มีราตรี กินแคว
 เจริญ

ถ้าเป็นบรรพชิตแล้ว ก็จงทำให้เจริญ คือ อย่าเกลียดอย่าคร้าน การเล่า การเรียน
 การประพฤติ การปฏิบัติ การสงเคราะห์ตระกูลชอบด้วยธรรมวินัย อย่าประทุษร้าย
 ตระกูลให้ผิดต่อธรรมวินัย ให้ชอบด้วยพระราชกฤษฎีกากฎหมายบ้านเมืองท่าน สำหรับ
 วันหนึ่ง ๆ แล้ว ก็อาจได้รับความยกย่องนับถือลือชา มีสักการะสมมานะเสมอไปตาม
 สมควร พระมหามุนีทรงชชวนให้นิยมชมว่า ตี เวทเทระรัตโตติ ว่าท่านผู้นั้น มี
 ราตรีเคียงเจริญ บุคคลใด ถ้าถูกพระอริยเจ้าผู้เป็นอริยนักปราชญ์ สรรเสริญแล้ว ก็
 หวังเดชะว่า คงมีแต่ ความสุข ความเจริญทุกวันทุกเวลาหรือความทรุดเสื่อม บมีได้
 ถ้ายังเป็นผู้เข้าใจไกลไหวกราบ นมัสการบูชาสักการะ เชื้อมนัดอมนในสมเด็จพระพุฒา-
 จารย์ (โต) ได้ช่วยกันพร้อมใจกัน นมัสการสักการบูชาพระโตของสมเด็จพระพุฒาจารย์
 (โต) สร้างไว้เป็นฐานเช่นนี้ ผู้บูชาสักการะนมนัสการ ก็ได้ชื่อว่ากตัญญูกตเวทิต้ององค์
 พระสัมมาสัมพุทธเจ้าเหมือนกัน เหตุว่าพระพุทธองค์ทรงตรัสกับกับพระอานนท
 เถระเจ้าไว้ว่า ผู้ใดเลื่อมใสประสาธะกรัทธา ไถ่บูชาพระตถาคตด้วยความซื่อสัตย์
 กตเวทิตี "ปฏิมาโพธิรุกขาถูปาจะชินะธาตโย จตุราสิตสหัสสธम्मกขินธาสุเทสิตา" ให้
 บุคคลผู้นั้นบูชาสักการะนอบน้อม พร้อมด้วย กาย วาจา ใจ ให้ลึกซึ้ง แล้วบูชาซึ่ง
 พระปฏิมากร ๑ ไม่พระมหาโพธิ ที่นั่งตรัสรู้ ๑ พระสถูปเจดีย์ที่บรรจุเครื่องพุทธโภค
 แลออกเทศเจดีย์ที่ท้าวเทยมไว้ ๑ ซึ่งพระสารีริกธาตุของพระศาสดาคือกระดูกของ

พระพุทธเจ้า ๑ พระกัมภีร์บรรจุพระธรรมชั้นแปดหมื่นสี่พันพระธรรมชั้น ๑ วัตถุ
 ๕ ประการ^๕ เป็นที่สมควรสักการบูชาของผู้มุ่งหมายนบถ เป็นบุญกิริยาวัตถุ ๑๐
 คือ ทานมัย ๑ ศีลมัย ๑ ภาวนามัย ๑ ทิฏฐมัย ๑ อภิเจษามัย ๑ ไวยาวัจจมัย
 ๑ เทศนามัย ๑ บัณฑิตทานมัย ๑ ปุณฺณัตถานุโมทนามัย ๑ สะวณมัย ๑ ทั้ง ๑๐
 ประการ^๕ บังเกิดเป็นทศของบุคคลผู้ให้วันเพ็ญการบูชา เมื่อทำเข้า บูชาเข้า ฟังเข้า
 แสกลงเข้า ขวนขวายเข้า อ่อนน้อมเข้า ให้ทานเข้า ภาวนาเข้า เห็นตรงเข้า เพราะ
 อากัณฑ์พระเกตุไซโยนี้ ก็เป็นบุญลาเลิศประเสริฐวิเศษเห็นทันตาทันทีก็มีปรากฏ
 เป็นหลายคนมาแล้ว ถ้าได้สร้างเรื่องราวประวัติของสมเด็จพระพุฒาจารย์ (โต) ให้
 เรื่องนี้ไว้สำหรับเป็นความรู้ ไว้สำหรับบ้านเรือน สืบบุตรหลานเหลนโหล่นไปอีก
 ก็ได้ชื่อว่ากตัญญูรู้พระคุณพระพุฒาจารย์ (โต) เหมือนไฉนังใกล้สมเด็จพระพุฒาจารย์
 (โต) ได้บุญเพราะสมเด็จพระพุฒาจารย์ (โต) ได้สุขสวัสดิ์มงคลเพราะสมเด็จพระ
 พุฒาจารย์ (โต) ได้สกับรับฟังเพราะสมเด็จพระพุฒาจารย์ (โต) ได้รู้จักศาสนา
 แน่นนอนเพราะสมเด็จพระพุฒาจารย์ (โต) เหตุนี้ ควรแล้วที่สาธุชนทั้งปวง จะช่วย
 กันสร้างประวัติเรื่องของสมเด็จพระพุฒาจารย์ (โต) ไว้เชิดชูเฉลิมพระเกียรติคุณ
 ของท่าน เพราะสมเด็จพระพุฒาจารย์ (โต) องค์นั้น เป็นพระกวรอัครรรยควรรู้
 กวรฟัง จรรยา อากาณ กิริยา ท้าทาง พุค เจริงาไต่คอบ ปฏิบัติ ก่อสร้าง แปลกๆ
 ประหลาดกว่าพระสงฆ์องค์อื่น เทียมหรือเหมือนหรือยิ่งควรวุฒิปาฏิหาริย์ต่าง ๆ ไม่
 ไคร่จะมีไคร่รู้จักทั่วแผ่นดินเหมือนสมเด็จพระพุฒาจารย์ (โต) ไม่ไคร่จะเคยได้ยินเป็นแต่
 ธรรมดาเรียบ ๆ ก็พอมีบ้าง

ถ้าท่านได้ช่วยกันสร้างเรื่องประวัติของสมเด็จพระพุฒาจารย์ (โต) ไว้อ่านรู้คู่ฟัง
 สำหรับบ้านเรือน และคู้หนังสือของท่านแล้ว ท่านจะมีอันสงส์ทำให้ท่านผ่องแผ้ว
 พันราก็ จะมีแต่ทางสุขสวัสดิ์เทากบมยนต์ชอวามหามงคล จะกำจัดอุปัทวันตรายแลภัย
 จัญไรเป็นต้น ไม่มีมายายับชาท่านได้เลย สมก้วยพระบาสิท่านว่าพันเฉลยไว้ ว่า
 "สัพพิเรวะสะมาเสณะ สัพพิภุพพะณะสันทวิง สะกังธัมมะ ภัญญายะ สัพพะทุกขาปะ

มัจจะก็ ถึงนี้ มีความว่า ให้บุคคลฟังนั่งใกล้ด้วยสัปบุรุษคนดีพร้อม ๑ ให้บุคคล ฟังทำความคุ้นเคยรักใคร่ได้ตามสนทนาด้วยท่านผู้เป็นสัปบุรุษ คนดี ๑ ได้ฟังคำขแข็ง ของสัปบุรุษอย่างแน่นอน ก็จะมีรู้เท่ารู้ธรรมของสัปบุรุษคนดีพร้อม ย่อม พ้นทุกข์ยาก ลำบากทั้งปวง

สมเด็จพระพุฒาจารย์ (โต) องค์โน้น ท่านเป็นสัปบุรุษเที่ยงแท้คนหนึ่ง เพราะ ตั้งแต่ต้นจนปลายท่านมิได้เบียดเบียนและเบียดเบียนผู้อื่น ให้ได้รับความทุกข์ยากลำบากเลย แม้สักคนเดียว ตั้งแต่เกิดมาเห็นโลกจนตลอดจวันมรณภาพ จนถึงปัจจุบันเดี๋ยวนี้ ก็ยังมีพระโตทงไว้ให้เป็นท้าวทัญญา แก่บรรดาพุทธศาสนิกชน คนทุกชั้นได้รำพันนับถือ ไม่รู้วาย กวาทท่านทายกทั้งหลายจึงพร้อมกันสร้างหนังสือประวัติของสมเด็จพระพุฒาจารย์ (โต) ขึ้นไว้คนละเล่มเทอญ ฯ

ฉบับนี้ที่กประวัติของเจ้าประคุณสมเด็จพระพุฒาจารย์ (โต) ฉบับของมหาอำมาตย์ตรีพระยาทิพโกษา ซึ่งเป็นฉบับที่รวบรวมโดย ม.ล. พระมหาสว่าง เสนีย์วงศ์ ณ อยุธยา ได้รวบรวมขึ้นปี พ.ศ. ๒๔๗๓ ตามคำโคลงตอนท้ายดังนี้.

ประวัติคึกคักข่อย	คำขาน
สมเด็จพระพุฒาจารย์	เจอตไว้
โต. นามชื่อเดิมจาน	จารึก เรื่องมี
เชิญอ่านเชิญฟังให้	ท่องแท้แปลความ ฯ
ลงมือทสยหา	กรกฎ
วันทลามกันยหมศ	แต่งแก้
พ.ศ. ล่วงกำหนด	สองสี่ เจ็ดศักร
เดือนหนึ่งมีเศษแท้	สิบเก้าวันตรง ฯ

ได้จัดพิมพ์ขึ้นตามข้อความเดิมในต้นฉบับทุกประการ โดยมีได้แก้ไขใน เรื่องศักราช วัน เดือนปี เลย

เทพย์ สาริกบุตร

๕๗ ซอยหลังสวน เพชรนิลจินดา พระนคร

บันทึกโรพิมพ์กฤษฎีกาพระสมุหฯ นายถำอร ตติรกุล ผู้พิมพ์และผู้โฆษณา

๒๘ พฤศจิกายน ๒๕๐๔